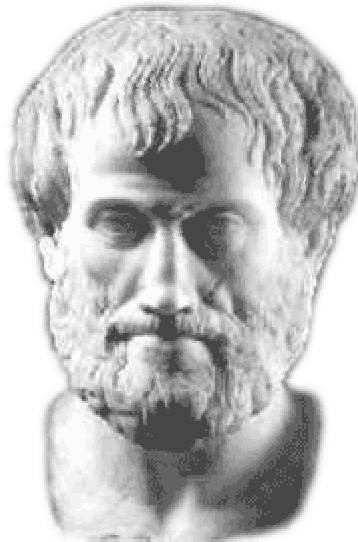

ARYSTOTELES

USTRÓJ POLITYCZNY ATEN

ΑΘΗΝΑΙΩΝ ΠΟΛΙΤΕΙΑ

EDYCJA KOMPUTEROWA: WWW.ZRODLA.HISTORYCZNE.PR.V.PL

MAIL: HISTORIAN@Z.PL

MMII ®

USTRÓJ POLITYCZNY ATEN

A. Część historyczna

I.' [Oskarżał] Myron, [a sądziło trzystu sędziów] wybranych ze znakomitych rodów; złożyli oni w pierw najbardziej uroczystą przysięgę z dopełnieniem ofiar. Uznano winę i wyrzucono z grobów winnych świętokradztwa², a ich ród skazano na wieczne wygnanie. Epimenides z Krety oczyścił potem miasto od zmazy³.

[Przypisy oznaczone cyfrą z gwiazdką pochodzą od tłumacza Ludwika Piotrowicza. Pozostałe oznaczone samą cyfrą, a także ujęte w nawiasy kwadratowe, dodał Ryszard Kulesza.]

¹ Z przeglądu zmian ustrojowych w Atenach w rozdz. 41, 2 oraz z wyciągu Heraklejdesa (zob. s. 813) wynika, że w niezachowanej części traktatu autor omawiał rządy królów, ustanowienie fyl przez Iona, walki po śmierci Pandiona, ograniczenie władzy królewskiej w czasach Tezeusza, dzieje śmierci Tezeusza, upadek monarchii oraz historię Hippomenesa, ostatniego władcy z rodu Kodrydów. Zob. P. J. Rhodes, *A Commentary on the Aristotelian „Athenaion Politeia”*, Oxford 1981. Dalej cyt. *Commentary*, s. 65 - 79.

² Zwycięzca w igrzyskach olimpijskich (w 640 r.), Kylon, który poślubił córkę Teagenesa, tyrana Megary, z pomocą swojego teścia oraz stronników w Atenach, podjął ok. 632 r. próbę zajęcia Akropolu i ustanowienia władzy tyrańskiej (Herodot V, 71; Thuc. I, 126, 3 - 12; Plut. *Sol.* 12, 1-9. Zob. S.D. Lambert, *Herodotus, the Cylonian Conspiracy and the προτάσεις των ναυκράπων*, „Historia” 35, 1986, s. 105 -112). Wedle Herodota zamach się nie powiódł, a Kylon i jego stronnicy schronili się jako błagalnicy przy posągu bogini. Prytanowie naukrarów nakłonili ich do powstania, gwarantując bezpieczeństwo, zamachowcy zostali jednak zamordowani, za co winą obciążono ród Alkmeonidów. W wersji Tukidydesa Kylon zajął Akropol, który lud przez jakiś czas oblegał, powierzając następnie dalsze prowadzenie oblężenia dziewięciu archontom. Kylonowi wraz z bratem udało się uciec, natomiast jego stronnicy schronili się u ołtarza na Akropolu. Gdy opuścili to miejsce, otrzymawszy ze strony pełniących straż zapewnienie, że nic złego ich nie spotka, zostali zamordowani. Z kolei Plutarch opowiada o odpowiedzialności archonta Megaklesa (z rodu Alkmeonidów) za śmierć zamachowców. Herodot stwierdza ogólnikowo, że odpowiedzialnych za zbrodnię dotknęła klątwa. Tukidydes zaś pisze, że zabójcy, którzy dopuścili się świętokradztwa zostali wówczas wygnani, a w 508/7 r. Kleomenes wypędził ich z kraju ponownie. W odpowiedzialność Alkmeonidów za zbrodnię wierzone w V wieku p.n.e. powszechnie, o czym świadczy także postawione Atenom przez Spartę w okresie poprzedzającym wojnę peloponeską żądanie usunięcia z miasta odpowiedzialnych za tę tzw. zmazę Kylona, wymierzone w Peryklesa, który ze strony matki pochodził z rodu Alkmeonidów (Thuc. I, 126).

³ Według Plutarcha (*Sol.* 12, 2-9) po zamachu Kylona doszło do konfliktu między ocalałymi z pogromu zwolennikami Kylona, którzy znowu wzrosli w siłę, a stronnikami Megaklesa. Walkom kres położył Solon nakłaniając obciążonych klątwą do stawienia się przed sądem. Jako oskarżyciel wystąpił Myron z Flyaj, winni świętokradztwa zostali skazani, żyjących wygnano, a kości zmarłych wyrzucono z kraju. Gdy jednak Megarejczycy zdobyli Nisaję i Salaminę, w Atenach zapanowała trwoga. Wtedy

2. Po tych wydarzeniach nastąpił długi okres walk między możnymi a ludem⁴. Ówczesny ustrój⁵ był bowiem bezwzględnie oligarchiczny, a ubodzy chłopię⁶ znajdowali się w niewoli u bogaczy, i to zarówno oni sami, jak i ich dzieci i żony; nazywano ich też wyrobnikami i szóstakami⁷. Taką bowiem część plonów zachowywali dla siebie za pracę na ziemi bogaczy; (a cała ziemia była w posiadaniu niewielu); o ile by zaś nie oddali daniny, dostawali się i oni sami, i ich dzieci w niewolę pana; za długi bowiem wszyscy odpowiadali swoją osobą, aż do Solona. On to pierwszy wystąpił jako obrońca interesów ludu⁸. Najbardziej więc przykrą i uciążliwą bolączką w ówczesnych stosunkach ustrojowych była dla mas ta właśnie niewola, ale nie brak było i innych powodów do niezadowolenia, gdyż, prawdę powiedziawszy, lud nie miał żadnych praw.

3. Dawny zaś ustrój, przed Drakonem, przedstawiał się następująco: urzędy obsadzano ludźmi ze znakomitych i bogatych rodów⁹, i piastowano je w począt-

właśnie wezwano Epimenidesa z Krety, który dokonał oczyszczenia miasta. Na temat różnych możliwości datacji działalności Epimenidesa w Atenach zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 81-2.

⁴ Wedle stosowanej przez Arystotelesa terminologii społeczeństwo ateńskie dzieliło się na klasę wyższą — γνῶριμοι (możni), zwanych też επιφανεῖς (sławni, znakomici), ευγενεῖς (dobrze urodzeni), εὐποροι (bogaci) (zob. rozdz. 28, 2) oraz lud — πλῆθος (inaczej δῆμος). Na temat stosunków społecznych w okresie archaicznym zob. B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków, I*, Warszawa 1988, s. 138 -156; W. Lengauer, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, Warszawa 1999, s. 63-71.

⁵ πολιτεία oznacza „rząd”, „ustrój”, „zarząd państwa”, a niekiedy „prawa obywatelskie”, a także ogół tych, którzy posiadają prawa obywatelskie. Określając w tym miejscu ustrój ateński jako pod wszelkimi względami oligarchiczny Arystoteles ma na myśli to, że biedni znajdowali się w niewoli u bogaczy.

⁶ Termin πένητες oznacza ubogą ludność wiejską. Ziemia znajdowała się wówczas w Attyce w rękach nielicznej grupy bogaczy (πλούσιοι). Wzmianka o niewoli odnosi się do ziemi zabranej chłopom za długi przez bogaczy (kamienie dłużne — οποι — usunął z niej dopiero Solon) oraz do obracania w niewolę (i sprzedawania zagranicę) przez bogaczy zadłużonych u nich chłopów. Por. Plut. *Soi.* 13,4-5.

⁷ πελάται — wyrobnicy pracujący na cudzej ziemi (dosłownie „znajdujący się na boku”). (Zob. B. Bravo, *Pelates. Storia di una parola e di nozione*, „La Parola del Passato” CCLXXXIX, 1996, s. 268 - 289). Hektemoroi (ἐκτῆμοροι) — termin techniczny, dosłownie „sześcioczęściowy” oznaczający chłopów zależnych w Attyce w okresie archaicznym. Jest sprawą dyskusyjną, jaką — 1/6 czy 5/6 plonów — oddawali właścicielowi ziemi, choć bardziej prawdopodobna wydaje się pierwsza możliwość (Plut. *Soi.* 13, 4-5). W razie niewywiązania się z tego obowiązku stawali się własnością pana ziemi i groziło im sprzedanie w niewolę. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 91 - 92.

⁸ Arystoteles nazywa Solona προστάτης του δήμου, czyli przywódcą ludu. Por. rozdz. 28, 2 - 3 oraz Isocr. XV 230 - 36. Na temat znaczenia terminu *prostates* zob. W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971, s. 110-5.

⁹ ἀριστίνδην και πλουτίνδην por. Arist. *Polit.*, 1273 a, rozdz. 23-4; 1293 b, rozdz. 10-11; Platon, *Prawa* 855 C 6-D 1. Podwójne kryterium urodzenia i bogactwa stanowiło podstawę ustroju społecznego i politycznego w Atenach aż do czasów Solona, który tworząc klasy majątkowe, wprowadził w jego miejsce cenzus majątkowy (rozdz. 8, 1).

kach dożywno, a później przez lat dziesięć¹⁰. Do najwyższych i najstarszych należał urząd króla, polemarchy i archonta". Z tych znów pierwszy był urząd króla, który istniał z dawien dawna¹², jako drugie z kolei ustanowione zostało stanowisko polemarchy¹³, ponieważ niektórzy z królów okazali się niedołężnymi w sprawach wojennych, stąd to właśnie pod naciskiem konieczności powołali na ten urząd Iona^{14*}. Ostatnim wreszcie był urząd archonta, ustanowiono go bowiem, jak twierdzi większość autorów, za Medonta, według innych za Akastosa¹⁵. Ci ostatni podają jako dowód to, że dziewięciu archontów wypowiada w przysiędze słowa, iż „złożą przysięgę jak za Akastosa”^{16*}. Za jego zatem czasów mieliby Kodrydzi^{17*} złożyć władzę królewską w zamian za uprawnienia przyznane archontowi^{18*}. Czy tak, czy tak się sprawa przedstawia, niewielka to

¹⁰ Wedle ateńskiej tradycji po śmierci króla Kodrosa jego syn Medont został pierwszym dożywnym archontem wybranym z rodziny królewskiej. Według chronologii Eratostenesa wydarzenie to miało miejsce w 1069/8 r. Od tego czasu dożywno rządy sprawowało kolejnych trzynastu archontów. Począwszy od Charopsa w 753/2 r. zaczęto wybierać archontów na lat dziesięć, przy czym od 714/3 r. już nie tylko spośród członków rodziny królewskiej, lecz z ogółu eupatrydów („dobrze urodzonych”). Lista siedmiu dziesięcioletnich archontów kończy się na 683/2 r., gdy Ateńczycy wybrali Kreona, który jako pierwszy miał pełnić godność archonta jedynie przez rok. (Zob. Wellejusz Paterkulus I, 2, 2; 8, 3; Paus. IV, 5, 10). Niestety świadectwa dotyczące przejścia w Atenach od monarchii do rządów arystokratycznych są skąpe i niezbyt wiarygodne. Zapewne upadek monarchii był skutkiem długiego procesu, w wyniku którego nastąpiło przekazanie dawnych uprawnień królewskich trzem archontom — eponymowi, basileusowi („królowi”) i polemarsze.

¹¹ Archont (eponym) był urzędnikiem eponimicznym i w VII - VI w. on właśnie był najważniejszym urzędnikiem w Atenach. Por. rozdz. 13, 2.

¹² Por. rozdz. 57.

¹¹ Por. rozdz. 58.

^{14*} Ion — mityczny protoplasta Jonów, według podania syn Apollina i Kreuzy, córki króla ateńskiego Erechteusza. Według innej wersji był synem Ksutosa z Tesalii (Herodot VIII, 44); wybrany został wodzem Ateńczyków w wojnie z Eleuzis, wówczas jeszcze odrębnym państwem (Paus. I, 31, 3; VIII, 1, 5).

¹⁵ Wedle chronografów pierwszym dożywnym archontem był Medon syn Kodrosa (1069/8-1050/9), drugim zaś jego syn Akastos (1049/8-1014/3). Arystoteles przywołuje jeszcze inną wersję, wedle której pierwszym archontem miałby być właśnie Akastos. Sam tekst przysięgi nie jest jednak wystarczającym dowodem na pierwszeństwo Akastosa. Po pierwsze, jak zauważa P. J. Rhodes, może tu chodzić o jakiegoś innego Akastosa sprawującego archontat w VII czy VI w. (*Commentary*, s. 101). Po drugie tekst przysięgi nie musiał zostać sformułowany przez pierwszego archonta.

^{16*} Myśl tekstu niejasna: czy chodzi tu o oświadczenie na początku składania przysięgi, czy też, jak by wynikało z rozdz. 55, 6, o dwukrotną przysięgę? Dlatego też zamiast przekazanego w tekście *horkia* (ὄρκια — przysięga) proponowano poprawkę *artia* (άρτια — „odpowiednie”), co dawałoby sens: „że w sposób odpowiedni pełnić będą swe czynności jak za czasów Akastosa” — albo też poprawiano wstawiając zamiast *poiesein* (ποιήσῃν — czynić, spełniać): *teresein* (τηρήσῃν — przestrzegać): „że przestrzegać będą przysięgi”.

^{17*} Kodrydzi — potomkowie Kodrosa.

^{18*} Tłumaczenie oddaje przekazany tekst. Niektórzy jednak, uważając za rzecz nieprawdopodobną, żeby Kodrydzi dobrowolnie zamienili godność króla na archonta, usuwają z tekstu *anti* (αντί), a *epi* (ἐπί) łączą z *basileias* (βασιλείας) (tak G. Kaibel, *Stil und Text der Aθηναίων Πολιτεία des Aristoteles*, Berlin 1893, s. 123) otrzymując wtedy myśl: „za jego panowania mieliby Kodrydzi

różnica w czasie. Na to jednak, że był to ostatni z tych urzędów, wskazuje fakt, że archont nie miał nic do czynienia z prastarymi obrzędami — w przeciwieństwie do króla i polemarchy — lecz tylko z nowo wprowadzonymi. Wielkiego znaczenia nabrał też ten urząd dopiero z biegiem czasu, gdy rozszerzył się zakres jego działania.

Thesmothetów¹⁹ zaś powołano w wiele lat później, kiedy urzędników wybierano na okres roku^{20*}. Zadaniem ich było spisywanie praw^{21*} i przestrzeganie ich w rozstrzyganiu spraw spornych. Dlatego też oni jedynie spośród urzędników nie piastowali godności dłużej niż przez rok. W takich więc wielkich odstępach czasu powstawały te urzędy. Nie urzędowali też wszyscy archonci razem, lecz król zajmował tak zwane dzisiaj Bukolejon²², niedaleko prytanejonu²³, o czym świadczy fakt, że jeszcze i teraz tam właśnie dokonują się zaślubiny i połączenie żony króla z Dionizosem^{24*}; archont zajmował prytanejon²⁵, polemarch — Epily-

zrezygnować z części uprawnień, które przyznano archontowi" Por G Matthieu, *Anstote, Constitution d'Athenes, essai sur la methode swvi par Anstote dans la discussion de textei*, Pans 1915, 1930, s 3

¹⁹ θεσμός jest najstarszym greckim słowem na oznaczenie prawa (M Ostwald, *Nomos and the Begmmngs of the Atheman Democracy*, Berkeley 1986, s 12 - 20), a termin θεσμοθέτης (*thaimothetes*) oznacza prawodawcę Tymczasem w IV w thesmotheci odpowiadali za sądownictwo (zob rozdz 59, l oraz 63, 5, 64, l, 66, 1), a jedyne ich uprawnienia związane z prawami (najwcześniej od 403/2, a może nawet dopiero od ok 350 r) sprowadzały się do wyszukiwania sprzeczności w prawach i wszczynania na tej podstawie procedury ustawodawczej (Aisch III, 38 - 9) Najprawdopodobniej w okresie archaicznym ich uprawnienia były znacznie szersze, choć nie wiemy, czego dokładnie dotyczyły Według Arystotelesa thesmothetów ustanowiono przed reformami Solona (rozdz 3, 5), a zdaniem Rhodesa nawet przed prawami Drakona, gdyż w przeciwnym razie wiedzielibyśmy o nich znacznie więcej Skoro jednak właśnie Drakon miał być odpowiedzialny za pierwsze prawa pisane, me bardzo wiadomo, czym miałyby zajmować się sześciu thesmothetów

^{20*} Por rozdz 59 Ograniczenie czasu do jednego roku wprowadzono, według danych przekazanych tradycją, w 683/2 r

^{21*} Ponieważ prawa zostały spisane dopiero za Drakona, musi więc tu chodzić o konkretne wypadki, których rozstrzygnięcie miało być normą na przyszłość [Za takim znaczeniem θεσμοτα w tym miejscu opowiada się m m M Ostwald, *op cit.*, s 174 - 5]

²² Βουκολεῖον W okresie klasycznym archont basileus miał siedzibę w Stoa Basilejos (Paus I, 3, 1) datowanej na drugą ćwierć V wieku p n ę

²¹ Znane Pauzamaszowi prytanejon (Paus I, 18, 3) znajdowało się na północ od Akropolu w pobliżu grotty Aglauros Por P J Rhodes, *Commentary*, s 103

^{24*} W dniach 11-13 miesiąca Anthestemon obchodzono w Atenach święta kwiatów (od *anthos* — kwiat) zwane Anthestena Dni te były poświęcone bogu Dionizosowi i związane z otwarciem beczek z młodym winem Bohaterką pierwszego dnia świąt była żona archonta-króla, która wstępowała jakby w mistyczne śluby z bogiem Dionizosem, którego oczekiwała w odosobnieniu Następnie dmą odprowadzano ją w wesołej procesji do domu [Święte zaślubiny (ιερός γάμος) żony archonta-basileusa (βασιλιννα) z Dionizosem odbywały się w Choes, 12 dnia miesiąca Anthestemon, w główny dzień święta Anthestemonów Por Dem LIX, 73 - 8 J

²⁵ το πρυτανεῖον W okresie klasycznym prytanejon stanowiło oficjalną siedzibę państwa. Znajdowało się tam święte ognisko (εστία), z którego przenoszono ogień do nowozakładanych kolonu (Poll I, 7, X, 40, schol Anstid XIII *Panath* 103) W prytanejon podejmowano cudzoziemców (i obywateli), których polis pragnęła uhonorować Nie należy go myhc z siedzibą prythanów zwaną

kejon; wcześniej miał on nazwę polimarchejon, ale później, kiedy polemarch Epilykos w czasie swego urzędowania wznosił i urządził nowy budynek, nazwano go Epilykejon^{26*}. Thesmotheci zajmowali thesmothetejon^{27*}. Dopiero za czasów Solona wszyscy ci urzędnicy zebrali się w thesmothetejonie. Uprawnieni byli archonci do samodzielnego rozstrzygania spraw spornych, a nie tylko do przeprowadzania śledztwa, jak to jest obecnie²⁸. Tak tedy przedstawiała się sprawa najwyższych urzędów.

Rada areopagitów²⁹ miała za zadanie stać na straży praw³⁰, w rękach jej spoczywał zarząd największej części najważniejszych spraw państwowych, nakładała też według swego uznania kary i grzywny na tych, którzy naruszali istniejący ład w państwie. Wchodzili w skład Rady Areopagu byli archonci, których wybierano ze znakomitych i bogatych rodów; dlatego też jest to jedyny urząd, który pozostał dożywotnym jeszcze i dzisiaj.

4. Tak oto w ogólnym zarysie przedstawiał się pierwotny ustrój państwa. Następnie po upływie pewnego, niedługiego zresztą, czasu za archontatu

tholosem (zob. rozdz. 43, 2). Na temat prytanejon por. Ps.-Plutarch, *Vitae X Or.* 847 D - E; Paus. I, 18, 3; X, 32, 8; Ael. *Varia Historia* IX, 39).

^{26*} Epilykejon — etymologia podana przez Arystotelesa jest fałszywa; gmach ten znajdował się poza murami miasta, w sąsiedztwie świątyni Apollina o przydomku Lykejos (na prawym brzegu rzeki Ilissos) i stąd nazwa epilykejon (ἐπιλύκειον). [Zważywszy na fakt, że teren gimnazjonu w Liceum wykorzystywano dla ćwiczeń wojskowych, miejsce wydaje się szczególnie odpowiednie dla polemarchy.]

^{27*} Położenie thesmothetejonu niepewne; obecnie przyjmuje się, że leżał na północnym stoku Akropolu; nad źródłem Klepsydry jest kilka grot, na ścianach jednej z nich jest szereg wykutych czworokątnych nisz, w których odnaleziono reliefy wotywno z inskrypcjami dedykacyjnymi archontów. Napisy te dały podstawę do przypuszczeń, że było to miejsce zebrań zwane Thesmothetejon. [Siedziba thesmothetów znajdowała się raczej w Stoi Południowej wzniesionej na Agorze w końcu V wieku (H. A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Athenian Agora XIV*, Princeton 1972, s. 77 - 8).]

²⁸ W VII - VI w. archonci wraz z Radą Areopagu sprawowali władzę najwyższą. Solon niezadowolonym z wyroku archonta przyznał prawo odwołania się (εφεσις) do sądu (ήλιαία) (zob. rozdz. 9, 1). W pierwszej połowie V w. archonci zostali pozbawieni większości swych dawnych uprawnień sędziowskich. Ograniczono je do przeprowadzania wstępnego śledztwa (προανακρίνειν), którego konsekwencją było przekazanie sprawy do dikasterion, któremu archont następnie przewodniczył. Na temat procedury stosowanej w IV wieku — zob. rozdz. 63-69.

²⁹ ή δε των Αρεοπαγιδών βουλή. Nazwa Rady pochodzi od wzgórza Aresa (Areopag) stanowiącego miejsce jej posiedzeń. Geneza Rady sięga okresu królewskiego, w którym król korzystał z pomocy bardziej lub mniej nieformalnej grupy arystokratycznych doradców. Po obaleniu monarchii i ukształtowaniu się systemu arystokratycznych magistratur ustaliła się praktyka, zgodnie z którą dziewięciu archontów po zakończeniu urzędowania stawało się członkami Rady (Plut. *Sol.* 19, 1; Poll. VIII, 118; por. Dem. XXIV 22). Zob. R. Wallace, *The Areopagos Council to 307 B. C.*, Baltimore 1989; M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, Warszawa 1999, s. 288 nn.

³⁰ Por. rozdz. 8, 4 oraz Isocr. VII, 37, 39, 42, 46.

Aristaichmosa³¹ Drakon³² ustanowił swoje prawa^{33*}. Oto jak się one przedstawiały:

Prawa obywatelskie przysługiwały tym, którzy mogli na własny koszt się 2 uzbroić. Dziewięciu archontów i skarbników³⁴ wybierano spośród tych, którzy mieli majątek wolny od długów, wartości nie mniejszej niż dziesięć min³⁵; pozostałych, niższych urzędników wybierano spośród tych, którzy mogli mieć

³¹ Archontatu Aristaichmosa nie poświadczają inne źródła. Chronografowie umieszczali prawa Drakona w okresie 39 Olimpiady (624/3 - 521/20). Diodor kładzie działalność Drakona na 27 lat przed Solonem, co daje rok 621/20 (4 r. 39 Olimpiady). Zob. R. Develin, *Athenian Officials 684-321 B.C.*, Cambridge 1989, s. 31.

³² Najwcześniejsza wzmianka o Drakonie — Cratinus, fr. 274 Kock *ap.* Plut. *Soi.* 25, 2. W dekrete z 409/8 r. mowa o νόμοι Drakona (R. Meiggs, D. M. Lewis, *A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1988, 86, 4-6. Dalej cyt. M&L), a z 403 r. o θεσμοί Drakona (And. I, 83). K. J. Beloch wątpił w historyczność postaci Drakona (*Griechische Geschichte* I², 2, s. 358 - 62), a wielu, wśród nich C. Hignett, sądziło, że poza prawami dotyczącymi zabójstwa żadnych innych nie wprowadził (*A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, Oxford 1952, s. 307 - 8). Zachowała się inskrypcja zawierająca tekst prawa Drakona o zabójstwie (R. S. Stroud, *Drakon's Law on Homicide*, Berkeley 1968). Zob. też D. M. MacDowell, *Athenian Homicide Law*, Manchester 1963 oraz M. Gagarin, *Drakon and Early Athenian Homicide Law*, New Haven 1981.

³³ * Reforma ustroju przeprowadzona przez Drakona w formie, w jakiej przedstawiają Arystoteles, nie znajduje potwierdzenia w tradycji, a nawet pisarze starożytni, którzy znali dzieło Arystotelesa, nie uwzględniają jego relacji (np. Plut. *Soi.*); jest też tu wiele szczegółów, które nie zgadzają się z faktami stwierdzonymi historycznie, ponadto sam Arystoteles podkreśla w *Polit.* (ks. II, rozdz. 9, § 9, 1274 b), że Drakon prowadził swoją działalność prawodawcy przy niezmienionym ustroju politycznym. Trudno też mówić o cenzusie majątkowym w czasach Drakona opartym na wartościach pieniężnych, jeżeli jeszcze Solon oceniał majątek według wartości plonów, a grzywnę wyznaczał w sztukach bydła (Plut. *Sol.* 23). Sprzeczna też z innymi źródłami jest wiadomość o podziale na klasy, który tradycja przypisuje Solonowi; sam Arystoteles niżej (rozdz. 7, 3) mówiąc o podziale na klasy chcąc być konsekwentnym dodaje „które już i przedtem istniały”. Majątek, umożliwiający zaopatrzenie się w pełne uzbrojenie, jako kryterium przydzielenia do klasy czy wymiaru praw obywatelskich, pojawia się dopiero pod koniec wieku V p.n.e., kiedy próbowano wprowadzić rządy oligarchiczne (Thuc. VIII 97, 1; Xen., *Hell.* III, 48); również kary za nieobecność na posiedzeniach Rady czy Zgromadzenia występują w czasach rządów oligarchicznych w 411 r. p.n.e. (por. rozdz. 30, 6). Uwaga o Radzie 401 sprzeczna jest z wiadomością podaną w rozdz. 8, 4, że dopiero Solon stworzył Radę 400. Nieścista jest wiadomość dotycząca autorytetu strategów i hipparchów, jakoby mieli być najwyższymi urzędnikami, jeżeli cenzus ich był dziesięć razy większy niż innych; w ogóle nie wiadomo, czy za czasów Drakona stanowiska te już istniały, czy może wprowadził je dopiero Klejstenes, a jeżeli były, to podlegały polemarchowi, co utrzymało się do początku V w. p.n.e.; znaczenie ich wzrosło dopiero w chwili osłabienia autorytetu archontów w 487 r. p.n.e., kiedy wprowadzono zasadę wyboru archontów przez losowanie.

Rozdział 4 nie przedstawia więc autentycznej tradycji działalności Drakona, nie jest też interpolacją (K. Fritz, „Class. Phil.” 49/1954, s. 73 nn.), jest tylko odbiciem pojęć, jakie utrzymywały się o ustroju Drakona z czasów przedsolońskich wśród społeczeństwa greckiego w wieku IV p.n.e.; por. H. Bengtson, *Griechische Geschichte von den Anfängen bis in die römische Kaiserzeit*, München 1960², s. 118. [Zob. R. Develin, *Athenian Officials 684-321 B.C.*, wyd. cyt., s. 31.

³⁴ Tj. skarbników Ateny. Por. rozdz. 7, 3; 8, 1; 47, 1.

³⁵ Wiarygodność informacji budzi wątpliwości, skoro po Drakonie Solon opiera podział majątkowy na dochodzie uzyskiwanym z ziemi, a nie na pieniądzu monetarnym (który nie istniał w Atenach

uzbrojenie na własny koszt; strategów^{36*} i hipparchów³⁷ wybierano spośród tych, którzy mogli się wykazać majątkiem wolnym od długów, wartości co najmniej stu min oraz dziećmi w wieku powyżej dziesięciu lat, ze ślubnej żony³⁸. Zobowiązani byli żądać poręki od prythanów, strategów i hipparchów minionego roku aż do chwili złożenia sprawozdania³⁹, biorąc od nich czterech poręczycieli z tej samej klasy majątkowej co strategowie i hipparchowie.

Rada składała się z czterystu jeden członków⁴⁰, wybranych spośród pełnoprawnych obywateli drogą losowania. Dopuszczano zaś do losowania na ten, podobnie jak i na inne urzędy obywateli, którzy ukończyli trzydzieści lat; nikt też nie mógł dwukrotnie tego samego urzędu piastować, dopóki wszyscy nie zostali w głosowaniu obrani; wtedy dopiero zaczynało losowanie od początku. Jeżeli ktoś z członków rady nie przyszedł na zebranie Rady albo Zgromadzenia, płacił grzywnę w wysokości trzech drachm⁴¹, jeżeli należał do klasy *pentakosiomedimnoi*, dwie drachmy, jeżeli był z klasy *hippeis*, a jedną, jeśli należał do klasy zeugitów^{42*}.

Rada Areopagu była strażniczką praw⁴³ i czuwała nad tym, ażeby urzędnicy

jeszcze w czasach Solona; zob. rozdz. 8, 10). Zastanawiające, że cenzus w przypadku strategów i hipparchów jest wyższy niż w przypadku archontów i skarbników, co odzwierciedla raczej rzeczywistość schyłku V niż VII wieku.

^{36*} Strateg (στρατηγός) naczelny dowódca piechoty; hipparch (ἵππαρχος) dowódca jazdy. [Mało prawdopodobne, aby w czasach Drakona istniała podobna do znanej z okresu klasycznego stała funkcja stratega.]

³⁷ Na temat hipparchów zob. rozdz. 61, 4.

¹⁸ O istnieniu takiego wymogu informuje jedynie tekst dekretu Temistoklesa (M&L 23, 18-22) oraz Deinarchos (I, 71).

³⁹ Instytucja *euthynai* (εὐθύναι), sprawdzania postępowania urzędnika na zakończenie jego kadencji, jest poświadczona w inskrypcji z ok. 460 r. (*Inscriptiones Graecae* I² 188) i uchodzi za bardzo starą. Nie jest znany natomiast skądinąd wymóg gwarancji, o którym pisze dalej Arystoteles. Na temat *euthynai* — zob. rozdz. 9, 1; 25, 2; 48, 3-5; 54, 2.

⁴⁰ Według Arystotelesa Solon stworzył Radę Czterystu (rozd. 8, 4), a Klejstenes Radę Pięciuset (rozd. 21, 3; 43, 2). Istnienie Rady Czterystu w czasach Drakona jest mało prawdopodobne. Zapewne wiadomość o niej stanowi wynik projekcji własnych pomysłów oligarchów, którzy w 411 r. stworzyli Radę Czterystu (rozd. 29, 5; 31, 1). (Por. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 46 - 7). Fakt, że jest tu mowa o radzie złożonej z 401 członków, być może wynika z chęci jej odróżnienia od rady Solona, a także jest związany z organizacją sądów ateńskich w V - IV w. (por. rozdz. 53, 2; 68, 1). Z drugiej jednak strony warto pamiętać, że w końcu IV w. Kyrena miała geruzję złożoną ze 101 członków (*Supplementum Epigraphicum Graecum*, IX 1, 3, (Dalej cyt. SEG) IX 1, 3).

⁴¹ Nie ma dowodów na to, aby grzywny takie były rzeczywiście kiedykolwiek nakładane w Atenach. Do środków takich uciekali się oligarchowie (zob. rozdz. 30, 6), natomiast w demokracji wprowadzono diety mające zachęcać do uczestnictwa.

^{42*} *Pentakosiomedymni* (πεντακοσιομέδμηνοι) posiadający 500 medymnów = korców produktów sypkich; jeźdźcy, *hippeis* (ἵππεις) *zeugitai* (ζευγίται) od *zeugos* (ζεύγος) (zaprzęg dwukonny) — właściciele pary bydła, którymi mogli uprawiać ziemię. [Podział ten wprowadził jednak dopiero Solon.]

⁴³ „Straż praw” odebrano Areopagowi w 462/1 r. (rozd. 3, 6; 8, 4; 25, 2)

rzządzili zgodnie z prawami. Jeśli ktoś doznał krzywdy od nich, mógł wnieść skargę⁴⁴ do Rady areopagitów, przedstawiając przez naruszenie jakiego prawa został pokrzywdzony.

Dłużnicy ręczyli swoją osobą, o czym była mowa wyżej, a ziemia należała do niewielkiej garstki ludzi.

5. W tego rodzaju ustroju politycznym większość znajdowała się w niewoli nielicznych bogaczy i lud wystąpił w końcu przeciwko możnym. Walka była zacięta i przez długi czas spierające się strony wrogo występowały przeciwko sobie, aż w końcu wspólnie wybrano na rozjemcę i archonta Solona^{45*}, zleciwszy mu równocześnie zadanie reformy ustroju. Powodowali się tym, że Solon napisał elegię, która zaczyna się od słów:

Wiem o tym dobrze — i w sercu swym martwię się srodze
Patrząc, jak chyli się z ziem jońskich najstarszy ten kraj
Ku upadkowi..^{46*}

W elegii tej występuje Solon w obronie słusznych praw obu stron, rozpatrując sprawę jednych i drugich, a potem wzywa ich, aby zaniechali waśni.

Ze względu na pochodzenie i sławę^{47*} zaliczał się Solon do pierwszych

⁴⁴ Procedurę eisangelii (εισαγγελία) przeciwko próbom zaprowadzenia tyranii ustanowił Solon (zob. rozdz. 8, 4. Na temat IV-wiecznej procedury zob. rozdz. 43, 4). Termin może jednak w tym fragmencie nie mieć swego późniejszego znaczenia technicznego i może oznaczać ogólnie „skargę” na postępowanie urzędników.

^{45*} Jako rok archontatu Solona podaje Diogenes Laertios (I 62), idąc za Sosikratesem, historykiem z II w p.n.e, 3 rok 46 Olimpiady, tj. 594/3 r. p.n.e., prawdopodobnie na podstawie listy archontów. Księga *Suda* podaje Olimpiadę 47, tzn. lata 592/1 - 589/8, św Hieronim podaje 592 r. Datowanie ostatnie ma podstawę u Arystotelesa, który do archontatu Komeasa w 561/560 r. od Solona liczy 32 lata, a więc archontat Solona według jego obliczeń przypadałby na 592/1 r. (por. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* I 2, s. 163 nn.). [Por. Plut *Sol.* 14, 3 (ἀρχων...και διαλλακτής και νομοθέτης). Kypselos, który był archontem na trzy lata przed Solonem, zmarł ok. 585 r, a w chronograficznej tradycji archontat Solona datowany jest na 594/3 r. (Zob. R. Develm, *Atheman Officials 684 - 321 B.C.*, wyd. cyt., s. 37 - 8). W rozdz 14, 1 Arystoteles umieszcza jednak reformy Solona w 32 roku przed archontatem Komeasa, a jeśli ten przypada na rok 561/60 oznacza to, że według autora *Ustroju politycznego Aten* Solon przeprowadził swoje reformy w 592/1 r. Rozmaicie tłumaczono ową rozbieżność. Wedle jednej z hipotez Solon przeprowadził strąśnięcie długów w 594/3 r, a reformy polityczne w 592/1 (N. G. L. Hammond, *The Seisachtheia and Nomothesia of Solon*, „Journal of Hellenic Studies” IX, 1940, 71-83). Według innej hipotezy, reformy Solona należy przenieść na koniec lat siedemdziesiątych VI w. (C Hignett, *A History of the Atheman Constitution to the End of the Fifth Century B. C.*, wyd. cyt., s. 316 - 21)]

^{46*} Diehl 4; przekład Wiktora Steffena.

^{47*} Solon pochodził podobno ze starego, zasłużonego rodu Kodrydów. (Kodros miał być ostatnim królem Aten; w wieku XI p.n.e. podczas wojny Aten z Dorami Kodros, dowiedziawszy się, że według wyroczni delfickiej Ateny zwyciężą, jeżeli zginie ich król, poszedł w żebraczym przebraniu, w tajemnicy przed swoimi, do obozu Dorów, sprowokował tam żołnierzy, którzy go nie poznali, do awantury i zginął z ich ręki. Według tradycji Ateńczycy uważając, że me ma godnego następcy, zmienili w ogóle ustrój.)

w państwie, ale jeżeli chodzi o majątek i zajęcia, jakim się oddawał⁴⁸, należał do średniej warstwy. Wiadome to i skądinąd, a i on sam to poświadcza w tym samym utworze, przestrzega bogaczy przed zachłannością:

Wy zaś uśmiercie w swym sercu zachłanność nadmierną czym prędzej,
Którzy zdobyliście już nadmiar bogactwa i dóbr,
I zadowolcie się tym, co wystarczy na życie, bo nigdy
Wam nie ulegnę i wnet swobód wyznaczę wam kres^{49*}.

I w ogóle zawsze bogaczom winę waśni przypisuje; dlatego to na początku elegii powiada, że boi się chciwości i pychy, bo one są źródłem nienawiści.

6. Objąwszy władzę w państwie przeprowadził Solon uwolnienie ludu⁵⁰ zarówno w danej chwili, jak i na przyszłość, zabronił bowiem udzielać pożyczki pod zastaw osoby pożyczającego, a nadto zniósł długi zarówno prywatne, jak i publiczne; nazywają to strząśnięciem ciężarów (*seisachtheia*). W związku z tym

Sławę zdobył sobie Solon wcześniej wezwaniem Ateńczyków do wojny z Megarą o Salaminę, zakończonej zwycięstwem Aten. Por. elegię Solona (Diehl 2), której ostatnie słowa brzmią:

Na Salaminę, rodacy! O wyspę bój upragnioną
stoczyć nam trzeba i z bark zrzucić gniojący nas wstyd.
(przekład St. Srebrnego)

[Spokrewniony z Pizystratem (Herodot V, 65, 3; Plut. *Sol.* 1, 2; Diog. Laert. III, 1; Plut. *Soi.* 1, 3 = Herakleides) i słabiej powiązany także z rodziną Dropidesa, archonta 645/4 r. (Marm. Par. 239 A 34) oraz jego synami Kritiaszem i Dropidesem (czyli z rodziną oligarchy Kritiasza z końca V w., z którym spokrewniony był Platon — Platon, *Charm.* 155 A 2 - 3; 157 E 4 - 158 A 1; *Tim.* 20 E 1 - 3). Samo wyznaczenie go na archonta dowodzi, że pochodził z eupatrydów. Na temat Solona i jego rodziny zob. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families 600-300 B.C.* Oxford 1971 (dalej cyt. Davies, *APF*), s. 322-4 oraz P. Oliva, *Solon — Legende und Wirklichkeit*, Konstanz 1988.]

⁴⁸ Zob. Plut. *Sol.* 1 - 3; Arist. *Polit.* 1296 a. μεσότης Solona budzi wątpliwości. Według Plutarcha, który powołuje się na Hermipposą, ojciec Solona, Eksekestides, stracił majątek, co zmusiło Solona do zajęcia się handlem (Plut. *Soi.* 2, 1). Wprawdzie z wierszy Solona jasno wynika, że wiele podróżował (por. rozdz. 11, 1), ale nie ma jednoznacznego dowodu na to, że w młodości był rzeczywiście kupcem.
^{49*} Diehl 4; przekład W. Steffena. [Fragment ten jest cytowany tylko tutaj.]

³⁰ Reformy ekonomiczne Solona obejmowały dwa elementy — zakaz na przyszłość pożyczania pod zastaw osoby oraz uwolnienie tych, którzy wcześniej popadli w niewolę za długi (por. rozdz. 2, 2; Solon, frg. 36, 8 -15 West ap. Plut. *Sol.* 12, 4), a także właściwe strząśnięcie długów (σεισάχθεια, por. Plut. *Sol.* 15, 2 - 5). Zniesienie niewoli za długi nie rodzi problemów interpretacyjnych (choć musiało być trudno znaleźć i uwolnić tych, którzy już zostali sprzedani, zwłaszcza poza Attykę, co — jak sam Solon twierdzi (frg. 36) — udało mu się przeprowadzić. Znacznie bardziej dyskusyjne jest zniesienie wszystkich długów. Stwierdzenie Solona, że usunął ópot i uwolnił ziemię, sugeruje, że unieważnił zobowiązania ἐκτήμοροι (w postaci 1/6 plonów). Uwolnieni *hektemoroi* stali się właścicielami ziemi, którą nadal zajmowali. Poza tym mógł Solon skasować inne (choć trudno sobie wyobrazić, że naprawdę wszystkie) długi wobec osób prywatnych, a także wobec państwa i świątyń. Zob. Androtion 324 F 34 (*seisachtheia* jako obniżenie wysokości procentów, a nie strząśnięcie długów); Plut. *Soi.* 15, 2; *Alex. Fort.* II, 343 C. O reformach Solona zob. E. Ruschenbusch, *Solonos Nomoi*, „Historia Einzelschriften” 9, Wiesbaden 1966; P. Oliva, *Solon — Legende und Wirklichkeit*, wyd. cyt. Zob. też B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, I, wyd. cyt., s. 239 nn.; W. Lengauer, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, wyd. cyt., s. 71 -4.

usiłują niektórzy rzucić na niego oszczerstwo. Zdarzyło się bowiem, że nosząc się z zamiarem zniesienia długów opowiedział o tym kilku wpływowym obywatelom, którzy potem, wbrew jego zamiarom — jak zapewniają stronnicy ludu⁵¹ — wyzyskali to podstępnie. Ci jednak, którzy chcieli go oczernić, utrzymują, że on również miał w tym udział: oni bowiem, zaciągnawszy pożyczkę, zakupili wielkie obszary ziemi, a kiedy niedługo potem doszło do zniesienia długów, stali się bogaczami. W ten sposób, jak mówią, powstała warstwa bogaczy, która uchodziła za bogatych z dawien dawna. Bardziej wiarygodne jest jednak zdanie stronników ludu; niepodobna bowiem przypuszczać, żeby tak małostkowymi i niegodnymi posunięciami splamił się człowiek, który w innych sprawach okazał się tak dalece umiarkowany i bezinteresowny, że mogąc pozyskać sobie jeden z walczących ze sobą obozów i zostać tyranem, ściągnął raczej na siebie nienawiść jednych i drugich, ceniąc wyżej szlachetność i dobro państwa aniżeli własną korzyść.

O tym, że miał taką możliwość < domyślnie: wprowadzenia tyranii >, świadczą niezdrowe stosunki w państwie: on sam wielokrotnie wspomina o tym w swojej poezji, a wszyscy inni się z tym zgadzają. Wspomniane więc obwinienie trzeba uznać za fałszywe.

7. Zreformował też Solon ustrój państwa i ustanowił nowe prawa⁵², zniesione zaś zostały prawa Drakona prócz tych, które rozlewu krwi dotyczyły^{53*}. Gdy spisano prawa na graniastosłupach^{54*}, ustawili je w portyku królewskim⁵⁵,

⁵¹ Zob. Plut. *Sol.* 15, 7-9; *Praec. ger. Reip.* 807 D - E. οι δημοτικοί uznali postępowanie Solona za naiwne, lecz niewinne. Z kolei o í βουλόμενοι βλασφημεῖν twierdzili, że on sam znajdował się wśród tych (Arystoteles określa ich ogólnie mianem *gnorimoi*), którzy skorzystali z wiedzy o tym, co ma wkrótce nastąpić. Plutarch wymienia wśród nich Konona, Kliniasza i Hipponika, a o Solonie powiada, że w rzeczywistości stracił na zniesieniu długów. Potomkowie trzech wymienionych (Konon, Alkibiades, Kallias) odgrywali dużą rolę w Atenach pod koniec wojny peloponeskiej, co nasuwa przypuszczenie, że całą historię wymyślono być może w tym właśnie czasie w celu skompromitowania wspomnianych osób. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 128 - 9.

⁵² *Nomoi* (νόμοι), także u Herodota (I, 29, 1, 2, 3; 177, 2), ale sam Solon nazywa swe prawa θεσμοί — zob. rozdz. 12, 4. Zob. s. 693, przyp. 19.

^{53*} Prawa te długo potem jeszcze były stosowane, bo na zachowanym fragmentarycznie napisie z 409 r. p.n.e. mowa jest o uchwale ludu, polecającej przepisanie prawa Drakona o zabójstwach. Por. W. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum*, I² nr III (dalej cyt. SIG). [Por. Plut. *Sol.* 17, 1.]

^{54*} Greckie *kyrbeis*, graniastosłupy drewniane, obracające się na osi — *akson*, stąd też nazywano je także *aksones*. Por. G. Busolt, *Griechische Geschichte* II², s. 291 nn., przyp. 3. [Por. Plut. *Sol.* 25, 1-2. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 131 -3.]

⁵⁵ Odkrytą w 1970 r. Stoa Basilejos datuje H. Thompson na drugą ćwierć V w. p.n.e., co wyklucza umieszczenie w niej *aksones* (ἀξονες). Według Thompsona *aksones* umieszczono na specjalnej platformie u stóp murów. Przed stoą wystawiono też zbiór praw wyryty na kamieniu, który później Efiates przeniósł w okolice tholosu i buleuterion (Anax. 72 F 13 (buleuterion); Polluks — VIII, 128 (prytanejon)). Rhodes, który uważa, że *aksones* i *kyrbeis* są tym samym, sądzi, iż całość umieszczona w Stoa przez Efiatesa została przeniesiona do prytanejonu, gdy opublikowano przejrany zbiór praw na początku IV w. Na początku II w. Polemon widział jeszcze *aksones* w prytanejonie (Eratostenes 241 F 37 C). Ok. 50 r. p.n.e. były one już jednak silnie zniszczone, a do czasów Plutarcha przetrwały jedynie niewielkie fragmenty (Plut. *Sol.* 25, 1).

i wszyscy złożyli przysięgę⁵⁶, że będą się do nich stosować⁵⁷. Dziewięciu archontów składając przysięgę przy kamieniu⁵⁸ zobowiązywało się do tego, że ofiarują posąg ze złota, jeśliby któreś z praw przekroczyli. Przysięgę taką od tego czasu po dziś dzień jeszcze składają⁵⁹. Ważność praw ograniczył do lat stu⁶⁰ i wprowadził następujący podział obywateli.

Według majątku podzielił ich na cztery klasy, które już i przedtem istniały⁶¹: *pentakosiomedimnoi*, *hippeis*, zeugitów i *thetów*⁶². Prawo sprawowania wszystkich

⁵⁶ Ze względu na fakt, że, według Plutarcha, przysięgę złożyli jedynie członkowie Rady (Plut. *Soi.* 25, 3) „wszyscy” (*πάντες*), budzi to wątpliwości, tym bardziej że złożenie przysięgi przez wszystkich mieszkańców Attyki nie wydaje się technicznie możliwe. Niemniej jednak w 410 r. (And. I 97) i w 403 r. (And. I 90) uważano taką przysięgę za możliwą. Poza tym w innych (mających znacznie mniej jednak ludności niż Ateny) państwach dochodziło niekiedy do składania przysięgi przez ogół mieszkańców np. w Megarze w 424 r. (Thuc. IV, 74, 2), w Kyrenie ok. 400 r. (Diod. XIV, 34, 6), w Mitylenie i w Tegei w 324 r. (M.N. Tod, *A Selection of Greek Historical Inscriptions. From 403 to 323 B. C.*, Oxford 1948, (201, 31-2; 202, 57 nn., dalej cytowane Tod).; w Chersonzie Taurydzkim ok. 300 r. (SIG³ 360).

⁵⁷ Z tekstu wynika, że przysięgę złożono, gdy Solon ogłosił nowy zbiór praw (por. Plut. *Sol.* 25, 3), ale Herodot (I, 29, 2) wskazuje, że fakt ten wiązał się z powierzeniem Solonowi dzieła reformy państwa. Zważywszy na niezadowolenie, jakie wywołały reformy Solona, bardziej prawdopodobne wydaje się złożenie wspomnianej przysięgi przed, aniżeli po reformach.

⁵⁸ Zob. rozdz. 55, 4. Ów kamień (*λίθος*) odnaleźli archeolodzy opodal północnego skrzydła Stoa Basilejos (H. A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Athenian Agora XIV*, wyd. cyt., s. 88).

⁵⁹ Por. Plut. *Sol.* 25, 3; Platon, *Fajdros* 235 D - E.

⁶⁰ Prawdopodobnie jednak, jak podaje Plutarch, do dziesięciu lat — Plut. *Sol.* 25, 1. Por. Herodot I, 29, 2.

⁶¹ Zob. Plut. *Soi.* 18, 1 - 2; Arist. *Polit.*, 1274 a 19 - 21. Plutarch nie twierdzi, że wspomniane klasy istniały już wcześniej. Zapewne istniały wcześniej trzy klasy — *παιεις*, *ζεγγυται* i *θητες* — Solon stworzył nową klasę — *πεντακοσιομεδιμνοι* — odróżniając w ten sposób najbogatszych od całej reszty *hippeis*.

⁶² Zwykle uważa się, że podział na *hippeis*, *zeugitai* i *thetes* miał charakter ekonomiczny. Wedle tradycyjnej interpretacji (zob. wyżej, przyp. 42) termin *hippeus* (jeździec) oznacza osobę, którą stać na utrzymanie konia, a *zeugites* osobę, która posiada zaprzęg wołów (*zeugos*). Etymologia słowa *thes* jest trudna do objaśnienia, ale nie ulega wątpliwości, że w okresie późniejszym oznacza ono robotnika najemnego, który nie ma własnego majątku, co zmusza go do pracy za zapłatą u kogoś bardziej od niego zamożnego (zob. B. Bravo, *I thetes atheniesi e la storia della parola thes*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia. I. Studi Classici*, vol. XXIX - XXX, nuova serie XV - XVI, 1991/1992 - 1992/1993, Università degli Studi di Perugia, s. 71 - 97). Istnieje jednak pogląd (w nowszej literaturze reprezentowany m.in. przez A. Andrewesa, *The Greek Tyrants*, London 1929, s. 87), że podział na trzy klasy był przede wszystkim związany z potrzebami wojskowymi. Zwolennicy tej koncepcji łączą terminy *zeugita* i *zeugos* z „zygon”, słowem, które może oznaczać również szereg hoplitów ustawionych w szyku falangi. Wedle tej interpretacji *zeugita* byłby obywatelem, który służy w wojsku jako hoplita. O ile jednak takie rozumienie terminu *zeugita* łatwo pogodzić z rozumieniem *hippeis* jako jeźdźców, o tyle nie ulega wątpliwości, że wyodrębnienie obydwu klas skrajnych — *pentakosiomedimnoi* i *thetes* — opiera się wyłącznie na kryterium ekonomicznym (nawet jeśli mogło znaleźć zastosowanie w związku z organizacją wojska). Zob. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 59.

urzędów: dziewięciu archontów⁶³, skarbników⁶⁴, poletów⁶⁵, Jedenastu⁶⁶ i kolakretów^{67*} przyznał obywatelom z klasy *pentakosiomedimnoi*, *hippeis* i zeugitów, przydzielając przy tym urzędy każdemu stosownie do wielkości jego majątku; należącym do klasy thetów przyznał jedynie prawo udziału w Zgromadzeniu⁶⁸ i w sądach^{69*}.

Do klasy *pentakosiomedimnoi* mieli być zaliczeni ci, którzy ze swego 4 majątku uzyskiwali łącznie co najmniej 500 miar (medymnów) plonów suchych i płynnych^{70*}, do *hippeis* ci, którzy mieli 300 miar lub, jak twierdzą niektórzy, mogli utrzymać konia. Zwolennicy tego ostatniego poglądu powołują się na nazwę tej klasy, która ma pochodzić od jazdy, i na stare pomniki. Na Akropolu bowiem znajduje się posąg [Anthemiona]⁷¹ z następującym napisem:

Anthemion, syn Difilosa, posąg ten złożył w ofierze
bogom, przeszedłszy z klasy thetów do klasy *hippeis*.

⁶³ Por. rozdz. 8, 1 oraz 3, 1 - 5 i rozdz. 55 - 59.

⁶⁴ Skarbników Ateny — por. rozdz. 8, 1; 47, 1.

⁶⁵ Por. rozdz. 47, 2-3.

⁶⁶ Por. rozdz. 52, 1.

^{67*} Jak nazwa wskazuje, byli to pierwotnie urzędnicy uczestniczący przy podziale mięsa ofiarnego, którym później przypadły pewne agendy skarbowe. Za Klejstenesa stracili kolakreci znaczną część uprawnień na rzecz poborców (apodektów, por. rozdz. 68), tak że do obowiązków ich należała jedynie troska o wyżywienie pewnych ludzi na koszt państwa w prythaneum, od Peryklesa nadto wypłata sędziom wynagrodzenia. Po roku 403 urząd został widocznie zniesiony, dlatego też nie wspomina go niżej Arystoteles w systematycznym przeglądzie urzędów ateńskich.

⁶⁸ Zob. Arist. *Polit.* 1274a 15-21; 1281 b 31-4. Problem uczestnictwa thetów w ekklezji w czasach przed Solonem jest kwestią dyskusyjną (por. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 140-1). Z pewnością posiedzenia ekklezji zwoływano we wczesnym okresie rzadko, a jeszcze rzadziej odgrywały one większą rolę polityczną. Nie da się jednak wykluczyć, że gdy do nich jednak dochodziło, uczestniczyć w nich mogli wszyscy obywatele, także z klas niższych (jak Tersytes pod Troją — *Iliada* II 84 nn.), choć nie mieli realnego wpływu na bieg wydarzeń. Jeśli owo przypuszczenie jest słuszne, zwiększenie przez Solona roli Zgromadzenia polegałoby nie tyle na dopuszczeniu do obrad thetów, lecz na utworzeniu Rady Czterystu (jeśli uznać historyczność tego posunięcia) współpracującej ze Zgromadzeniem oraz ustaleniu stałych posiedzeń ekklezji (por. rozdz. 8,4).

^{69*} Mowa o stworzonych przez Solona sądach ludowych (por. rozdz. 9, 1), zwanych *hellaia*, do których losowano obywateli ze wszystkich klas powyżej lat 30 (por. rozdz. 63 nn.).

^{70*} Miarą plonów „suchych” był „medimnos” (ok. 52 l), od którego też nazwa tej klasy pochodzi („pięćset medymnów”), miarą płynów (oliwa, wino) był *metretes* (ok. 39 l). [Nie wiemy, jak uzgodniono wartość owych miar (μέτρα) suchych i płynnych, μέδμνοι zboża i μετρητού (= 3/4 medymna) oliwy lub wina. Z pewnością μετρητής oliwy czy wina miał znacznie większą wartość rynkową niż μέδμνος zboża, a taka sama ilość pszenicy była więcej warta niż jęczmienia.]

⁷¹ Zapewne posąg wystawiono już po najeździe perskim 480-479 r., w czasie którego Ateny zostały gruntownie zniszczone. Wspomniany Anthemion był być może ojcem polityka Anytosa czynnego w ateńskim życiu politycznym na przełomie V i IV w. (por. rozdz. 27, 5; 34, 3). Skądinąd samo imię Difilos, typowe dla arystokracji, jest dziwne w przypadku thety, podobnie jak fakt, że *hippeus* obnosi się publicznie z tym, że jego ojciec był thetą.

Otóż z boku stoi koło niego koń, mający wskazywać, że oznacza to klasę *hippeis*. Niemniej jednak jest przecież rzeczą bardziej prawdopodobną, że cenzus ich wyrażał się w miarach, podobnie jak *pentakosiomedimnoi*. Do klasy zeugitów należeli ci, którzy mieli 200 miar⁷² obu rodzajów, wszyscy zaś inni zaliczali się do klasy thetów⁷³; ci nie mieli dostępu do żadnego urzędu. Toteż jeszcze i teraz, gdy pytają każdego, kto ma przystąpić do losowania jakiegoś urzędu, jaki jest jego cenzus, nie znajdzie się nikt taki, kto by się przyznał do thetów.

8. Według zarządzenia Solona urzędnicy byli wybierani drogą losowania⁷⁴ spośród kandydatów zaproponowanych przez każdą z fyl^{75*}, każda zaś fyla przy wyborach dziewięciu archontów^{76*} wysuwała dziesięciu kandydatów i spośród tych losem wyznaczało dziewięciu; od tego czasu do dzisiaj przetrwała zasada, że każda fyla losem wyznacza dziesięciu obywateli, a potem znowu los rozstrzyga o wyborze spośród nich. Że Solon wprowadził wybór urzędników drogą losowania według cenzusu majątkowego, dowodzi obowiązujące jeszcze i teraz prawo dotyczące wyboru skarbników⁷⁷, które nakazuje przeprowadzać ich wybór drogą losowania spośród *pentakosiomedimnoi*. Takie tedy zarządzenia wydał Solon co do wyboru dziewięciu archontów; dawniej bowiem Rada Areopagu według własnego uznania powoływała kandydatów, po czym na każdy urząd wyznaczała na jeden rok tych, których uważała za odpowiednich.

⁷² W IV w. najbliższy krewny spadkobierczyni, który nie chciał jej poślubić, miał obowiązek zapewnić jej posag wartości 500 drachm, gdy należał do *pentakosiomedimnoi*, 300, gdy pochodził z *hippeis*, a 150, gdy był zeugitą (Dem. XLIII, 54). Na tej podstawie Bockh wyciągnął wniosek, że cenzus *zeugitai* wynosił raczej 150, niż 200 miar. W rzeczywistości jednak brak podstaw do kwestionowania przekazu Arystotelesa.

⁷³ W 457/6 r. dopuszczono do archontatu zeugitów, ale nadal nie mieli do niego dostępu theci. W czasach Arystotelesa nie zniesiono wprawdzie prawa wykluczającego thetów od urzędów, ale w praktyce go nie przestrzegano.

⁷⁴ W *Polityce* Arystoteles stwierdza, że Solon utrzymał „arystokratyczną” metodę obioru urzędników (Arist. *Polit.* 1273 b 35 - 1274 a 3; 1274 a 16-17; 1281 b 25-34), co stanowi jeden z argumentów przeciwko Arystotelesowemu autorstwu *Ustroju politycznego Aten*. Za prądawną instytucję κλήρωσις εκ προκρίτων uznają — Isocr. VII, 22 - 3; XII, 145; Dem. LIX, 75; Plut. *Peric.* 9, 4; Paus. IV, 5, 10.

^{75*} Fyla (φυλή) jednostka podziału ludności, opartego na zasadzie terytorialnej, niezależnie od pochodzenia; podział ten powstał w związku z osłabieniem pierwotnego ustroju rodowego.

^{76*} W skład kolegium archontów jako dziesiąty wchodził sekretarz thesmothetów; por. rozdz. 43, 1. Losowanie archontów spośród zgłoszonych przez cztery fyle łącznie czterdziestu kandydatów wydaje się wątpliwe, po pierwsze dlatego, że w rozdz. 13, 2 (por. Thuc. VI, 54) jest wyraźnie mowa o wyborze, nie o losowaniu archontów i o wprowadzeniu, jako czegoś nowego, zasady losowania dopiero w 487/6 r. (rozdz. 22, 5), a także dlatego, że mało jest prawdopodobne, ażeby pozostawiano losowi sprawy tak ważne, jak rozstrzygnięcie, kto ma rządzić w państwie lub kto ma dowodzić armią. Jeżeli ta wzmianka ma pewną wartość historyczną, to ostatecznego wyboru spośród przedstawionych kandydatów dokonywało Zgromadzenie Ludowe. Tak tylko byłaby zrozumiała walka o stanowisko archonta, o czym mowa w rozdz. 13. Arystoteles nie szedł tu za żadną tradycją, lecz wywnioskował z faktu, że archontów wybierano przez losowanie, że drogą losowania wybierano istotnie skarbników. Zresztą sam Arystoteles w *Polityce* (ks. II, rozdz. 12), mówi o wyborze urzędników za Solona. Zasada losowania została przyjęta później, jako osiągnięcie postępującego rozwoju demokracji, trudno więc wiązać ją z czasami Solona.

⁷⁷ Por. rozdz. 47, 1.

Fyl było cztery^{78*}, jak poprzednio, czterech też było królów fyl⁷⁹. Każda fyla dzieliła się na trzy tryttie, i dwanaście naukrarii^{80*}. Na czele naukrarii stali naukrarowie, którzy czuwali nad ściąganiem podatków⁸¹ i wypłatami; stąd i w prawach, które już wyszły z użycia, wielokrotnie jest mowa o „wpłatach naukrarów” lub o „wydatkach z kasy naukrarów”.

Ustanowił dalej Solon radę złożoną z czterystu członków^{82*}, po stu z każdej fyli, a Radzie areopagitów zlecił czuwanie nad prawami⁸³, które zresztą już przedtem należało do niej, jako organu czuwającego nad ustrojem państwa. Rada Areopagu miała w pieczy największą część, i to najważniejszych, spraw państwowych; ściagała też wykroczenia, mając pełne prawo wymierzać grzywny i kary⁸⁴; wpłacone grzywny składała do kasy państwowej⁸⁵, nie podając powodu zapłacenia

^{78*} Podział na cztery fyle był u Jonów bardzo dawny; nazwy ich: Geleontes, Aigikoreis, Hopletes i Argadeis — wyprowadzano od imion czterech synów Iona, protoplasty Jonów (por. Herodot V 66; G. Busolt, *Griech. Gesch.* II², 98 nn.). Królowie, którzy stali na czele fyl, spełniali także pewne czynności sakralne i do późnych czasów sprawowali sądy w sprawach o zabójstwo (por. rozdz. 57, 4). [O czterech fylach — P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 67 - 9.]

⁷⁹ Królowie fyl (φυλοβασιλεις) stali na czele fyl. Zob. rozdz. 41, 2; Poll. VIII, 111. Ich uprawnienia w tym okresie nie są znane. Na temat *phylobasileis* w IV w. zob. rozdz. 57, 4.

^{80*} Tryttie (τριττός, τριτός), trzecia część fyle, istniały już przed Solonem; por. fig. 3; ze słów Herodota (V 71) zdaje się wynikać, że i podział na naukrarie (ναυκραρία) istniał już przed Solonem. Nazwa wskazuje, że podział na naukrarie miał na celu budowę okrętów przez poszczególne obwody (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen* I, s. 95 nn.; II, s. 53 n.). [Według Polluksa (VIII, 108) każda tryttia dzieliła się na cztery ναυκραρία. Z tekstu wynika, że istniały w czasach Solona, a ich urzędnicy — ναύκραροι — czuwali nad sprawami finansowymi. Sama nazwa, zdaniem Rhodesa, mogłaby wskazywać na związek z flotą wojenną. Z drugiej wszak strony nie wiemy nawet, od kiedy Ateny miały taką flotę. Z rozdz. 21, 5 wnosimy, że naukrarie zniósł Klejstenes, ale Klejdemos twierdzi, że Klejstenes właśnie podzielił swoich dziesięć fyl na pięćdziesiąt naukrarii (323 F 8. Teksty historyków cytowane są według wydania : F. Jacoby, *Die Fragmente der griechischen Historiker*, Berlin 1926-1958). Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 151 - 2; V. Gabrielsen, *The Naukrariai and the Athenian Navy*, „Classica et Mediaevalia” 36, 1985, s. 21-51.]

⁸¹ W V i IV w. εισφορά była niestałym podatkiem majątkowym, ale w tym miejscu oznacza dochody w znaczeniu bardziej ogólnym.

^{82*} Teraz stwierdza Arystoteles, że Solon stworzył „Radę Czterystu”, przeczy więc sam temu, co podał w rozdz. 4, 3 o Drakonie. Rada Czterystu utworzona przez Solona miała stanowić przeciwwagę dla Rady Areopagu. [Por. rozdz. 21, 3; Plut. *Sol.* 19, 1-2. Poglądy na temat historyczności solońskiej Rady Czterystu są podzielone. Część badaczy, do których należy Rhodes, uważa, iż Solon rzeczywiście powołał do życia Radę Czterystu (*Commentary*, s. 153 -4). Argumenty za podaje P. Cloche”, *La Boule d'Athenes en 508/507 avant J.C.*, „Revue des Etudes Grecques”, XXXVII, 1924, s. 1-26. Przeciwno historyczności Rady Czterystu opowiedział się m.in. C. Hignett (*A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century B.C.*, wyd. cyt., s. 92 - 6). Zob. też M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 46 - 47]

⁸³ νομοφυλακείν. Por. rozdz. 3, 6; 4, 2; 25, 2; Plut. *Sol.* 2. Zob. też G. L. Cawkell, *Nomophylakia and the Areopagus*, „Journal of Hellenic Studies” 108, 1988, s. 1-12.

⁸⁴ Zob. rozdz. 3, 6.

⁸⁵ Właściwie składała na Akropolu (εἰς πόλιν). Określenie Akropolu mianem polis w IV w. było starożytnie (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 156).

grzywny. Ponadto Rada sądziła spiski uknute w celu obalenia ustroju demokratycznego⁸⁶, odkąd Solon ustanowił prawo pozwalające wносить skargę na takie przewinienia.

Ponieważ zaś widział, że podczas częstych walk wewnętrznych w mieście niektórzy obywatele z gnuśności usuwali się od wszystkiego, pozostawiając dowolny bieg wypadkom, ustanowił specjalne prawo⁸⁷ przeciwko takim ludziom wymierzone: „Kto podczas rozruchów nie chwyci za broń, czy po tej, czy po tamtej stronie, podlegać będzie karze utraty czci i praw obywatelskich”⁸⁸.

9. Tak więc przedstawiały się zarządzenia dotyczące urzędów. W ustroju Solona następujące trzy postanowienia miały najbardziej demokratyczny charakter⁸⁹: przede wszystkim, rzecz najważniejsza, zakaz udzielania pożyczek pod zastaw osoby pożyczającego⁹⁰, następnie — pozwolenie każdemu, kto zechce, na wnoszenie skargi w obronie pokrzywdzonego⁹¹, i trzecie — prawo odwołania się do sądu⁹²; mówią, że dzięki temu prawu najbardziej wzrosły wpływy ludu, mając bowiem prawo głosu w sądzie, uzyskał on prawo głosu w sprawach państwowych. A przecież prawa nie zawsze są napisane jasno i prosto⁹³, jak na przykład prawo dotyczące spadkobierców i spadkobierczyń^{94*}; muszą się więc wyłaniać liczne

⁸⁶ Żywe w tym okresie zagrożenie tyranią (Kylon przed, a Pizystrat po Solonie) nadaje sensu ustanowieniu przez Solona prawa wymierzonego przeciw próbom wprowadzenia tyranii. Na temat procedury *eisangelia* zob. rozdz. 25, 2; 43, 4; 59, 2.

⁸⁷ Por. Plut. *Sol.* 20, 1; *Praec. ger. Reip.* 823 F.; *Ser. Num. vind.* 550 B-C; Cic. *Ep. Att.* X, 1, 2; Gell. II, 12. Negatywny stosunek Ateńczyków do ἀπράγμωνες wyraża mowa pogrzebowa Peryklesa (Thuc. II, 40, 2). Inny pogląd zob. Lys. XXXI, 270-8. Zob. też V. Bers, *Solon's Law Forbidding Neutrality and Lysias* 31, „Historia” 24, 1975, s. 493 - 498.

⁸⁸ Na temat pozbawienia praw obywatelskich (ατιμία) zob. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, II red. D. M. MacDowell, Oxford 1971, s. 169-76; M. H. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense 1976, s. 75 - 82.

⁸⁹ Za ojca demokracji uznają Solona dopiero autorzy z połowy IV wieku i późniejsi — Isocr. VII, 16-17; XV, 231-2; Dem. XVIII, 6; XXII, 30-1; LVII, 31-2; Hyp. III, 21.

⁹⁰ Por. rozdz. 6, 1.

⁹¹ Prawo ó βουλόμενος do wniesienia oskarżenia nie zostało wcześniej przez Arystotelesa wspomniane.

⁹² εις το δικαστήριον έφεσις. Zob. Plut. *Soi.* 18, 2-3; *Comp. Soi. Publ.* 2, 2 oraz Arist. *Polit.* 1273 b 35-1274 a 5; 1274 a 15 -18. Wprawdzie zarówno Arystoteles, jak i Plutarch mówią o dikasterion, ale na pewno nie było wielu dikasteriów w tym okresie, a sam Solon użyłby w tym przypadku słowa hellaiia, a nie dikasterion.

⁹³ Por. Plut. *Sol.* 18, 4; 25, 6.

^{94*} Spadkobierczynie — właściwie chodzi tutaj o tzw. epikleros (έπίκληρος) córkę, która dziedziczy w wypadku, gdy nie ma potomka męskiego. O ile ojciec nie wydał jej za mąż, miał ją poślubić najbliższy krewny, po czym syn z tego małżeństwa po dojściu do pełnoletności stawał się pełnoprawnym spadkobiercą. Zdarzało się, że kilku krewnych pretendowało do ręki spadkobierczynie, wtedy rozstrzygał sprawę sąd pod przewodnictwem archonta, była to tzw. diadikasia (διαδικασία); por. rozdz. 56, 6 n.). [Zob. rozdz. 35, 2 oraz Arystofanesa *Ptaki* 1660 - 6; Dem. XLVI *Steph.* 2, 14; Isajos VI, 47; Dem. XLIII 51; Dem. XLIII, 16, 54; XLVI *Steph.* 2, 22. Dyskusja problemu — A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, I, wyd. cyt., s. 122-62.]

wątpliwości, a rozstrzygnięcie we wszystkich takich wypadkach należy do sądu. Niektórzy więc nawet przypuszczają, że Solon umyślnie niejasno zredagował swe prawa, ażeby lud miał prawo rozstrzygać wątpliwości. Nie jest to jednak prawdopodobne, zaś niejasność powstała dlatego, że nie wszędzie zdołał znaleźć najlepsze jego ujęcie; niesprawiedliwością byłoby bowiem oceniać jego zamiary według tego, co się teraz dzieje, a nie według całej jego działalności politycznej.

10. Tak więc w prawach wydanych przez Solona te trzy wydają się być najbardziej korzystne dla ludu; ale jeszcze przed ustanowieniem praw zarządził umorzenie długów, a potem przeprowadził jeszcze reformę miar i wag oraz podwyższenie stopy monetarnej⁹⁵. Za jego czasów bowiem powiększone zostały miary w stosunku do miar Fejdona^{96*}, a mina, która przedtem ważyła siedemdziesiąt drachm, uzupełniona została do drachm stu^{97*}. Dawną jednostką obiegową była sztuka — dwudrachmowa^{98*}. System wag dostosował do monetarnego: talent więc liczył 63 miny, trzy miny rozdzielone były na statery i inne dalsze części^{99*}.

11. Gdy w ten sposób, jak powiedziano, uporządkował sprawy państwa, zaczęli go ludzie nachodzić natrętnie, jedni występowali z pretensjami, inni z pytaniami. Ponieważ nie chciał praw zmieniać ani też ściągać na siebie niechęci, jeżeli

⁹⁵ O ile obecnie powszechnie kwestionuje się przeprowadzenie przez Solona reformy monetarnej, o tyle na ogół uznaje się, iż rzeczywiście przeprowadził reformę miar i wag. Zob. B. Bravo, E. Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, I, wyd. cyt., s. 245 - 247 (por. s. 206 - 211); W. Lengauer, *Starożytna Grecja okresu archaicznego i klasycznego*, wyd. cyt., s. 73 - 4. Szczegółowa analiza problemu zob. C. M. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins*, London 1976.

^{96*} Fejdon, król Argos ok. 630 r. p.n.e., miał zjednoczyć pod swoim panowaniem całą Argolidę. Przypisywano mu stworzenie używanego na Peloponezie systemu miar i wag, lecz poza tą wzmianką u Arystotelesa nic pewnego o tym systemie nie wiemy. Niektórzy chcieli system Fejdona utożsamiać ze stopą eginecką, ale to wydaje się mało prawdopodobne (por. F. Hulstsch, *Pheidonisches Masssystem*, „N. Jahrbuch” 1891, 263).

^{97*} Określenie stosunku drachm niejasne. Ze zdania Arystotelesa wynika, że mina została powiększona przez dodanie 30 drachm do pierwotnych 70 (i taki był stosunek miny do drachmy w systemie attyckim. 1 mina = 100 drachm, zob. s. 817, system monetarny). Chodzi prawdopodobnie o wprowadzenie zamiast dotychczasowej stopy egineckiej (1 mina = 70 drachm lub 35 staterów) nowej stopy eubejskiej, według której mina dzieliła się na 100 drachm lub 50 staterów.

^{98*} Jednostka monetarna obiegowa „dwudrachmowa” (zwana staterem) odpowiadała babilońskiemu szekelowi. W czasach Solona bitą jednostką monetarną były przeważnie monety „czterodrachmowe” z głową Ateny na jednej, a sową na drugiej stronie. Monety z czasów Solona trudno jednoznacznie zidentyfikować.

^{99*} Dalsze przeliczenia nasuwają także trudności w interpretacji. Niektórzy proponowali tu poprawkę „60 min” zamiast „63 miny”, nie ma to jednak żadnych podstaw, poza dostosowaniem przeliczeń do attyckiego systemu. Ponieważ jednak talent później w Atenach zawsze posiadał 60 min, należy prawdopodobnie tak rozumieć to miejsce, że talent jako jednostka wagi dzielący się na 60 min miał ten sam ciężar, co 63 miny nowych jednostek monetarnych, czyli stosunek jednostki wagi do jednostek monetarnych przedstawiał się 20:21 (por. K. J. B. Beloch, *Griechische Geschichte* I 2, s. 336 nn.; Hill, „Numism. Chron.” 3. ser. XVII, s. 284; C. T. Seltmann, *Athens, its History and its Coinage before the Persians Invasion*, Cambridge 1924, s. 6nn.). [Zob. B. Bravo, E., Wipszycka, *Historia starożytnych Greków*, I, wyd. cyt., s. 245 - 247.]

pozostałby na miejscu — wyjechał do Egiptu¹⁰⁰, zarówno w interesach, jak i dla zwiedzenia kraju; zapowiedział, że nie wróci przed upływem dziesięciu lat. Powiedział, że nie uważa za właściwe, by miał osobiście prawa objaśniać, lecz każdy powinien postępować zgodnie z tym, co zostało zapisane. Równocześnie dołączyła się do tego i ta okoliczność, że wielu z możliwych wrogo było doń usposobionych z powodu zniesienia długów, i obydwie stronnictwa zmieniły swój stosunek do niego, ponieważ wprowadzony ustrój zawiódł ich oczekiwania. Lud bowiem myślał, że Solon przeprowadzi podział wszystkich gruntów¹⁰¹, moi znów spodziewali się, że przywróci pierwotny stan albo nieznacznie go tylko zmieni. Solon jednak przeciwstawił się jednemu i drugiemu, i chociaż mógł wprowadzić tyranie¹⁰² — jeśli się oparł na jednym czy drugim stronnictwie — wolał ściągnąć na siebie nienawiść obu stron, on, który ocalił ojczyznę i najlepsze ustanowił prawa.

12. Że tak się stosunki ułożyły, jednomyślnie wszyscy stwierdzają, a i on sam w jednym utworze poetyckim w tych słowach o tym wspomina:

Taką wszak władzę przyznałem ludowi, na jaką zasłużył,
Anim nie ujął mu praw, ani przydzielił nad stan.
Tym zaś, co byli potężni i podziw budzili bogactwem,
Dałem wskazówki, jak strzec winni się tego, co złe.
Tarczą potężną i tych osłaniając stanąłem — i tamtych,
Żadnej nie dałem z dwóch stron odnieść zwycięstwa przez gwałt^{103*}.

Potem znów mówi o ludzie, jak z nim postępować należy:

Za przywódcami najlepiej lud tak postępuje, jeżeli
Swobód hamuje go kres i nie doznaje on krzywd.

¹⁰⁰ Zob. Plut. *Sol.* 25, 6 - 28, 1; Herodot I, 29, 1. Plutarch wspomina wizytę Solona w Egipcie (*Sol.* 26, 1) oraz u Krezusa w Lidii (*Sol.* 27, 1). O epizodzie lidyjskim pisał też Herodot (I, 29 - 33), co jest o tyle zaskakujące, że objęcie władzy przez Krezusa umieszcza się ok. 560 r. p.n.e. Już G. Grote zauważył, że wbrew swemu zwyczajowi Plutarch nie cytuje w tym wypadku utworów Solona, co rzuca cień na wiarygodność opowieści o pobycie Ateńczyka w Lidii (*History of Greece*, III, London 1846, s.150nn.). Nie zasługuje zaś na zaufanie opowieść Diogenesa Laertiosa, który podróże Solona datuje na czas tyranii Pizystrata (Diog. Laert. I, 49 - 54, 62). W rzeczywistości brak pewnych informacji o Solonie od czasu jego wyjazdu z Aten do dojścia Pizystrata do władzy. Nie wiemy, na jak długo wrócił do Aten po swoim wyjeździe. Zakładając, że później znowu wyjechał — do Egiptu oraz na Cypr — możemy bronić tradycyjnej datacji jego archontatu na rok 594/3. W Egipcie Solon miał odwiedzić faraona Amazisa (Herodot I, 30, 1, 2; II, 177, 2), który wstąpił na tron w 570 lub 569 r. i panował do 526 r. Z kolei na Cyprze znalazł się u Filokyprosa, króla miasta Epeja (Plut. *Sol.* 26, 2 - 4), który za jego radą przeniósł swe miasto w bardziej dogodnie miejsce, nazywając je na cześć Solona — Soloi. O Soloi wspomina w swych wierszach sam Solon, co sprawy całkowicie nie rozstrzyga, gdyż za Soloi Solona kryć się też może miasto w Cylicji o tej samej nazwie.

¹⁰¹ γῆς ἀναδάσμός. Zob. Plut. *Sol.* 12, 3 oraz 16, 1.

¹⁰² Por. 6, 3-4; Plut. 12,3; 15, 1.

^{103*} Diehl 5. Przekład Wiktora Steffena [w:] *Antologia liryki greckiej*, opracował W. Steffen, B. N., Seria II, nr 92, Wrocław 1955.

Pycha się rodzi z nadmiaru, jeżeli ogromne bogactwo
Człowiek posiadzie, a mrok zdrową przesłania mu myśl^{104*}.

A znowu gdzie indziej mówi o tych, którzy domagali się podziału ziemi:

Ci, co szli na grabież, snuli o bogactwie mrzonki wciąż,
I z nich każdy się spodziewał, że dóbr wielkich znajdzie dział
I że ja, choć miękki w słowach, twardą wnet ujawnię myśl:
Głupie myśli wtedy mieli, dzisiaj zaś gniewając się
Krzywo patrzą na mnie wszyscy, jakbym wrogiem jakim był —
Bezpodstawnie, bo com przyrzekł, tom z pomocą spełnił bóstw.
Też nie próżnom działał później, ale czynić coś przez gwałt —
Niby tyran — nie chcę wcale, ani też, by równą część
Żyznej ziemi mej ojczystej — zły czy dobry — każdy miał^{105*}.

O zniesieniu zaś długów, o dawnej niewoli, z której zwolnieni zostali przez
strząśnięcie ciężarów — tak znów mówi:

Dla czego wokół siebie zgromadziłem lud?
Czy poniechałem tego, nim spełniłem cel?
Niech o tym da świadectwo wobec sądu lat
Najlepsze — wielka macierz olimpijskich bóstw^{106*},
Ta ziemia czarna, z której jam to pierwszy zdjął
Zastawne słupy owe, w wiele wbite pól^{107*},
Wpierw niewolnica nędzna, wyzwolona dziś.
Do Aten, co przez bogów utwierdzone są,
Jam wiele ludu wrócił sprzedanego precz
I prawnie, i bezprawnie, wielu tych, co kraj
Rzucili, chcąc przed długów ciężarami zbiec,
Tułaczy, co swą mową nie władali już.
A tym, co straszne jarzmo nieść musieli tu
Niewoli, przed swych władców kapryсами drząc,
— Jam wrócił też swobodę. Tegom władzą mą
Dokonał, tom wypełnił, jak przyrzekłem wpierw.
Dla wszystkich prawo jedno, dobrych jak i złych,
Każdemu miarę słuszną potrafiwszy dać,
Jam ustanowił. Oścień wzięwszy w swoją dłoń
Niemądry albo chciwy bogactw mąż — jak ja
Nie wstrzyma ludu. Gdybym zaś uczynić chciał,
Co tak się podobało przeciwnikom mym,
I co dla strony drugiej obmyślili już,
Ogołocony z wielu ludzi byłby gród.

^{104*} Diehl 5. Przekład W. Steffena, j.w.

^{105*} Diehl 23. Przekład Witolda Klingera, j.w.

^{106*} Macierz olimpijskich bóstw — Gaja, Ge, Ziemia; według mitologii greckiej Ziemia wraz z Uranosem (Niebo) byli pierwszą parą bogów władającą światem i prarodzącami dalszych pokoleń bogów. Solon identyfikuje mityczną Ziemię — Ge z ziemią attycką, która ma dać świadectwo o jego działalności społeczno-politycznej.

^{107*} Zastawne słupy — słupy kamienne, które ustawiano na gruntach obciążonych długami dla oznaczenia wysokości zadłużenia ich właściciela. (Zob. wyżej, przyp. 6 i 50).

Dlatego, odpór dając na wsze strony wszem,
Musiałem zwiąć się jak wilk wśród sfory psów^{108*}

Na zarzuty, które go później z obu stron spotykały, tak odpowiada:

Ludowi gdy otwarcie dać naganę mam
Co dziś posiada, tego nigdy me oglądałby
On nawet we śnie
Zaś ci, co lepsi rodem i potężni są,
Mnie chwalić winni raczej i za druha mieć

Gdyby bowiem — powiada — ktoś inny taką władzę otrzymał

To ludu by nie wstrzymał i nie spoczął, aż
Ubiwszy tego mleko cały zdjąłby tłuszcz
Zaś ja pomiędzy szyki uzbrojone dwa
Jak słup gramczny-m wstąpił^{109*}

13. Wybrał się więc Solon w podróż z takich to powodów. Kiedy zaś wyjechał, mimo że w mieście panowało jeszcze wzburzenie, cztery lata upłynęły spokojnie; ale w piątym roku po archontacie Solona^{110*} z powodu walk wewnętrznych nie wybrali archonta, i w pięć lat później znowu z tego samego powodu pozostali bez władz. Następnie po takim samym czasie Damasias¹¹¹ wybrany archontem sprawował władzę dwa lata i dwa miesiące, aż siłą został usunięty z urzędu. W wyniku tych walk wewnętrznych postanowili potem wybrać dziesięciu archon-

^{108*} Diehl 24 Przekład W Klingera, j w

^{109*} Diehl 25 Przekład W Klingera, j w

^{110*} Sprowadzenie tych notatek chronologicznych do ściśle określonych dat nasuwa trudności, ponieważ data archontatu Solona nie jest zupełnie pewna Na ogół przyjmuje się jako datę jego archontatu 594/3 r, jako najbardziej prawdopodobną (por s 697, przyp 45*), w takim wypadku chronologia wydarzeń tak by się przedstawiała cztery lata spokoju 593/2 - 590/89, rok bez archonta 589/8, drugi okres czteroletni 588/7 - 585/4, rok 584/3 — bez archonta Również me dość jasne określenie czasu archontatu Damasiasa δια των αυτών χρόνων „w kolei tychże lat” (Piotrowicz), czy „po takimże okresie?” — after a simlar period had elapsed (Kenyon) Niektórzy sądzili (por G Kaibel, *Stil und Text der Αθηναίων πολιτεία des Aristoteles*, Berlin 1893, s 153), że chodzi o jeden jeszcze okres czteroletni, po upływie którego nastąpił archontat Damasiasa, ale nie jest to możliwe, bo w takim wypadku archontat jego wypadłby poniżej roku 580, a z Kromki z Paros (Marmor Panum), która ma również oparcie u Pauzanasza (X, 7,4- 5), wiadomo, że 582/1 r, (tj 3 r 49 Olimpiady) był rokiem archontatu Damasiasa Kronika z Paros podaje, że był to rok 318 przed archontatem Diognetosa (r 264/3), od którego oblicza lata Kronika Prawdopodobnie więc okres archontatu Damasiasa należy przyjąć na lata 583/2, 582/11 dwa miesiące roku następnego 581/80 Na dalsze miesiące tego roku przypadłoby więc urzędowanie kompromisowych 10 archontów (Wilamowitz, *Arist u Athen I*, 10 nn G Busolt, *Griechische Geschichte*, II² 301, przyp 3), inni przenoszą rok archontatu Solona na 592 r , a pierwszy rok archontatu Damasiasa na 582/1 r , różnice powstałe tłumaczą u Arystotelesa podwójnym liczeniem niektórych lat (por K J Beloch, *Gnechische Geschichte* 12, s 160 nn , G Matthieu „Bibl de l'Ecole des Hautes Etudes”, No 216, s 31 — za L W) [Zob R Develm, *Athenmn Officials 684-321 B C*, w y d cyt, s 40]

¹¹¹ Damasias (I Kirchner, *Prosopographia Attica I - II*, Berlin 1901 -1903, 3110) Marmor Panum nazywa go Δαμασίας ó δεύτερος (Marm Par 239 A 38), najprawdopodobniej dla odróżnienia go od Damasiasa starszego, archonta 639/8 r (Dion Hal *Ant Rom III*, 36, 1) Ze względu na rzadkość imienia należy dopuścić możliwość, że pochodzili z jednej rodziny, a w konsekwencji, że Damasias młodszy był również eupatryda Zob przyp 113

tów^{112*}: pięciu z eupatrydów^{113*}, trzech spośród wieśniaków, a dwóch spośród rzemieślników¹¹⁴, i ci piastowali godność archontów w roku następnym po Damasiasie. Wynika z tego jasno, że archont posiadał największą władzę, o ten urząd bowiem toczyły się, jak się okazuje, ustawiczne walki. W ogóle stosunki wewnętrzne były ciągle niezdrowe: dla jednych zaczątek i przyczynę niezadowolenia stanowiło zniesienie długów, spowodowało bowiem na nich ruinę majątkową, drudzy oburzali się na ustrój polityczny, który wywołał ogromny przewrót stosunków, niektórzy wreszcie warcholili z zawiści wobec innych.

Istniały zaś trzy stronnictwa¹¹⁵: jedno — mieszkańców wybrzeża (paraliowie), na czele których stał Megakles, syn Alkmeona¹¹⁶; uchodzili oni zasadniczo za zwolenników umiarkowanego ustroju¹¹⁷; drugie — mieszkańców równiny (pedia-

^{112*} Dziesięciu archontów — według papirusu londyńskiego; na podstawie fragmentu berlińskiego przyjmowano „dziewięciu archontów”, z czego „czterech eupatrydów”; dokładniejsze zbadanie rękopisu wykazało błędne odczytanie. [Raczej zastąpili oni Damasiasa na pozostałą część roku, aniżeli sprawowali władzę w roku następnym po Damasiasie. Najprawdopodobniej bezpośrednio potem powrócono do dawnego systemu wyznaczania archontów.]

^{113*} Eupatrydzi — arystokracja ateńska, która w początkach skupiała w swoich rękach całą władzę polityczną. Oni sprawowali urzędy, oni jedynie wchodzili w skład Rady Areopagu. Solon swoimi reformami osłabił ich pozycję polityczną.

¹¹⁴ Nigdzie poza tym ustępem nie słyszymy o istnieniu w Atenach tego okresu trzech klas — εὐπατρίδαι, ἀγροικοί (=γεωργοί, γεωμόροι) i δημιουργοί. Jeśli ów podział nie został wymyślony później, można przypuszczać, że wszystkie trzy klasy spełniały kryteria uprawniające do ubiegania się o archontat. W każdym razie wyraźnie odróżnia się tu eupatrydów od nie-eupatrydów (*agroikoi* i *demiurgoi*).

¹¹⁵ Owe trzy stronnictwa (στάσεις) wyraźnie wiąże się z trzema odrębnymi regionami — πεδίων (równina Aten), παραλία (wybrzeże, ściślej pas wybrzeża od Faleronu do Sunion), διακρία (północno-wschodnia, górzysta część Attyki). Arystoteles przypisuje owym stronnictwom (czy raczej ich przywódcom) wyraźne oblicze polityczne i zawodowe. W rzeczywistości we wszystkich trzech regionach większość ludności zajmowała się uprawą roli. Zapewne też etykiety polityczne odnosiły się do rodów (jeśli w ogóle) arystokratycznych odgrywających dominującą rolę w tych trzech regionach, a nie do całej ludności.

¹¹⁶ Megakles (*Prosopographia Attica* 9692). Wnuk Megaklesa, który był archontem w roku zamachu Kylona. Ów Megakles poślubił Agariste, córkę Klejstenesa, tyrana Sikyonu (Herodot VI, 126-31). W okresie klasycznym Alkmeonidzi zamieszkiwali w trzech demach leżących między miastem a wybrzeżem — Agryle, Alopeke i Ksypete. W okresie wcześniejszym (i później) ich majątki znajdowały się w rejonie wybrzeża od Faleronu do Sunion (rejon παραλία — Davies, APF, s. 372, 374, 599). Podobnie jak Pizystratydów, przypisywano Alkmeonidom pylijski rodowód (Paus. II, 18, 8 - 9), a Isokrates mówi o (kwestionowanym przez większość uczonych) pokrewieństwie Pizystratydów i Alkmeonidów. Jakkolwiek Alkmeonidzi należeli do eupatrydów i odegrali w dziejach Aten ogromną rolę, nie musieli wcale należeć w tym czasie do bardzo starej arystokracji (Davies, APF, s. 369 - 370).

¹¹⁷ Arystoteles przypisuje przywódcom stronnictw wyraźne poglądy polityczne, co nie znajduje potwierdzenia w wydarzeniach dalej przez niego opisywanych. Zarówno późniejsze małżeństwo Pizystrata z córką Megaklesa, jak i obecność Miltiadesa z rodu Filaidów i Klejstenesa z rodu Alkmeonidów na liście archontów z okresu tyranii (zob. niżej, s. 716, przyp. 172) nie wskazuje na to, aby arystokratów ateńskich VI w. rzeczywiście dzieliły poglądy polityczne. Walczyli oni ze sobą o władzę, co rodziło konflikty, ale nie przeszkadzało w zawieraniu sojuszy. Uznanie Megaklesa za zwolennika umiarkowanego ustroju (*mesē politeia*) oznacza tylko tyle, że zajmował pozycję pośrednią między Likurgiem a Megaklesem.

kwie), którzy dążyli do oligarchii, przywódcą ich był Likurg¹¹⁸, trzecie — mieszkańców górzyszej części kraju (diakriowie)¹¹⁹ z Pizystratem¹²⁰ na czele, który uchodził za najbardziej oddanego sprawom ludu¹²¹. Do tych ostatnich przyłączyli ci, którym dokuczala bieda, ponieważ utracili pożyczone pieniądze, a także ci, którzy obawali się z powodu niejasnego swego pochodzenia. Dowodem, że obawy ich były słuszne, jest fakt, że kiedy po obaleniu tyranów przeprowadzono rewizję listy obywateli, okazało się, że wielu nieprawnie przywłaszczyło sobie prawa obywatelskie^{122*}. Nazwy stronnictw pochodziły od terenów kraju, na których ich zwolennicy ziemię uprawiali.

14. Pizystrat tedy, który uchodził za najbardziej oddanego sprawom ludu a zarazem wslawił się wielce w wojnie przeciwko Megarze¹²³, zranił się sam¹²⁴ i namówił lud, ażeby mu dano straż osobistą, udając, że rany te zadali mu przeciwnicy [stronnictwa]. Odpowiedni wniosek postawił Aristion¹²⁵. Wziąwszy więc oddział tzw. pałkarzy^{126*} wystąpił z nimi przeciwko ludowi i opanował

¹¹⁸ Likurg syn Aristolaidesa (Herodot I, 59, 3) (*Prosopographia Attica* 9248) należał do rodu (Eteo)Butadów (zob. diakriowie, 725, przyp. 256). Zapewne potomkiem owego Likurga był IV-wieczny finansista Likurg.

¹¹⁹ διάκριτοι diakriowie (ὑπεράκριτοι — Herodot I, 59, 3; Dion. Hal. *Ant. Rotn.* I, 13, 3; ἐπάκριτοι — Plut. *Amat.* 763 D). Zdaniem Herodota stronnictwo powstało najpóźniej w wyniku rywalizacji między pierwszymi dwoma.

¹²⁰ Pizystrat syn Hippokratesa (Herodot I, 59, 3). Rodzina Pizystrata przypisywała sobie pochodzenie z Pylos i królewski rodowód (Herodot V, 65, 3). (Imię Pizystrat nosił syn Nestora — *Odyseja* III, 400-1). W 669/8 r. archontem był niejaki Pizystrat (Paus. II, 24, 7), być może należący do tej właśnie rodziny. Dobra rodzinne Pizystrata znajdowały się w Brauronie na wschodnim wybrzeżu. Zob. Davies, APF, s. 452-5.

¹²¹ Określenie Pizystrata mianem δημοτικώτατος stanowi niewątpliwie element jego późniejszego wizerunku, ale może też mieć pewne oparcie w rzeczywistości. Zapewne Pizystrat, który wywodził się z uboższej części Attyki, jako jedyny z przywódców arystokratycznych odwoływał się do poparcia ludu, wykonując pewne gesty pod jego adresem także w okresie swych rządów.

^{122*} [διαψηφισμός] Rewizja listy obywateli ateńskich została zapewne przeprowadzona przed przewrotem Klejstenesa, gdyż on wciągnął na listy obywateli wielu obcych (r. 508/7). Por. Arist., *Polit.*, 1275 b.

¹²³ Jako wódz w wojnie z Megarą zdobył port megarejski Nisaję (Herodot I, 59, 4; lust. II, 8, 1 - 5). Opowiadając o wojnie z Megarą Plutarch mylnie czyni Pizystrata i Solona towarzyszami broni (Plut. *Sol.* 8, 3 - 4), a w innym miejscu stwierdza, że Pizystrat był kochankiem Solona i wodzem w wojnie z Megarą o Salaminę (Plut. *Sol.* 1,4-5. Por. Ael. *Varia Historia* VIII, 16). Walki o Salaminę toczyły Ateny przez długi czas. Sukces w tej wojnie przyczynił się do powierzenia Solonowi stanowiska archonta. Zdobycie Nisai, w czym swój udział miał Pizystrat, umocniło panowanie Ateńczyków nad Salaminą.

¹²⁴ Zob. Herodot I, 59, 4; Diod. XIII, 95, 5-6; Plut. *Sol.* 30, 1-2; Polyajnos I, 21, 3; lust. II, 8, 6-10 oraz Arist. *Ret.* 1357 b 31-3; Diog. Laert. I, 60.

¹²⁵ Por. Plut. *Sol.* 30, 3. Być może jest to ten sam Aristion, którego nagrobek datowany na ok. 510 r. odnaleziono w Belanideza (*Inscriptiones Graecae* I² 1024).

^{126*} „Pałkarz” *korynephoros* (κορυνηφόρος), dosł. noszący pałkę, maczugę — *koryne* (κορύνη); znani tylko jako gwardia przyboczna Pizystrata. [Zob. Herodot I, 59, 5; Plut. *Sol.* 30, 3, 5 (pięćdziesięciu); Polyajnos I, 21, 3 (trzystu); schol. Platon, *Państwo* 566 B (trzystu δορυφόροι)].

Akropol¹²⁷ w trzydziestym drugim roku po działalności prawodawczej Solona, za archontatu Komeasa^{128*}. Podobno, kiedy Pizystrat domagał się straży, wystąpił przeciwko temu Solon i oświadczył, że on jest mądrzejszy od jednych i odważniejszy od innych: mądrzejszy mianowicie od tych, którzy nie widzą, że Pizystrat dąży do tyranii, a odważniejszy od tych, którzy zdając sobie z tego sprawę, milczą. Kiedy zaś słowa jego nie przekonały nikogo, wywiesił broń przed drzwiami i powiedział, że służył ojczyźnie pomocą, póki mu sił starczyło (był już wtedy bardzo stary), uważa jednak, że i inni powinni robić to samo. Wezwania Solona były bezskuteczne¹²⁹. Pizystrat jednak objąwszy rządy kierował państwem raczej jak dobry obywatel niż jak tyran¹³⁰. Ale jeszcze władza jego się nie ustaliła, kiedy porozumieli się ze sobą zwolennicy Megaklesa i Likurga i usunęli go w szóstym roku po pierwszym zamachu, za archontatu Hegesiasa¹³¹. Ale w dwanaście lat potem^{132*} Megakles w wyniku walk wewnętrznych znalazł się w tak trudnym

¹²⁷ Por. Herodot I, 59, 6; Plut. *Sol.* 30, 5. Akropol stanowił główny ośrodek polityczny Aten. Akropol próbował zająć Kylon, z Akropolu wypędzono w 511/10 Hippiasza (rozd. 19, 5-6), na Akropolu schronili się w 508/7 r. Isagoras i Kleomenes (rozd. 20, 3).

^{128*} Nasuwają się dalsze trudności z ustaleniem chronologii. Rok 32 po Solonie wskazywałby na rok 562/1 jako datę archontatu Komeasa; jest to znów sprzeczne z Kroniką z Paros, według której archontat Komeasa wypada 297 lat przed archontatem Diognetososa (264/3), a więc na 561/60 r. Ażeby sprzeczność usunąć, proponowano poprawkę w tekście — zamiast 32 lat czytać 34, co wliczając i rok archontatu Solona dałoby zgodnie z Kroniką z Paros jako rok archontatu Komeasa 561/60 r. Jest jednak bardziej prawdopodobne, że Arystoteles przyjmował archontat Solona na 592 r., bo w takim wypadku odliczając od tego roku 32 lata uzyskamy datę 561. Czy Arystoteles miał słuszność, trudno rozstrzygnąć. [Archontat Komeasa (561/60) zob. R. Develin, *Athenian Officials 684-321 B.C.*, wyd. cyt, s. 42. Por. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 191-9].

¹²⁹ Znamy dwie wersje tej historii. Według pierwszej, najobszerniej opowiedzianej przez Plutarcha (*Sol.* 30, 1-32, 2. Zob. też Diod. IX, 4, 20; Plut. *An seni*, 794 F; Ael. *Varia Historia* VIII, 16) Solon, usiłował odwieść od tego Pizystrata i innych przywódców, a gdy Pizystrat się zranił, zaczął go oskarżać o odgrywanie roli Odysuseusza. Na posiedzeniu Zgromadzenia, które uchwaliło straż dla Pizystrata Solon wystąpił przeciw, a gdy nie udało mu się przekonać zebranych, odszedł, oświadczając, że jest mądrzejszy od jednych i odważniejszy od drugich. Gdy zaś Pizystrat zajął Akropol, a Megakles i Alkmeonidzi udali się na wygnanie, Solon ponownie bezskutecznie starał się przestrzec lud. Wówczas wrócił do swego domu i wystawił broń przed drzwi. Mimo zachęt ze strony wielu nie opuścił kraju, a Pizystrat szanował go, a nawet zwracał się do niego o radę. Umarł w rok po pierwszym zdobyciu władzy przez Pizystrata. Wedle drugiej wersji opowiedzianej przez Diogenesa Laertiosa (I, 49 - 54) Solon udał się z bronią na posiedzenie Zgromadzenia wzywając do stawienia Pizystratowi oporu. Gdy nie przekonał zebranych oświadczył, że jest mądrzejszy od jednych, a odważniejszy od drugich, na co Rada oświadczyła, że jest szalony. Wtedy Solon wystawił broń przed strategionem, udał się w podróż i zmarł na Cyprze w wieku lat osiemdziesięciu. Jest możliwe, że Solon żył do 560/59 r. i rzeczywiście był świadkiem pierwszego zamachu Pizystrata (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 202).

¹³⁰ Por. rozdz. 16 oraz Herodot I, 59, 6; Thuc. VI, 54, 5 - 6; Arist. *Polit.* 1314 a 29 -1315 b 10.

¹³¹ Czyli w 556/5 r. W zapożyczoną od Herodota opowieść wplata autor informacje dotyczące chronologii zaczerpnięte z jakiejś Attydy. Jak zauważa Rhodes, tak długi okres pierwszej tyranii Pizystrata trudno pogodzić z opowieścią Herodota i bardziej prawdopodobne, że Pizystrat utrzymał się u władzy zaledwie przez kilka miesięcy (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 203, 191 - 9).

^{132*} W dalszym ciągu chronologia niejasna i nieściśła. Przyjmując tekst dosłownie, należałoby rozumieć w „dwanaście lat” po wygnaniu, tj. w 546/5 r., ale jest to sprzeczne z wiadomością podaną

położeniu, że przez posłów porozumiał się z Pizystratem, pod warunkiem, że ten poślubi jego córkę¹³³, i sprowadził go do Aten w sposób godny dawnych czasów, a zarazem niezmiernie prosty¹³⁴. Rozpuścił bowiem pogłoskę, że Atena ma wprowadzić Pizy strata; wyszukał okazałą i piękną kobietę¹³⁵ imieniem Fye¹³⁶ (według Herodota¹³⁷ pochodziła ona z demu Pajania¹³⁸, według innych z Kollytos¹³⁹, a była kwiaciarką trackiego pochodzenia), przebrał ją za boginię i kazał jej wejść do miasta wraz z Pizystratem¹⁴⁰. Jakoż Pizystrat wjechał do Aten na wozie, mając u swego boku tę kobietę, a wszyscy w mieście przyjęli go z czcią, padając na kolana¹⁴¹.

15. W ten sposób odbył się pierwszy powrót Pizystrata. Wkrótce jednak uszedł po raz wtóry (w siódmym mniej więcej roku po swym powrocie)^{142*}, niedługo

w rozdz. 15, 2, według której na drugim wygnaniu był Pizystrat rzekomo 11 lat, a według rozdz. 17, 1 łącznie spędził na wygnaniu lat 14. Toteż niektórzy zamiast „w 12” proponują poprawkę „w 4”; inni znów skreślają „potem”, a liczą „rok dwunasty” od objęcia władzy w 561/60 r., co daje jako początek drugiego okresu tyranii r. 550/49. Jest to najbardziej prawdopodobne. [Herodot nie podaje, jak długo trwało pierwsze wygnanie Pizystrata. Jeśli δωδεκάτω zastąpimy πέμπτω (jak proponował już Wilamowitz), powrót nastąpiłby po pięciu latach, a więc w 552/1 r. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 203-4, 191-9).]

¹³³ Por. Herodot I, 60, 2. Według scholiów do *Chmur* (48) Arystofanesa córka Megaklesa nazywała się Kojsyra. Arystofanes wspomina Kojsyrę, żonę Megaklesa, ostracyzmowanego w 487/6 r. (Arystofanes *Acharneńcy* 614 cum schol.) Zdaniem Wilamowitza (*Arist. u. Athen* I, s. 111 przyp. 20), a także innych uczonych nie było żadnej Kojsyry w rodzinie Alkmeonidów. Z kolei Davies akceptuje historyczność Kojsyry, żony Megaklesa z V w., odrzucając zarazem Kojsyrę jako trzecią żonę Pizystrata (APF, s. 380-1). Część jednak badaczy, wśród nich T. L. Shear Jr., wierzy, że córka Megaklesa rzeczywiście nazywała się Kojsyra („Phoenix” XVII, 1963, 99-112).

¹³⁴ Por. Plut. *Sol.* 3, 6; Herodot I, 60, 3.

¹³⁵ W zależności od tego, jak przeliczamy miary podawane przez Herodota (I, 60, 4), miałyby ona od 171,5 do 193,6 cm.

¹³⁶ Według Klejdemosy, była córką Sokratesa i została żoną Hipparcha (323 F 15).

¹³⁷ Jest to jedyne miejsce, w którym autor wymienia inne źródło niż poematy Solona.

¹³⁸ Por. Herodot I, 60, 4. Pajania znajdowała się na zboczach Hymettu na wschód od Aten.

¹³⁹ Kollytos leżało w mieście na południe od Akropolu.

¹⁴⁰ Por. Herodot I, 60, 4; Polyajnos I, 21, 1; Plut. *De malignitate Herodoti* 858 C; dalej — *Her. mal.* Valerius Maximus I, 3, 3; Hermogenes, *De inventione* I, 3. Cała opowieść budzi oczywiście wątpliwości. Odrzucił ją m.in. K. J. Beloch, którego zdaniem Pizystrat tylko dwa razy zdobywał władzę i jedynie raz został wygnany (*Griechische Geschichte* I², 2, s. 288). Jakkolwiek trudno zgodzić się z P. N. Ure, że mamy tu do czynienia z odmianą historii, jaką opowiada Herodot (V, 12 -13) o kobiecie z Pajonii w Sardes (*The Origin of Tyranny*, Cambridge 1922, s. 54-6) nie bardzo daje się zrozumieć genezę powstania tej anegdotycznej historii.

¹⁴¹ *Proskynesis* (προσκυνεῖν) oznacza padanie na twarz. Persowie oddawali w ten sposób cześć stojącym wyżej w hierarchii społecznej. Dla Greków *proskynesis* równała się oddaniu komuś czci boskiej i była zarezerwowana dla bogów.

^{142*} Tekst ten również nasuwa trudności interpretacyjne, wobec tego proponowano różne poprawki. Jeżeli przyjmuje się początek drugiej tyranii Pizystrata na 550/49 r. (por. wyżej, przyp. 132), wydarzenia miałyby miejsce w 544/3 r. Data jest jednak podejrzana ze względu na następne zdanie, wskazujące na przyczynę wygnania, a mianowicie zatarg z Megaklesem. Trudno przypuszczać, żeby Megakles tak długo czekał na wywiązanie się Pizystrata ze zobowiązania i na ślub córki. Z drugiej zaś

bowiem utrzymał się, ponieważ nie chciał połączyć się z córką Megaklesa¹⁴³, obawiając się zaś jednego i drugiego stronnictwa^{144*}, wymknął się cichaczem. Osiedlił się początkowo w miejscowości Rajkelos^{145*} nad Zatoką Thermajską, stamtąd¹⁴⁶ przeniósł się w okolice gór Pangajon^{147*}. Zgromadziwszy pieniądze i zaciągnawszy najemnych żołnierzy¹⁴⁸ przybył w jedenastym roku^{149*} znowu do Eretrii¹⁵⁰ i wówczas po raz pierwszy usiłował siłą odzyskać władzę¹⁵¹; wielu mu wtedy udzieliło pomocy, szczególnie zaś Tebańczycy^{152*} i Lygdamis z Naksos¹⁵³, a także *hippeis*, którzy rządili w Eretrii¹⁵⁴. Odnosił zwycięstwo w bitwie koło świątyni Ateny Palleńskiej^{155*}, zajął miasto, odebrał broń ludowi i trwale już utrzymywał władzę tyrańską¹⁵⁶. Zdobył też Naksos i tam pozostawił jako archonta

strony, gdyby przyjąć, że druga tyrania trwała przeszło sześć lat, a ponowne wygnanie ponad lat jedenaście (por. niżej, rozdz. 15, 2), to na trzeci okres tyranii pozostałoby zaledwie sześć lat, jeżeli łącznie od pierwszej uzurpacji władzy w 561/60 r. do śmierci Pizystrata w 528/7 r. upłynęło lat 33 (por. rozdz. 17). Proponowano poprawki: w siódmym „miesiącu” zamiast „roku”, albo zamiast w „siódmym” poprawkę w roku „trzecim” lub „drugim”. Trudno się doszukiwać wersji poprawniejszej, jeżeli utrzymuje się mocno uzasadnione przypuszczenie, że cała tradycja mówiąca o proponowanym wygnaniu Pizystrata jest niehistoryczna (por. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* I 2, s. 296 nn. i „Rhein. Museum” XLV 1890, s. 296 nn.).

¹⁴³ O tej historii — Herodot I, 61, 1-2.

^{144*}Tzn. stronnictwa Megaklesa (paraliów) i stronnictwa Likurga (pediaków). [Por. Herodot I, 61, 2.]

^{145*} Rajkelos, według scholiasty Likofrona (II, 36), był starą nazwą miejscowości Ajnos, występującej u Herodota (VII, 123) jako Ajneja, położonej na zachodnim krańcu Chalkidyki (Sandys). [Na temat lokalizacji Rajkelos zob. N. G. L. Hammond, *History of Macedonia*, I, Oxford 1978, s. 186 - 8.]

¹⁴⁶ Nie wspomina o tym Herodot, wedle którego Pizystrat udał się do Eretrii (Herodot I, 61, 2), choć z drugiej strony mówi o tym, że w trzecim okresie swych rządów Pizystrat czerpał dochody z ziem nad Strymonem (Herodot I, 64, 1).

^{147*} Pangajon — góry na wschód od ujścia rzeki Strymon (niedaleko późniejszego miasta Filipi), słynęły z kopalń złota i srebra. [Od czasów Pizystrata zaczynają się długie zabiegi Ateńczyków o uzyskanie kontroli nad tym obszarem, których punktem kulminacyjnym było założenie Amfipolis w 437/6 r.]

¹⁴⁸ Wprawdzie Herodot (I, 61, 3 - 4; 64, 1) nie wspomina o pobycie Pizystrata w tym rejonie i o zaciąganiu tam najemników, ale wie o tym, że Pizystrat miał wielu żołnierzy najemnych.

^{149*} Jedenasty rok — licząc od drugiego wygnania w 544/3 r., byłyby 534/3 r. [Por. Herodot I, 62, 1. Wedle chronologii autora byłyby to raczej rok 536/5, ale uwzględnienie relacji Herodota każe opowiedzieć się za 547/6 lub 546/5 r. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 208, 191-8).]

¹⁵⁰ Por. Herodot I, 61, 2; 62, 1.

¹⁵¹ Por. Herodot I, 106, 2; III, 65; VII, 73, 1.

^{152*} Według Herodota (I, 61) była to pomoc finansowa.

¹⁵³ Według Herodota (I, 61), Lygdamis pośpieszył mu na pomoc prowadząc najemników zaciągniętych w Argos.

¹⁵⁴ Herodot nie wspomina o tym wydarzeniu. W jakimś momencie rządy arystokratycznych *hippeis* w Eretrii obalił Diagoras (Arist. *Polit.* 1306 a 5 - 6). W 490 r. Eretria jest w stanie wewnętrznej konfliktu (Herodot VI, 100-101), ale trudno przesądzić, na ile ówczesne podziały odzwierciedlają głębszy konflikt, na ile zaś wynikają z rozbieżności co do sposobu postępowania wobec zagrożenia perskiego.

^{155*} palińska — w demie Pallene, na drodze z Maratonu do Aten, między górami Hymettos i Pentelikon. [Zob. Herodot I, 62 - 3.]

¹⁵⁶ Por. Herodot I, 64, 1.

Lygdamisa¹⁵⁷. Rozbroił zaś lud w następujący sposób: urządził przegląd wojska¹⁵⁸ w obwodzie świątyni Tezeusza^{159*} i zaczął wygłaszać przemówienie do zgromadzonych; [mówił przez czas]¹⁶⁰ jakiś. Gdy zaczęły się odzywać głosy, że go nie słyszą, kazał im podejść do bramy akropolu, ażeby mogli go słyszeć lepiej. Podczas gdy przedłużał swe przemówienie, przygotowani do tego ludzie zabrali broń, zamknęli ją w sąsiednich zabudowaniach świątyni Tezeusza¹⁶¹ i pośpiesznie donieśli o tym Pizystratowi. Wówczas on przerwał mowę, powiedział, co się stało z bronią, dodając, że nie należy się ani temu dziwić, ani upadać na duchu: lecz niech wracają do domów i zajmą się swoimi sprawami, co zaś się tyczy spraw państwa, to on sam o nie się zatroszczy.

16. Z takich to początków powstała tyrania Pizystrata i takie były jej koleje. Rządził zaś państwem Pizystrat, jak wyżej powiedziano, w sposób umiarkowany, raczej jak dobry obywatel niż jak tyran¹⁶². Był on bowiem w ogóle ludzki i łagodny, łatwo przebaczał tym, którzy wobec niego zawinili, a ludziom biednym pożyczzał nawet pieniądze na potrzeby związane z gospodarstwem, tak że spokojnie mogli ziemię swą uprawiać. Robił to z dwóch powodów: po pierwsze, ażeby ludzie nie trwonili czasu siedząc w mieście, lecz byli rozproszeni po całym kraju, po drugie, ażeby mając wszystkiego pod dostatkiem i myśląc o swoich własnych sprawach, nie mieli ani ochoty, ani czasu na zajmowanie się sprawami państwa. Tym samym wzrastały i jego dochody, ponieważ ziemia była uprawiana a on od plonów ściągał dziesięcinę^{163*}. Dlatego też ustanowił sędziów gmin-

¹⁵⁷ Zob. Herodot I, 64, 1-2; schol. Arystofanes *Osy* 355; Arist. *Pol.* 1305 a 37- B 1; fig. 558 Teubner ap. Ath. VIII 348 A - C (Ναξίων Πολιτεία). Do obalenia tyranii Lygdamisa doszło za sprawą Spartan ok. 517 r. (Plut. *Her. mai.* 859 D, cf. *Apophth. Lać.* 236 C-D; schol. Aisch. II, 77).

¹⁵⁸ ἔξοπλασία (ἔξοπλασία).

^{159*} Świątynia niedaleko agory w Atenach, od strony północnego stoku Akropolu; nie należy identyfikować z późniejszym Tezejonem. [Polyajnos umieszcza przegląd w Anakejonie, a skonfiskowaną broń w świątyni Aglauros (I, 21, 2). Według Pauzania Tezejon zbudowano wówczas, gdy Kimon sprowadził kości Tezeusza do Aten po wojnach perskich (Paus. I, 17, 2-6). Następnie Pauzaniusz opowiada o świątyni Dioskurów (zwanych niekiedy Anakes, stąd nazwa Anakejon, I, 18, 1) oraz o świątyni Aglauros (I, 18, 2). Grotę i świątynię Aglauros zlokalizowano z północnej strony Akropolu. Pauzaniusz podkreśla dawność Anakejonu, zapewne rozumiejąc przez to, że był starszy od Tezejonu Kimona (I, 18, 1). O ile w obrębie Anakejonu odbywać się mogły popisy jazdy lub większe zgromadzenia (And. I, 45; Thuc. VIII, 93, 1), o tyle w Tezejonie wydaje się to mało prawdopodobne, co każe przyznać w tym wypadku rację Polyajnosowi (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 211).]

^{160*}[mówił przez czas] —w tekście luka i miejsce zatarte, uzupełnienie niepewne; poprzednio, idąc za Polyajnosem (I, 21, 2), uzupełniano: „mówił umyślnie cicho”.

¹⁶¹ Wedle wersji Polyajnosa: εἰς τὸ ἱερόν τοῦ Ἀγλαύρου.

¹⁶² Por. rozdz. 14, 3, gdzie Arystoteles podobnie charakteryzuje pierwszy okres rządów Pizystrata.

^{163*} Tukidydes (VI, 54, 5) o synach Pizystrata: „rządzili uczciwie i mądrze, od poddanych pobierali jedynie dwudziestą część dochodów”. [Część uczonych jest zdania, iż Arystoteles się myli (skoro Tukidydes stwierdza, że synowie Pizystrata pobierali εικοστή). Inni (m.in. Sandys) gotowi są przyjąć, że obaj autorzy mają rację, gdyż synowie Pizystrata zmniejszyli wysokość podatku. Ale możliwe też, że termin „eikoste” może się mieścić w ogólniejszym określeniu „dekate” i że bardziej precyzyjne świadectwo jest w tym

nych^{164*} i sam często na wieś wyjeżdżał, sam zapoznawał się ze stanem gospodarstw i rozstrzygał spory, ażeby ludzie nie wyjeżdżali do miasta i nie zaniebawiali prac. Otóż w czasie jednego takiego wyjazdu zdarzyła się, jak opowiadają, owa przygoda z chłopem, który uprawiał koło Hymettosu kawałek ziemi, nazwany później „wolnym polem”. Zobaczywszy bowiem człowieka, który kopał i uprawiał grunt zupełnie kamienisty, zdumiony tym, kazał niewolnikowi zapytać go, co też na takim gruncie się rodzi. „Wielkie kłopoty i udręki — odpowiedział — aż tych kłopotów i udręk Pizystrat musi otrzymać dziesięcinę”. Tak to odpowiedział ten człowiek; nie znał przecież Pizystrata. Ale ten, ujęty jego śmiałą odpowiedzią i pracowitością, przyznał mu zwolnienie do wszelkich danin.

W ogóle i w innych sytuacjach Pizystrat podczas swoich rządów nie robił trudności masom ludności, prowadził politykę pokojową¹⁶⁵ i dbał o utrzymanie ładu w państwie. Dlatego też często powtarzano, że tyrania Pizystrata to były czasy Kronosa^{166*}. Później bowiem, gdy synowie jego przejęli władzę, rządy stały się bardziej srogie¹⁶⁷. Sławiono zaś Pizystrata przede wszystkim za jego życzliwość dla ludu i za ludzkość¹⁶⁸. We wszystkich bowiem zarządzeniach starał się postępować zgodnie z prawami¹⁶⁹ i nie pozwalał sobie samemu na żadne nadużycia. Kiedyś wezwany przed sąd Areopagu o zbrodnię zabójstwa, stawiał się sam, ażeby się bronić, jednak oskarżyciel przestraszył się i sprawy zaniechał¹⁷⁰. Dlatego też i długi czas utrzymywał się przy władzy, i po każdym obaleniu z łatwością znów ją odzyskiwał. Miał bowiem wielu zwolenników zarówno wśród

wypadku bliższe prawdy (A. W. Gomme, A. Andrewes, K. J. Dover, *A Historical Commentary on Thucydides*, IV Oxford 1970, ad VI, 54, 5; P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 215).]

^{164*} Sędziowie ci objeżdżali demy w celu wymierzania sprawiedliwości w sprawach spornych. W późniejszym czasie zniesiono ten urząd, lecz w 453/2 r. ponownie zostali wprowadzeni w liczbie 30 (por. rozdz. 26, 3), a od 403 r., tzn. od czasu restauracji demokracji, podniesiono ich liczbę do 40 (por. rozdz. 53, 1).

¹⁶⁵ Nie znamy dokładnie polityki zagranicznej Pizystrata, ale przynajmniej niektóre jego posunięcia musiały wiązać się z podjęciem akcji wojskowej — m.in. umieszczenie tyrana Lygdamisa na Naksos (rozdz. 15, 3) oraz syna Pizystrata, Hegesistratosa w Sigejon (Herodot V. 94, 1). Prawdopodobnie użycia siły, a przynajmniej jej groźby wymagała też „puryfikacja” Delos (Herodot I, 64, 2; Thuc. III, 104, 1 - 2). Możliwe też, że akcja Miltiadesa na Chersonzie została podjęta we współpracy, a w każdym razie za wiedzą tyrana.

^{166*} Kronos — mit. gr. syn Uranosa i Gai (Ge). Według mitologii na okres rządów Kronosa miał przypadać złoty wiek ludzkości. [Wiek Kronosa jako wiek złoty — Hezjod, *Prace i dnie*, 109-126. O rządach synów Pizystrata do zamordowania Hipparcha — Platon, *Hipparch*, 229 B.]

¹⁶⁷ Por. rozdz. 19, 1. Pamięć o tyranii Hippiasza jako czasach surowych rządów — Arystofanes, *Osy* 500 - 2; *Lyzistrata* 614 - 618.

¹⁶⁸ Por. rozdz. 14, 1 oraz 16, 2.

¹⁶⁹ Por. Herodot I, 59, 6; Thuc. VI, 54, 6; Plut. *Sol* 31, 3.

¹⁷⁰ Por. Arist. *Polit.* 1315 b 21 - 2; Plut. *Sol.* 31, 3. Arystoteles stawienie się Pizystrata przed sądem Areopagu uznaje za przejaw jego dążności do postępowania „zgodnie z prawami”, tymczasem zupełnie umyka jego uwagi fakt, że postawienie Pizystratowi zarzutu zabójstwa *zaprzecza* tezie, iż nie dopuszczał się nadużyć.

możnych, jak i u ludu¹⁷¹. Pierwszych zjednywał sobie przyjaznym sposobem bycia¹⁷², drugich — osobistymi przysługami; z jednymi wiec i drugimi dobre utrzymywał stosunki. Prawa ateńskie zresztą dotyczące tyranów były łagodne, zwłaszcza te wymierzone przeciwko dążeniom do tyranii¹⁷³. Prawo to brzmiało tak: „Prawa Ateńczyków i postanowienia przodków: Jeżeli jacyś ludzie robią powstanie z zamiarem wprowadzenia tyranii albo jeżeli ktoś popiera tyranie, podlega karze utraty praw obywatelskich, zarówno on sam jak i jego ród”.

17. Pizy strat utrzymał się więc przy władzy do późnej starości, zachorował i umarł¹⁷⁴ za archontatu Filoneosa^{175*}. Od czasu, gdy po raz pierwszy uchwycił władzę, żył lat trzydzieści trzy; w tym okresie dziewiętnaście lat pozostawał przy władzy, pozostałe lata spędził na wygnaniu. Dlatego też zupełną niedorzecznością jest to, co mówią niektórzy, że Pizystrat był kochankiem Solona¹⁷⁶, i że był wodzem w wojnie z Megarą o Salaminę^{177*}; jest to bowiem wykluczone ze względu na wiek, jeśli się porówna lata ich życia i za którego archonta umarł jeden i drugi^{178*}.

Po śmierci Pizystrata objęli władzę jego synowie¹⁷⁹ i w ten sam sposób nadal sprawowali rządy. Dwóch z nich¹⁸⁰, Hippiasz i Hipparch, pochodziło z prawnego

¹⁷¹ γνῶριμοί i δημοτικοί.

¹⁷² ομιλία. Najlepszemu przykładu polityki tyranów wobec γνῶριμοί dostarcza zachowany fragment listy archontów, z której wynika, że w 527/6 r. archontem był Onetorides, w 526/5 r. Hippiasz, w 525/4 r. Klejstenes z rodu Alkmeonidów (autor reform demokratycznych w 508/7 r.), w 524/3 r. Miltiades syn Kimona, w 523/2 r. nieznan bliżej Kalliades, a w 522/1 r. prawdopodobnie syn Hippiasza Pizystrat. Zob. P. Leveque, P. Vidal-Naquet, *Clisthene l'Athenien*, Paris 1964, s. 37.

¹⁷³ Ustawodawstwo ateńskie dotyczące prób obalenia ustroju i ustanowienia tyranii omawia M. Ostwald, *The Athenian Legislation against Tyranny and Subversions*, „Transaction of the American Philological Association” 86, 1955, s. 103 - 28.

¹⁷⁴ Por. Thuc. VI, 54, 2. Pizystrat miałby wówczas około siedemdziesięciu pięciu lat.

^{175*} Archontat Filoneosa daje się ustalić na 528/7 r. Między jego archontatem a archontatem Komeasa w 561/60 r. upłynęły 32 lata, rok 33 wynika u Arystotelesa prawdopodobnie z sumowania cząstek roku urzędowania Komeasa i Filoneosa, w których objął on władzę lub umarł.

¹⁷⁶ Jak zauważa Rhodes (*Commentary*, s. 224), jeśli Solon urodził się ok. 530 - 525 r., a Pizystrat ok. 605 - 600 r., ze względów chronologicznych historia jest całkiem możliwa.

^{177*} Wojna Aten z Megarą o wyspę Salaminę toczyła się przed archontatem Solona ok. 606 r. Pizystrat zaś odznaczył się w późniejszej wojnie z Megarą ok. 565 r., przed objęciem tyranii. [Por. rozdz. 14, 1 oraz Herodot I, 59, 4.]

^{178*} Według Faniasa z Eresos u Plutarcha (*Sol.* 32) Solon umarł za archontatu Hegestratos, następcy Komeasa, tzn. w 560/59 r.

¹⁷⁹ Na temat synów Pizystrata zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 224 - 225.

¹⁸⁰ Herodot wspominając Hippiasza i Hiparcha nie mówi, kim była ich matka (V, 55), ale później pisze o Hegesistratosie nazywając jego matką Argejką (V, 94, 1). Według Tukidydesa Pizystrat miał trzech prawowitych synów (γνήσιοι) — Hippiasza, Hipparcha i Thessalosa (Thuc. VI, 55, 1 - 2). Małżeństwa i synów Pizystrata omawia K. J. Davies, który uważa, że tyran miał pięciu synów (schol. do Arystofanes, *Osy* 502 — czterech) — Hippiasza, Hipparcha i Thessalosa (z matki Atenki) oraz lofonta i Hegesistratos (z matki Argejki) (Plut. *Cat. Mai.* 24, 8; APF, s. 445 - 50).

małżeństwa z Atenką^{181*}, dwóch pozostałych, Iofont^{182*} i Hegesistratos¹⁸³ z przydomkiem Tesalski^{184*} ze związku z obywatelką miasta Argos. Z Argos bowiem wziął sobie Pizystrat za żonę Timonassę, córkę obywatela tego miasta, imieniem Gorgilos; poprzednio była ona żoną Archinosa z Ambrakii, z rodu Kypselidów^{185*}. W ten sposób nawiązał przyjazne stosunki z Argejczykami i tysiąc ich pod wodzą Hegesistratosa^{186*} brało udział w bitwie koło świątyni Ateny Palleńskiej. Według jednych zawarł Pizystrat to małżeństwo po pierwszym wygnaniu¹⁸⁷, według innych w okresie swoich rządów.

18. Władzę w państwie objęli zarówno ze względu na swoje prawne pochodzenie, jak i ze względu na wiek Hipparch i Hippiasz; z tych synów znów Hippiasz jako starszy¹⁸⁸, a przy tym mający wrodzone zdolności polityczne i rozważny, sprawował rządy. Hipparch natomiast lubił się bawić, uprawiał

¹⁸¹ * Podkreślenie, że było to „prawne małżeństwo”, to wpływ późniejszego stanowiska i poglądów, bo dopiero w 451/50 r. wprowadzono zasadę, że jedynie dzieci urodzone z ojca i matki obywateli ateńskich posiadają prawa obywatelskie i mogą być wciągnięte na listę obywateli (por. rozdz. 26, 3). Poprzednio pochodzenie matki nie wpływało na uprawnienia syna. Imię żony Hipparcha nieznane. [Według scholion do *Rycerzy* Arystofanesa ateńska żona Pizystrata nazywała się Myrrine (schol. do Arystofanes, *Rycerze* 449). Zapewne jednak scholiasta myli ją z żoną Hippiasza, która rzeczywiście nosiła imię Myrrine.]

^{182*} Wcześniejsze źródła nie wymieniają Iofonta; wymienia go Plutarch w *Żywocie Katona* 24, prawdopodobnie idąc za Arystotelesem; nie był też wymieniony, jak wynika z Tukidydesa (VI, 55), na ustawionej na Akropolu tablicy, która zawierała uchwałę Ateńczyków wymierzoną przeciwko Pizystratydym: „stela ustawiona przez Ateńczyków na Akropolu ku pamięci bezprawia tyranów; na steli tej nie wymieniono żadnego syna Thessalosa ani Hipparcha, wymieniono pięciu synów Hippiasza” (przekład K. Kumanieckiego).

¹⁸³ W odebranych Mityleńczykom Sigejon osadził Pizystrat Hegesistratosa, który prawdopodobnie rządził nim nadal, gdy udał się tam wypędzony z Aten Hippiasz (Herodot V, 65, 3; 91, 1; 94, 1; Thuc. VI, 59, 4).

^{184*} Przydomek „Tesalski” był wyrazem sympatii, jaka łączyła jego ojca, Pizystrata, z arystokracją tesalską. Z Tesalii otrzymał też Hippiasz przed swym upadkiem pomoc (tysiąc jeźdźców). Por. rozdz. 19, 5 i Herodot V 63.

^{185*} Kypselos — tyran w Koryncie w drugiej połowie w. VII p.n.e.; Archinos był prawdopodobnie synem założyciela i tyrana Ambrakii, a więc wnukiem Kypselosa. Por. K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* I 2, s. 283.

^{186*} Prawdopodobnie jakiś krewny Timonassy. [Herodot wspomina wprawdzie (I, 61, 4) o pomocy argiwskich najemników, ale nie określa ich liczby, ani nie mówi nic o Hegesistratosie.]

¹⁸⁷ W czasie pierwszego wygnania albo po powrocie z niego, tj. w latach 561/60-ok. 556 (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 227). Skoro Pizystrat miał dwóch synów z tego małżeństwa, a ok. 556 r. poślubił już córkę Megaklesa, nie tracąc przy tym poparcia Argos, można sądzić, że małżeństwo argiwskie Pizystrata przypada na początek tego okresu, a Timonassa zmarła naturalną śmiercią (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 227). Nie da się jednak do końca wykluczyć, że w pewnym okresie Pizystrat miał dwie żony jednocześnie, a synowie Timonassy wychowywali się w Argos (L. Gernet, *Anthropologie de la Grece antique*, Paris 1968, s. 346-8).

¹⁸⁸ Por. Thuc. I, 20, 2; VI, 54, 2; 55 oraz Platon, *Hipparch* 228 B; Ael. *Varia Historia* VIII, 2 (Hipparch starszy).

miłości i kochał poezję¹⁸⁹; on to sprowadził do Aten Anakreonta^{190*}, Symonidesa^{191*} i innych poetów^{192*}.

Młodszy znacznie od nich Hegesistratos Tesalczyk¹⁹³ był człowiekiem we współżyciu hardym i gwałtownym, i on to był powodem wszystkich nieszczęść, jakie spotkały Hippiasza i Hipparcha. Zakochany bowiem w Harmodiosie^{194*}, kiedy nie pozyskał jego wzajemności, nie opanował swoich namiętnych uczuć¹⁹⁵, lecz przy każdej sposobności okazywał swoją niechęć. W końcu siostry jego, która podczas procesji Panatenajów miała być kaneforą^{196*}, nie dopuścił do udziału, a na Harmodiosa rzucił oszczerstwo, jakoby prowadził życie niemoralne. Doprowadziło to do tego, że Harmodios i Aristogejton przygotowali zamach przy współudziale

¹⁸⁹ φιλόμουσος. Por. Platon, *Hipparch*, 228 B - 229 B.

^{190*} Anakreont z Teos w Azji Mniejszej, grecki poeta liryczny, po zajęciu Teos przez Persów przebywał na Samos u tyrana Polikratesa, potem w Atenach na zaproszenie Hipparcha.

¹⁹¹ * Symonides z Keos ok. 556 - ok. 486 p.n.e., poeta, autor hymnów, pieśni biesiadnych, pochwalnych, chóralnych pieśni żałobnych. [Po upadku tyranii gościł u Aleuadów i Skopadów w Tesalii. Po powrocie do Aten obracał się w kręgu Temistoklesa. Zapewne był autorem epigramu wyrytego na bazie posągu Harmodiosa i Aristogejtona w 477/6 r. Zakończył życie na Sycylii.]

^{192*} Był wśród nich zapewne Lasos z Hermiony, uprawiający poezję dytyrambiczną, może też Pratinas z Fliuntu, twórca dramatu satyrowego. [Lasos był rywalem Symonidesa i nauczycielem Pindara. Lasos doprowadził do wygnania przez Hipparcha zbieracza wyroczni Onomakritosa.]

¹⁹³ Thessalosem nazywano Hegesistratosa, syna Pizystrata i obywatelki Argos. Zob. wyżej przyp. 184.

^{194*} Tukidydes (VI, 54) inaczej przedstawia tę sytuację: „Hipparch, syn Pizystrata, starał się uwieść Harmodiosa, który jednak nie uległ i oskarżył Hipparcha przed Aristogejtonem. Ten powodowany zazdrością i lękając się, by Hipparch dzięki swej władzy nie odebrał mu kochanki, od razu postanawia wykorzystać swe wpływy i obalić tyranie” (przekład K. Kumanieckiego). [Por. Platon, *Uczta*, 182 C 5 -7; Arist. *Polit.* 1311 a 36-9; 1312b 29-31; *Ret.* 1401 b 11 -12; Diod. X, 17, 1; Plut. *Amat.* 760 C; Ath. XIII, 602 A. W apologii Hipparcha u Pseudo-Platona Aristogejton jedynie sobie wyobraża, że Hipparch jest jego rywalem (Platon, *Hipparch*, 229 C - D. Na temat rodziny Harmodiosa i Aristogejtona — Herodot V, 57 - 61. Zob. Davies, APF s. 472 - 9.)]

¹⁹⁵ Bez względu na charakter motywacji Harmodios i Aristogejton jako pierwsi, którzy wystąpili przeciwko rządowi tyranów, doznawali szczególnej czci w Atenach po 511/10 r. Po 511/10, a przed 480 r. wystawiono im pomnik autorstwa Antenora, a gdy został on zagrabiony przez Persów, zbudowano w 477/6 r. następny dłuta Kritiosa i Nesiotesa. Zapewne w drugiej połowie V w. zrodził się kult tyranobójców, w środowisku którego doraźnym interesom politycznym przeszkadzał fakt, że do obalenia tyranii doprowadził Klejstenes (przodek Peryklesa) oraz Spartanie (aktualni wrogowie polis ateńskiej). Na temat uwarunkowań politycznych kultu tyranobójców zob. A. J. Podlecki, *The Political Significance of the Athenian Tyrannicide-Cult*, „Historia” 15, 1966, s. 129- 141; W. Lengauer, *Pojęcie równości w greckich koncepcjach politycznych od Homera do końca V wieku p.n.e.*, wyd. cyt., s. 83 - 84.

^{196*} Panatenaje — prastare, uroczyste święto ku czci Ateny obchodzone w miesiącu Hekatombaion. Główną częścią uroczystości była procesja przechodząca na Akropol, gdzie w świątyni składano bogini nowy, haftowany peplos i ofiary. Na wniosek Pizystrata w 566 r. zaczęto szczególnie uroczystość obchodzić to święto co cztery lata (3 rok każdej Olimpiady) jako tzw. Wielkie Panatenaje. W procesji brała udział cała ludność. Kanefory — dziewczęta, które brały udział w procesji, niosąc na głowie kosz *kaneon* (κάνεον) z dodatkami do ofiar. Uroczystość wspomniana przez Arystotelesa odbyła się w 514 r. p.n.e. [Tukidydes stwierdza, że Hipparcha zamordowano na Wielkich Panatenajach, ale uroczystość, w której miała uczestniczyć siostra Harmodiosa, określa ogólnie jako procesję, nie wiążąc jej wcale z Panatenajami (Thuc. VI, 56, 1 -2). Por. Platon, *Uczta*, 182 C; Arist. *Polit.* 1311 a 36-9; Ael. *Yaria Historia* XI, 8.]

wielu innych. Już podczas uroczystości Panatenajów urządzili na Akropolu zasadzkę na Hippiasza (on właśnie przyjmował uroczystą procesję, a Hipparch dalej nią kierował). Kiedy zobaczyli, że jeden ze spiskowców przyjaźnie rozmawia z Hippiaszem, pomyśleli, że on ich zdradza i chcąc dokonać czegoś, zanim zostaną ujęci, zeszli na dół i, wyprzedziwszy innych w procesji, zamordowali Hipparcha, który ustawiał pochód koło Leokorejonu^{197*}. Zepsuli tym całą sprawę. Jeden z nich, Harmodios, zginął natychmiast od ciosów zadanych włóczniami przez straż przyboczną¹⁹⁸, drugi, Aristogejton, został ujęty i długo był torturowany. Podczas tortur oskarżył wielu ludzi¹⁹⁹, którzy pochodzili ze znakomitych rodów i należeli do przyjaciół tyranów. Nie mogli bowiem natychmiast trafić na żaden ślad spisku, a to, co opowiadają, że Hippiasz miał jakoby kazać, by uczestnicy procesji złożyli broń, i w taki sposób wysledził, kto miał przy sobie sztylet^{200*}, nie jest prawdą; wówczas bowiem nie brano udziału w procesji z bronią, lecz dopiero później lud wprowadził ten zwyczaj. Oskarżał zaś Aristogejton przyjaciół tyranów, jak utrzymują stronnicy ludu dlatego, ażeby tyrani splamili się czynem bezbożnym i tym samym stracili wpływy, jeżeli zgładzą ludzi niewinnych i to swoich przyjaciół; inni znów twierdzą, że Aristogejton wcale nie zmyślał, lecz wydawał ludzi wtajemniczonych w sprawę. W końcu, kiedy mimo wszystko nie mógł umrzeć, obiecał, że wyda wielu innych, ażeby Hippiasz podał mu rękę na poręczenie bezpieczeństwa. Kiedy ujął rękę Hippiasza, rzucił mu obelgę, że mordercy brata podał dłoń. Tym tak wzburzył Hippiasza, że ten nie pohamował się w gniewie, dobył miecza i zabił Aristogejtona.

19. Nastąpiły potem czasy dużo cięższej tyranii. Hippiasz wzbudził powszechną nieufność i stał się znienawidzony, zarówno dlatego, że mścił się za śmierć brata, jak i dlatego, że wielu ludzi stracił lub skazał na wygnanie²⁰¹. W czwartym mniej więcej roku po śmierci Hipparcha²⁰², kiedy sytuacja w państwie pogorszyła się,

^{197*} Leokorejon — gaj święty z ołtarzem (czy świątynią) w Atenach w dzielnicy Keramejkos, poświęcony córkom herosa eponyma fyli Leontis, Leosa; Leos złożył swe córki w ofierze bogini Atenie, ażeby uwolnić miasto od klęski głodu (czy zarazy). Por. W. Judeich, *Topographie von Athen*, s. 301 nn.

¹⁹⁸ δορυφόροι. Por. Thuc. VI, 57, 4.

¹⁹⁹ Por. Diod. X, 17, 2 - 3; Polyajnos I, 22; Iust. II, 9, 2 - 6. Nie wspomina o tym Tukidydes.

^{200*} Tukidydes (VI, 58): „Hippiasz [...] poleciwszy swej straży przybocznej usunąć broń, od razu wybrał z tłumu ludzi sobie podejrzanych i wszystkich tych, przy których znaleziono sztylet; przy procesjach bowiem występowano według zwyczaju jedynie z tarczą i włócznią” (przeł. K. Kumaniecki). Arystoteles robi tu wyraźną aluzję do tej relacji Tukidydesa; w kwestii, który z autorów ma słuszość, zdania uczonych są do dziś podzielone. Por. G. Busolt, *Griechische Geschichte* II², s. 53.

²⁰¹ Choć Tukidydes wspominając o zabójstwach (VI, 59, 2-4), nie mówi o wygnaniach, nie ma powodu, aby wątpić w informację podaną przez Arystotelesa. Zapewne właśnie wtedy kraj opuścili Alkmeonidzi. Zob. P. J. Bicknell, *The Exile of the Alkmeonidai during the Peisistratid Tyranny*, „Historia” 19, 1970, s. 129-131.

²⁰² Hipparcha zamordowano w 514/3, a Hippiasza wygnano z Aten w 511/10 r. Zob. Thuc. VI, 59, 4; Herodot V, 55; Platon, *Hipparch*, 229 B 3 - 4.

przystąpił do ufortyfikowania Munichii^{203*}, ażeby tam przenieść swoją siedzibę. Kiedy był tym zajęty, został wypędzony przez króla lacedemońskiego, Kleomenesa²⁰⁴. Spartanie bowiem otrzymywali wciąż polecenia wyroczni, nakazujące im obalić tyranie z następującej przyczyny: wygnańcy, na czele których stali Alkmeonidzi²⁰⁵, sami o własnych siłach nie byli w stanie wywalczyć sobie powrotu²⁰⁶, wszelkie ich próby zawsze zawodziły. Wszystkie usiłowania, jakie podejmowali, były nadaremne; tak na przykład obwarowali Leipsydrion, leżące w kraju u stóp góry Parnes²⁰⁷; zbiegło tam do nich trochę ludzi z miasta. Zostali jednak obleżeni przez tyranów i stamtąd wypędzeni. Śpiewano tak po tej klęsce w skoliach²⁰⁸:

Biada Leipsydrion zdradliwe, iluż to mężów zgubiłoś,
mężów nieustraszonych w boju, rodu znakomitego,
ci pokazali wówczas, z jakich to ojców pochodzą^{209*}.

Spotykając się więc z niepowodzeniem we wszystkich swoich poczynaniach, podjęli się budowy świątyni w Delfach^{210*} i w ten sposób zyskali znaczne środki pieniężne²¹¹, by sobie pomoc Spartan zapewnić. I Pytia, ilekroć Lacedemończycy zasięgali rady wyroczni, polecała im oswobodzić Ateny²¹² [od tyranii], aż wreszcie Spartanie, mimo iż byli połączeni z Pizystratydami związkiem gościnności²¹³, dali

^{203*} Munichia, góra przy półwyspie tej samej nazwy, który zamykał od wschodu port ateński Pireus, ważny punkt strategiczny.

²⁰⁴ Kleomenes z rodu Agiadów był królem Sparty w okresie od ok. 519 do ok. 491/0 r. (Thuc. III, 68, 5; Herodot VI, 85, 1).

²⁰⁵ Por. Herodot V, 62, 2; Thuc. VI, 59, 4 oraz I, 64, 3; VI, 123, 1. Z tekstu Herodota wynika, że Alkmeonidzi znajdowali się na wygnaniu od czasu trzeciego zamachu Pizystrata. Isokrates podaje, że Alkmeonidzi spędzili na wygnaniu czterdzieści lat (Isocr. XVI, 25 - 6). Z zachowanej listy archontów (zob. wyżej, przyp. 172) niezbitnie jednak wynika, że Klejstenes był archontem w 525/4 r. Oznacza to, że Alkmeonidzi pogodzili się z tyranami przed lub po śmierci Pizystrata, a oczywistej okazji do ich ponownego wygnania (lub ucieczki) dostarczyły wydarzenia związane z zabójstwem Hipparcha.

²⁰⁶ Por. Herodot V, 62, 2.

^{207*} Parnes — pasmo górskie na północ od Aten; Leipsydrion — okolica Dekelei. [Por. Herodot V, 62, 2; schol. Arystofanes, *Lyzistrata*, 665 - 666. Leipsydrion identyfikuje się obecnie z warownią u stóp Parnesu. Zachowane pozostałości pochodzą jednak z IV lub III w.]

²⁰⁸ Skolion — pieśń biesiadna wykonywana w czasie sympozjonu.

^{209*} W oryginale — czterowiersz,

^{210*} Świątynia Apollina, w Delfach spłonęła w 548/7 r. (Paus. X, 5, 13); odbudowano ją w znacznej części ze składek wszystkich państw greckich (Herodot II, 180). Arystoteles daje do zrozumienia, jakoby Alkmeonidzi, którzy podjęli się odbudowy świątyni, zyskali tą drogą pieniądze na swoją akcję polityczną; tę samą wersję podtrzymuje Filochoros (*Fragm. Hist. Graec.*, I 359); natomiast Herodot (V, 62 nn.) twierdzi, że Alkmeonidzi dysponując wielkim majątkiem, wywiązali się z podjętego zadania przekraczając swe zobowiązania i dzięki temu zjednali dla swych celów wyrocznię delficką. [Zob. F. Sokołowski, *Z dziejów odbudowy świątyni delfickiej*, „Eos” 39, 1938, s. 239-243.]

²¹¹ Por. Herodot V, 62, 3.

²¹² Z wdzięczności za podjęcie się przez Alkmeonidów zbiórki pieniędzy na budowę świątyni, albo wskutek przekupstwa (Herodot V, 63, 1 — czemu zaprzecza Plut., *Her. mal.* 860 C -D).

²¹³ Por. Herodot V, 63, 2; 90, 1.

się nakłonić; niemało też wpłynęła na wystąpienie Spartan przyjaźń, jaka istniała między Pizystratydami i Argejczykami²¹⁴. Najpierw więc wysłali morzem Anchimolosa²¹⁵ z wojskiem. Kiedy jednak on poniósł klęskę i sam zginął (ponieważ Kineas z Tesalii przybył na pomoc tyranom z tysiącem jazdy)²¹⁶, rozdrażnieni tym niepowodzeniem Spartanie wysłali lądem króla Kleomenesa z większymi siłami²¹⁷. Ten zwyciężył konnicę tesalską²¹⁸, która usiłowała powstrzymać go w marszu do Attyki, zamknął Hippiasza w warowni zwanej Pelargikon^{219*} i wspólnie z Ateńczykami rozpoczął oblężenie. W czasie oblężenia udało się Kleomenesowi ująć synów Pizystratydów²²⁰, którzy próbowali ująć. Ażeby uratować uwiecznione dzieci, zawarli Pizystratydzi układ²²¹, na mocy którego w przeciągu pięciu dni wywieźli swe mienie, a Akropolis wydali Ateńczykom, za archontatu Harpaktidesa^{222*}. Pizystratydzi po śmierci ojca utrzymali się najwyżej siedemnaście lat w posiadaniu tyrańskiej władzy²²³, która wraz z okresem panowania ich ojca trwała ogółem czterdzieści dziewięć lat^{224*}.

²¹⁴ φιλία por. rozdz. 17, 3-4. Świadectwem przyjaznych stosunków było małżeństwo Pizystrata z Timonassą oraz pomoc Argos w bitwie pod Pallene. Ze względu na antagonizm argiwo—spartański dobre stosunki z Argos oznaczały zapewne automatyczne pogorszenie relacji ze Spartą.

²¹⁵ Por. Herodot V, 63, 2 (Anchimolios syn Asterosa). Zapewne poprawna jest forma imienia Anchimolos (P. Poralla, *Prosopographie der Lakedaimonier bis auf die Zeit Alexanders des Grossen*, Breslau 1913, repr. Roma 1966, s. 13).

²¹⁶ Powołując się na zawarty wcześniej sojusz Pizystratydzi zwrócili się o pomoc do Tesalów. Na czele tysiąca jeźdźców przybył βασιλεύς (czyli zapewne *tagos*) Kineas, który zaatakował obóz spartański na równinie Faleronu. W bitwie poległ Anchimolos i wielu innych, a ocalałych zepchnięto na statki. Samego Anchimolosa pochowano w Alopeke. Zob. Herodot V, 63, 3-4.

²¹⁷ Por. Herodot V, 64, 1

²¹⁸ przy wejściu do Attyki od strony Megarydy. Wedle Herodota (V, 64, 2) Tesalowie od razu wrócili do swego kraju.

^{219*} Pelargikon — stara warownia na Akropolu, do której dojście od zachodu było zabezpieczone systemem umocnień o dziewięciu bramach; Pelargikon zostało zniszczone podczas najazdu Kserksesa (por. W. Judeich, *Topographie von Athen*, s. 107 nn.). [Zob. Herodot V, 64, 2; Marm. Par. 239 A 45.]

²²⁰ Por. Herodot V, 65, 1. Jedynym synem Pizystrata, który na pewno miał dzieci, był Hippiasz (zob. Thuc. VI, 55, 1).

²²¹ Por. Herodot V, 65, 2. Nie wiadomo, kto udał się wraz z Hippiaszem na wygnanie, ale jego wnuk Hipparch pozostał w Atenach, sprawował archontat w 496/5 r. i został ostracyzmowany w 488/7 (zob. rozdz. 22, 4).

^{222*} Według Tukidydesa (VI, 59) w czwartym roku po zamordowaniu Hipparcha, w 511/10 r. [O archontacie Harpaktidesa wspomina jedynie Arystoteles. Zob. R. Develin, *Athenian Officials 684 - 323 B.C.*, wyd. cyt., s. 48.]

²²³ Od 528/7 r. Siedemnaście lat obejmuje rok pierwszy, ale pomija ostatni. W *Polityce* Arystoteles uwzględnia obydwie i podaje osiemnaście lat.

^{224*} Ponieważ według rozdz. 17, 1 Pizystrat panował z przerwami 33 lata, a synowie 17 lat, dawałoby to w sumie lat 50. Między początkiem tyranii w roku archontatu Komeasa, tzn. 561/60, a wygnaniem Hippiasza w roku archontatu Harpaktidesa (511/10), upłynęło 49 lat, możliwe więc, że Arystoteles liczył lata mieszczące się między tymi datami, nie licząc roku 561/60 ani 511/10. Jeżeli natomiast w *Polityce* (1315 b) (Susemihl) podaje 33 lata panowania ojca i 18 lat rządów synów (co w sumie daje 51 lat), to widocznie tutaj uwzględnił lata 561/60 i 511/10. [Zob. W. G. Forrest, *The Tradition about Hippias' Expulsion from Athens*, „Greek, Roman & Byzantine Studies” 10, 1969, s. 277 - 86.]

20. Po obaleniu tyranii zaczęła się walka pomiędzy²²⁵ Isagorasem, synem Tejsandra²²⁶, zwolennikiem tyranów²²⁷, i Klejstenesem, z rodu Alkmeonidów²²⁸. Klejstenes będąc słabszym wobec przewagi związków^{229*} pozyskał sobie lud, obiecując masom większe wpływy w państwie²³⁰. Wówczas Isagoras, tracąc znaczenie²³¹, wezwał znów Kleomenesa, z którym łączył go związek gościnności, i nakłonił go, ażeby usunął z miasta zmacę, jaką są Alkmeonidzi, którzy uchodzili za skalanych krwią wobec bogów²³².

Klejstenes uszedł po kryjomu, <Kleomenes zaś przybywszy >^{233*} z niewielkim oddziałem wyrzucił z miasta siedemset rodzin ateńskich²³⁴ uchodzących za obciążone klątwą. Po dokonaniu tego, usiłował rozwiązać radę²³⁵, a Isagorasowi

²²⁵ ἐστασίαζον προς ἀλλήλους. Por. Herodot V, 66, 1-2 (o władzę — περί δυνάμιος).

²²⁶ Isagoras syn Tejsandra (Herodot V, 66, 1 - 2). Zdaniem części uczonych Isagoras pochodził z rodu Filaidów (N. G. L. Hammond, *The Philaids and the Chersonese*, „Classical Quarterly” VI, 1956, s. 127 - 8; R. Sealey, *Regionalism in archaic Athens*, „Historia” 9, 1960, s. 172).

²²⁷ φίλος ὢν τῶν τυράννων. Isagoras reprezentował zatem tę część arystokracji, która pozostała w dobrych stosunkach z tyranami nawet po zabójstwie Hipparcha.

²²⁸ Klejstenes syn Megaklesa, archont 525/4 r., stał na czele rodu Alkmeonidów. Od czasu zabójstwa Hipparcha prawdopodobnie przebywał na wygnaniu.

^{229*} Związki polityczne zwolenników oligarchii. [W rzeczywistości heterie, choć skupiały w szeregach wyłącznie arystokratów, nie musiały mieć jednolitego oblicza politycznego (Zob. G. M. Calhoun, *Athenian Clubs in Politics and Litigation*, Austin Texas 1913, ed. anastatica, Roma 1964). W tym jednak momencie, jak się okazuje, większość arystokratów opowiada się po stronie Isagorasa. Wprawdzie ani Herodot (V, 66, 2; 69, 1), ani Arystoteles nie wyjaśniają, w jaki sposób pokonano Klejstenesa, ale nie ulega wątpliwości, że przejawem jego przegranej (i postawy środowisk arystokratycznych) był wybór Isagorasa na archonta 508/7 r. (zob. rozdz. 21, 1).]

²³⁰ Nie wiemy, co dokładnie obiecał Klejstenes ludowi (*plethos*). Arystoteles używa ogólnego określenia *politeia*, za czym ukrywa się zapewne (nowy) ustrój państwa. Z pewnością nie miał Klejstenes wiele czasu na realizację swych obietnic, ale w jakiejś części, być może, spełnił je już wówczas, co zaostrzyło wrogość arystokracji wobec niego (popychając Isagorasa do wezwania na pomoc Spartan), a jednocześnie wzbudziło do niego zaufanie ludu. Wciągnięcie ludu do walki politycznej było posunięciem o ogromnych dla przyszłości konsekwencjach. Przy tym dla Klejstenesa, który, jak podkreśla dwukrotnie Herodot, wcześniej trzymał się z dala od ludu, stanowiło wynik fatalnej dla niego sytuacji politycznej.

²³¹ Por. Herodot V, 70.

²³² Por. rozdz. 1.

^{233*} Tekst zepsuty uzupełnił Kaibel i Wilamowitz na podstawie Herodota (V, 72). [Por. Thuc. 126.]

²³⁴ Znane nam relacje o zamachu Kylona nie pozwalają sądzić, że aż siedemset rodzin (Arystoteles — οἰκίαι, Herodot (V, 72, 1) — ἐπίστια było odpowiedzialnych za śmierć zwolenników niedoszłego tyrana. Nie ma jednak oparcia źródłowego przypuszczenie, że wśród siedmiuset wygnanych rodzin znajdowały się rodziny nowych obywateli, którzy prawa obywatelskie zawdzięczali tyranom (W. W. How & J. W. Wells, *A Commentary on Herodotus*, II, Oxford 1912 (repr. 1991), s. 39; ad. V 72, 1), tym bardziej, że przeciwnicy Klejstenesa wyglądają na związanych z poprzednim systemem.

²³⁵ Por. Herodot V, 72, 1. Na ogół uważa się, że Kleomenes usiłował rozwiązać stworzoną przez Solona Radę Czterystu (tak m.in. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 246). Nic jednak w gruncie rzeczy nie potwierdza istnienia takiej Rady w Atenach, a jeśliby nawet została ona przez Solona powołana, nie bardzo potrafimy umiejscowić ją w systemie politycznym ustanowionym przez tyranów. Najbardziej (pozornie) oczywiste jest, że chodzi o Radę Areopagu, ale ta, jak o tym świadczy zwycięstwo Isagorasa w pierwszym okresie konfliktu, jest kiepskim kandydatem na sojusznika Klejstenesa i zwolennika

i trzystu jego stronnikom przekazać władzę w państwie. Ale rada stawiała opór, masy stały po jej stronie, stronnicy Isagorasa i Kleomenesa uciekli na Akropol, a lud otoczył ich tam i trzymał w oblężeniu przez dwa dni; trzeciego dnia na podstawie zawartego układu wypuścili Kleomenesa i wszystkich jego zwolenników²³⁶, odwołali zaś Klejstenesa²³⁷ i innych wygnańców. Kiedy więc lud wziął górę, Klejstenes stał się jego przywódcą i obrońcą interesów. Obalenie tyranów było przecież niemal wyłączną zasługą Alkmeonidów; oni wywoływali wystąpienia przeciwko tyranii i doprowadzili rzecz o końca. Przed Alkmeonidami wystąpił przeciw tyranom Kedon²³⁸ i dlatego śpiewano o nim w skoliach:

Napełnij też, chłopcze, puchar i na Kedona cześć,
i nie zapomnij o nim, gdy ku czci tych, co są dzielni,
puchary napełniać trzeba²³⁹.

21. Z takich tedy powodów darzył lud zaufaniem Klejstenesa. Kiedy więc stanął na czele mas ludowych²⁴⁰, w roku czwartym po usunięciu tyranów, za archontatu Isagorasa^{241*}, przede wszystkim przeprowadził podział całej ludności

przebudowy ustroju państwa. Poza tym rzeczywiście trudno wyobrazić sobie obalenie tak szacownego ciała jak Areopag w tym czasie. W grę wchodzi też trzecia rada, Rada Pięciuset, która powstała w wyniku reform Klejstenesa. Atak Isagorasa i Kleomenesa na tę radę jest równie zrozumiały, jak poparcie udzielone Radzie przez lud. Uznanie, że chodzi o Radę Pięciuset (lub jakąś inną Radę Klejstenesa, która uczestniczyła w dziele przygotowania reformy ustroju) oznacza, że w jakiejś części reformy przeprowadzono przed interwencją Kleomenesa.

²³⁶ Zob. Herodot V, 72, 2; IV, 73, 1 oraz Arystofanes, *Lyzistrata*, 274 - 282. Według Herodota układ obejmował jedynie Spartan, Ateńczyków zaś skazano na śmierć (na pewno jednak nie wszystkich, skoro wedle samego Herodota (V. 741) Kleomenes snuł później plany ustanowienia Isagorasa tyranem). Na Akropolu wystawiono później stelę z brązu upamiętniającą skazanie tych, którzy udzielili pomocy Kleomenesowi (schol. Arystofanes, *Lyzistrata*, 273).

²³⁷ Z Herodota wiemy, że Sparta podejmowała później próby ingerowania w sytuację wewnętrzną Aten (Herodot V, 74 - 7). Stworzony przez Kleomenesa plan ataku na Ateny wojsk peloponeskich, Beocji i Chalkis, zakończył się fiaskiem wskutek wycofania się Koryntyjczyków oraz drugiego króla spartańskiego Demaratos. Zagrożenie ze strony Sparty kazało Atenom szukać pomocy w Persji. Spartanie wezwali bowiem Hippiasza z Sigejon i proponowali Peloponezyjczykom wspólną akcję w celu przywrócenia go do władzy w Atenach. Wskutek sprzeciwu Koryntyjczyków plan jednak upadł, a Hippiasz wrócił do Sigejon, gdzie czekał na następną okazję, która pojawiła się w 490 roku.

²³⁸ Przed Alkmeonidami Kedon, albo „wcześniej Kedon z Alkmeonidów” (tak m.in. Mathieu i Haussoullier). Por. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 248.

²³⁹ Fragment cytowany również przez Athenajosa (XV, 695 E).

²⁴⁰ Jakkolwiek niektórzy uczeni gotowi byli uznać, że Klejstenes sprawował jakiś urząd (Wilamowitz, *Arist. u. Athen.*, I, s. 6) najprawdopodobniej przeprowadził on swoje reformy nakładając Zgromadzenie do podjęcia odpowiednich uchwał.

^{241*} Rok 508/7, data poświadczona także przez Dionizjusza z Halikarnasu (*Ant. Rom. I*, 74, 6), jako odpowiadająca roku pierwszemu 68 Olimpiady. Po usunięciu Isagorasa objął archontat Klejstenes i piastując ten urząd przeprowadzał swoje reformy (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen.*, I, s. 6). [Zarówno chronologia względna, jak i bezwzględna, reform Klejstenesa jest sporna. Zazwyczaj przyjmuje się za tekstem Arystotelesa, że reformy przeprowadził za archontatu Isagorasa, tj. w 508/7 r. Osiągnięcie archontatu przez Isagorasa przypieczętowało klęskę Klejstenesa i na pierwszy rzut oka może się wydać dziwne, że w czasie, gdy archontem eponymem był Isagoras, jego konkurent zdołał przeprowadzić

na dziesięć fyl, zamiast dotychczasowych czterech^{242*}, chciał w ten sposób wymieszać ludność, ażeby więcej obywateli mogło wziąć udział w życiu politycznym. Stąd też pochodzi powiedzenie „nie dochodzić fyle”, stosowane do tych, którzy chcieli dochodzić przynależności do rodów^{243*}. Następnie ustanowił radę, złożoną z pięciuset członków zamiast z czterystu²⁴⁴, po pięćdziesięciu z każdej fyli²⁴⁵; dotychczas było po stu. A dlatego nie wprowadził podziału na dwanaście fyl, ażeby ten nowy podział nie pokrył się z istniejącymi już przedtem tryttiami; albowiem dawniejsze cztery fyle miały dwanaście tryttii²⁴⁶; w takim wypadku nie byłby więc doprowadził do wymieszania ludności.

Kraj cały podzielił nadto według demów^{247*}, na trzydzieści części, z czego dziesięć w okolicy Aten, dziesięć na wybrzeżu i dziesięć wewnątrz kraju, po trzy zaś takie części nazwano tryttiami^{248*}, poprzydzielał drogą losowania do poszczególnych fyl, tak, ażeby każda fyla zawierała okręgi ze wszystkich trzech stron kraju²⁴⁹. Z mieszkańców każdego demu stworzył wspólną grupę demo-

swoje reformy. Prawdopodobnie jednak właśnie za jego archontatu dokonana się klęska Isagorasa. Pozostał wprawdzie nominalnie archontem, ale w wyniku przeciągnięcia przez Klejstenesa ludu na swą stronę, całkowicie utracił wpływy, co doprowadziło go do dramatycznej próby ratowania sytuacji z pomocą Spartan. Osobną kwestią jest usytuowanie reform Klejstenesa w obrębie wydarzeń opisywanych przez Arystotelesa i Herodota. Zgłaszano różne propozycje (zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 249), na ogół zresztą uporczywie mieszając ze sobą chronologię względną i bezwzględną. Zapewne część reform, zwłaszcza utworzenie Rady, przeprowadzono przed interwencją Kleomenesa, ale zasadniczy zrab reform przypada na okres po wypędzeniu Spartan i ich popleczników. Nie widzę uzasadnionych powodów, aby zakończenie dzieła reform przesunąć aż do 501/0 roku (Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 249, 262 - 3).]

^{242*} Por. rozdz. 8, 3; 41, 2 oraz frg. 3 na s. 811. [Zob. też Herodot V, 66, 2; 69; Arist. *Polit.* 1319 b 19-27. Istnieje ogromna literatura na temat reform Klejstenesa, zob. m. in. J. H. Oliver, *Reforms of Cleisthenes*, „Historia” 9, 1960, s. 503-7; S. G. Karpiuk, *Klejstenowski reformy i ich roli w socjalno-politiceskiej borbie w pozdnearchaićeskich Afinach*, „Yestnik Drevnej Istorii”, 1986, 1, s. 17 nn.]

^{243*} Ponieważ przy tej reformie członkowie tego samego rodu mogli być rozdzieleni po różnych fylach.

²⁴⁴ Rada Czterystu Solona, rozdz. 8, 4.

²⁴⁵ Por. rozdz. 21, 4; 62, 1.

²⁴⁶ Por. rozdz. 8, 3.

^{247*} Klejstenes, opierając się już na stanie istniejącym, stworzył z demów najniższą jednostkę administracyjną, której członkowie byli nadto złączeni wspólnym kultem bóstwa opiekuńczego. Ile ich wówczas było, nie daje się ustalić, gdyż liczba stu — po dziesięć na fyle — którą dawniej przyjmowano na podstawie błędnie przekazanego tekstu Herodota (V, 69), nie daje się utrzymać (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen* II, s. 149 nn.). Za czasów Polemona (II wiek p.n.e.), na którego powołuje się geograf Strabon (IX, I, 16), liczno ich 174; z napisów dało się odtworzyć nazwy 166 demów, oraz dziewięć nazw demów przekazanych przez różnych autorów (por. Schoeffer: RE Pauly-Wissowa, V, 1 nn.). Liczba demów przypadająca na poszczególne tryttie i fyle bywała rozmaita. [Attyka dzieliła się na 137 demów.

^{248*} Tryttia przedstawiała terytorialnie zwartą grupę demów; w niektórych wypadkach, jeżeli dem był wielki, pokrywała się z danym demem, jednostką administracyjną wyższego rzędu była fyla.

²⁴⁹ Klejstenes podzielił Attykę na trzy regiony — miasto (*asty*), obszar wewnętrzny kraju

tów^{250*}, którzy mieli określać się nazwą danego demu²⁵¹, żeby przez podawanie imienia ojca nie wyróżniali nowych obywateli²⁵²; od tego czasu podają Ateńczycy przy swoim nazwisku nazwę demu, do którego należą²⁵³. Ustanowił także demarchów²⁵⁴, którzy spełniali te same funkcje, co poprzednio naukrarowie²⁵⁵, demy bowiem wprowadził w miejsce naukrarii. Demom nadał nazwy już to od nazwy miejscowości²⁵⁶, już to od imienia założycieli^{257*} — nie wszystkie bowiem demy pokrywały się z nazwą miejscowości. Przynależność do rodów, fratrii i prawo do godności kapłańskich^{258*} pozwolił wszystkim zachować bez zmiany, jak z dawien dawna bywało^{259*}. Fylom zaś nadał nazwy od

(*mesogeios*) oraz wybrzeże (*paralia*). W każdym regionie wyodrębniono dziesięć okręgów zwanych tryttiami (*trittyes*), a każdemu z nich przyporządkowano pewną liczbę demów. W skład każdej z dziesięciu nowych fyl wchodziły trzy okręgi, po jednym z *asty*, *mesogeios* i *paralia*, przydzielone drogą losowania. Łącząc ze sobą w sposób sztuczny w jedną fylę demy z różnych części Attyki Klejstenes doprowadził do rozbitcia dawnych więzi terytorialnych, które stały na straży wpływów wielkich rodów arystokratycznych.

^{250*} przynależność do demu była dziedziczna, tak że democi (należący do danego demu) z czasów Klejstenesa zachowywali przynależność do demu przodków, jakkolwiek mieszkali w innym demie. [Jak jednak zauważa Tukidydes do czasów wojny peloponeskiej większość Ateńczyków nadal mieszkała na wsi, gdzie od pokoleń żyły ich rodziny (Thuc. II, 14, 2; 16)]

²⁵¹ *Demotikon* (δημοτικόν).

²⁵² W rzeczywistości demotikon nie zastępuje wcale patronymikon, lecz wraz z nim staje się częścią składową pełnego nazwiska Ateńczyka (np. Perykles syn Ksantipposa z demu Cholargos). Użycie *demotikon* stało się zresztą powszechne znacznie później i być może autor opiera swe wnioski właśnie na praktyce obowiązującej w jego czasach.

²⁵³ Arystoteles wspomina w *Polityce* o nadaniu przez Klejstenesa praw obywatelskich wielu cudzoziemcom, niewolnikom i metojkom (Arist. *Polit.* 1275 b 34 - 9). Wiemy poza tym, że Solon (Plut. *Sol.* 24, 4), a najprawdopodobniej i tyrani popierali imigrację rzemieślników, a wśród „nowych obywateli” mogli się też znajdować najemnicy tyranów oraz ich potomstwo.

²⁵⁴ Dem miał swojego naczelnika (demarchę) oraz zgromadzenie członków demu. Na temat demów zob. D. Whitehead, *The Demes of Attica 508/7-ca. 250 B.C.*, Princeton 1986.

²⁵⁵ Zapewne autor sądzi, że naukrarie zostały zniesione. Wedle jednak Klejdemos (323 F 8) Klejstenes podzielił nowe fyle na pięćdziesiąt naukrarii. Istnieje pogląd, że Ateny na początku V w. rzeczywiście miały flotę złożoną z 50 okrętów, a naukrariai zostały zniesione dopiero wówczas, gdy Temistokles powiększył flotę (Wilamowitz, *Arist. u. Athen.*, II, s. 165 - 6, przyp. 52; C. Hignett, *A History of the Athenian Constitution to the End of the Fifth Century BC.*, wyd. cyt., s. 21 - 2, 69).

²⁵⁶ Większość nazw demów była w użyciu jeszcze przed reformami Klejstenesa. Część otrzymała je właśnie u schyłku VI w. Na przykład demowi, w którym mieszkali członkowie rodu Butadów nadano nazwę Βουτάδοα (a sam ród przyjął wówczas nazwę Ἐτεοβουτάδοι). Z kolei nazwę Φιλαΐδοι nadano miejscowości na wschodnim wybrzeżu zwanej dawniej Βραυρών.

^{257*} Założycieli — tradycyjnych, legendarnych, których czczono jako eponymów demu. Te nazwy nadawano zapewne w wypadkach, kiedy dem powstawał z kilku mniejszych osad lub podziału większej. O tym też prawdopodobnie jest mowa w zdaniu następnym, które jednak nie jest zupełnie pewne, z powodu niezupełnie pewnego przekazania go w tekście.

^{258*} prawo do godności kapłańskich zastrzeżone dla niektórych rodów, jak np. dla Keryksów i Eumolpidów w Eleuzis (por. rozdz. 39, 2; 57, 1).

^{259*} Nowa organizacja polityczna obywatelstwa nie pociągnęła za sobą zniesienia dawnej organizacji rodowej; pozostali nawet dawni „czterej królowie” fyl (por. rozdz. 57, 4).

eponymów, których dziesięciu wyznaczyła Pytia spośród stu przedstawionych jej nazwisk dawnych władców^{260*}.

22. Wskutek tych zmian ustroj stał się bardziej demokratyczny²⁶¹ aniżeli ustroj Solona. Do tego bowiem i to się przyczyniło, że prawa Solona w okresie tyranii straciły moc obowiązującą przez to, że nie były stosowane²⁶². Klejstenes zaś ustanowił inne, nowe, biorąc pod uwagę interesy ludu. Należało do nich także prawo o ostracyzmie²⁶³.

Najpierw więc, w roku piątym²⁶⁴ po tej zmianie ustroju, a za archontatu Hermokreonta²⁶⁵, wprowadzono tekst przysięgi dla Rady Pięciuset w tym brzmieniu,

^{260*} Mitycznemu założycielowi Aten, Kekropsowi, przypisywała tradycja podział państwa na cztery fyle: Kekropis, Autochton, Aktaia, Paralia; innym przypisywano inne podziały, tak np. Erichoniosowi przypisywano powstanie fyl: Dias, Atenais, Poseidonias, Hefajstias. Są to nazwy albo związane z kultami bogów, albo określające pewne cechy polityczne. Dziesięć nowych fyl otrzymało nazwy: Erechteis, Aigeis, Pandionis, Leontis, Akamantis, Oineis, Kekropis, Hippothontis, Aiantis, Antiochis. [Zob. też Herodot V, 66, 2; Paus. I, 5, 2-4; X, 10, 1. Zapewne wkrótce po reformach Klejstenesa na Agorze wystawiono posąg dziesięciu herosów eponymów. Zachowane pozostałości pomnika pochodzą jednak z połowy IV w. Zob. s. 771, przyp. 92.]

²⁶¹ Zob. rozdz. 9, 1; 27, 1; 29, 3; 41, 2 oraz Herodot VI, 131; Isocr. VII, 16; XV 232, 306; XVI, 26-7; Arist. *Polit.* 1319 b 20-1. W drugiej połowie V w. demokraci uważali Klejstenesa za „ojca demokracji”, ale spory polityczne schyłku wieku zaowocowały poszukiwaniami początków demokracji w jeszcze wcześniejszym okresie. Z całą natomiast pewnością w czasach samego Klejstenesa słowa δημοκρατία jeszcze nie znano (zob. V. Ehrenberg, *Origins of Democracy* [w:] *Polis und Imperium. Beiträge zur Alten Geschichte*, Zurich 1965, s. 264 - 97), a hasłem „demokratów” tej doby mogła być ἰσονομία, czyli równość praw. Na temat pojęcia *isonomia* zob. W. Lengauer, *Isonomia*, „Przegląd Historyczny” LXXII, 1981, 4, s. 609 - 28 oraz *Pojęcie równości w greckich pojęciach politycznych od Homera do końca V wieku p.n.e.*, Warszawa 1988.

²⁶² Zaprzeczają temu inne świadectwa (Herodot I, 59, 6; Thuc. VI, 54, 6; Plut. *Soi.* 31, 8), a w jakiejś mierze także sam autor *Ustroju politycznego Aten* (rozdz. 16, 8). Najprawdopodobniej zmiany wprowadzone przez Pizystrata dotyczyły głównie praktyki rządzenia. W szczególności tyranii dbali o to, aby najważniejsze urzędy sprawowali członkowie ich rodziny lub ludzie z nimi związani.

^{263*} [ὁ περί του ὀστρακισμοῦ νόμος. Autor nie rozwija tego wątku, do którego wraca w rozdz. 22, 3.] Ostracyzm nazwany od skorupki glinianej (ostrakon), na których sporządzano zapiski, w danym wypadku pisano imię obywatela, którego chciano skazać na wygnanie. W okresie szóstej pryntanii (por. rozdz. 43, 5) zapytywano Zgromadzenie Ludowe, czy ktoś nie wydaje się niebezpieczny dla wolności, i jeżeli Zgromadzenie stwierdziło, że są podejrzani, przeprowadzano głosowanie, przy czym wymagana była obecność co najmniej 6000 obywateli. Większość głosów decydowała o wyroku skazującym; skazany musiał opuścić kraj na dziesięć lat, nie tracił jednak majątku ani nie był pozbawiony praw obywatelskich. Zachowały się ostraka z nazwiskami Megaklesa, Ksantipposa i Temistoklesa (por. Dittenberger, *Sylloge Inscriptionum Graecarum* I³, nr 26, 27, 39). Ponieważ głosowanie przez ostracyzm przeprowadzono po raz pierwszy w r. 488/7, przypuszcza Beloch (*Griechische Geschichte* I 2, s. 332 n.), że ostracyzm był innowacją związaną z reformą Klejstenesa. [Por. R. Thomsen, *The Origin of Ostracism: a synthesis*, Copenhagen 1972.]

²⁶⁴ πέμπτω Kenyon poprawia na ὀγδόω (zob. następny przypis).

²⁶⁵ Najczęściej przyjmuje się za Kenyonem — pięć lat po Isagorasie, gdyż w rok po Isagorasie, czyli w 504/3 r. archontem był Akestorides (Dion. Hal. *Ant. Rom.* V, 37, 1). Nie znamy natomiast archonta dwunastego roku przed Fainippossem (490/89 r., zob. rozdz. 21, 1; 22, 3), czyli 501/0 roku.

w jakim ją i teraz jeszcze składają²⁶⁶. Następnie wybrano strategów²⁶⁷ według fyl, po jednym z każdej; naczelnym wodzem całego wojska był jednak polemarchos^{268*}. W dwanaście lat potem, za archontatu Fainipposa^{269*}, odnieśli zwycięstwo pod Maratonem, a po upływie dwóch lat od daty zwycięstwa²⁷⁰, gdy lud uświadomił sobie swą siłę, po raz pierwszy zastosowali prawo o ostracyzmie²⁷¹, ustanowione z powodu nieufności do wpływowych obywateli: przecież Pizy strat, będąc demagogiem i wodzem, stał się tyranem. A pierwszym, który został ostracyzmowany, był jeden z jego krewnych, Hipparch, syn Charmosa z Kollytos²⁷², bo też głównie ze względu na niego ustanowił Klejstenes to prawo, pragnąc go wypędzić. Ateńczycy bowiem, kierując się właściwą temu ludowi łagodnością, pozwolili pozostać w mieście zwolennikom tyranów, o ile nie byli winni udziału w zamieszkach; ich wodzem i przywódcą był Hipparch.

Zaraz zaś w następnym roku, za archontatu Telesinosa²⁷³ wprowadzili losowanie²⁷⁴ dziewięciu archontów, według fyl, spośród pięciuset kandydatów

Być może był nim właśnie nie poświadczony poza naszym tekstem Hermokreont (zob. R. Develin, *Athenian Officials 684 - 323 B.C.*, wyd. cyt., s. 54).

²⁶⁶ Na temat przysięgi zob. P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, Oxford 1972, s. 194-5; *Commentary*, s. 263.

²⁶⁷ στρατηγοί znamy również z okresu wcześniejszego (zob. rozdz. 17, 2; 22, 3; 4, 2-3), ale dopiero w 501/0 ustanowiono stałe kolegium dziesięciu strategów. Na temat uprawnień strategów w IV w. zob. rozdz. 61. Zob. też Ch. W. Fornara, *The Athenian Board of Generals from 501 to 404 B.C.*, „Historia Einzelschriften” 16, Wiesbaden 1971.

^{268*} polemarchowie stracili charakter wodzów naczelnych, kiedy wprowadzono zasadę losowania archontów w 487/6 r. [Historia relacji między strategami a polemarchem nie jest dokładnie znana. W czasie bitwy pod Maratonem wojskiem dowodziło dziesięciu wybranych przez Zgromadzenie strategów, jednym z nich był Miltiades (Herodot VI, 103, 1). W kolegium nie było hierarchii ani podziału obowiązków. Codziennie inny z jego członków sprawował naczelne dowództwo. W radzie uczestniczył również polemarchos (Herodot VI, 109, 1-2; 110), który zgodnie z obowiązującym wówczas prawem dowodził podczas bitwy prawym skrzydłem (Herodot VI, 111, 1). Zapewne jednak już w 490 r. polemarchos był wodzem tytularnym, zaś rzeczywiste dowództwo całej armii należało do strategów.]

^{269*} Rok 490/89.

²⁷⁰ W 488/7 r., gdy archontem był Anchises (Dion. Hal. *Ant. Rom.* VIII, 1,1).

²⁷¹ Procedurę ostracyzmu stworzono na pewno po obaleniu tyranii, ale jej wykorzystanie dopiero w 488/7 r. rodzi wątpliwości co do autorstwa Klejstenesa. Wedle Eforosa Klejstenes stworzył ostracyzm z myślą o Pizystratydach (Diod. XI, 55, 1), zaś Filochoros (328 F 30) twierdzi, że sam stał się jego pierwszą ofiarą. Z kolei Androtion uważał, że procedurę wprowadzono i po raz pierwszy zastosowano właśnie w 488/7 r. Dotychczasowa dyskusja nie doprowadziła do jednoznacznego rozstrzygnięcia kwestii początków ostracyzmu. O ile też na ogół uważa się Klejstenesa za twórcę ostracyzmu, nie bardzo wiadomo, dlaczego procedurę zastosowano po raz pierwszy około dwudziestu lat później.

²⁷² Prawdopodobnie Charmos był mężem córki Hippiasza (*Prosopographia Attica* 7600; Davies APF, s. 451). Hipparch urodził się ok. 530 r. i zapewne był archontem 496/5 r. (Dion. Hal. *Ant. Rom.* VI, 1, 1) i być może, jest to ten sam Hipparch, który na wazach z końca VI w. nazywany jest καλός (piękny).

²⁷³ O Telesinosie, archoncie 487/6 r. nie wspominają inni autorzy.

²⁷⁴ Według Arystotelesa archontów wyznaczał pierwotnie Areopag (rozdz. 8, 2) i dopiero Solon wprowadził procedurę κλήρωσις εκ προκρίτων (rozdz. 8, 1). W tym miejscu autor informuje, że tyranii zniesli bezpośredni wybór, a κlerosis ek prokriton przywrócono w 487/6 r.

wybranych poprzednio przez demy. Zdarzyło się to po raz pierwszy od obalenia tyranii, wszyscy bowiem poprzedni archontowie byli wybierani. Ostracyzmowano też Megaklesa, syna Hippokratesa^{275*}, z demu Alopeke, W ciągu więc trzech lat wydano w ten sposób przyjaciół tyranów²¹⁶, ze względu na których ustanowiono to prawo; po czym jednak, w czwartym roku, zaczęli usuwać i innych, o ile ktoś wydawał się zbyt wpływowy. Jako pierwszy z tych, którzy stali z dala od tyranii, padł ofiarą ostracyzmu Ksantippos, syn Arifrona^{277*}.

W trzecim roku potem^{278*}, za archontatu Nikodemos^{279*}, gdy odkryto złoża srebra w Maronei^{280*} i państwo uzyskało dzięki temu sto talentów dochodu²⁸¹,

^{275*} Hippokrates, według wszelkiego prawdopodobieństwa, był bratem Klejstenesa Usunięcie z Aten jego syna Megaklesa, podobnie jak wygnanie wkrótce potem Ksantipposa, którego żoną była Aganste, siostra tegoż Megaklesa, a córka Hippokratesa, wskazuje na to, że zwyciężył obóz przeciwny Alkmeonidom, na czele którego stanął Temistokles Jeśli Megaklesa Arystoteles zalicza do „przyjaciół tyranów”, to może dlatego, że sprzymierzył się ze zwolennikami Hipparcha przeciwko nowemu współzawodnikowi Ostrakon z czasów ostracyzmu Megaklesa zachowało się do naszych czasów wśród ruin na wschód od Partenonu na Akropolis [Megakles, syn Hippokratesa, należał do czołowych przywódców rodu Alkmeonidów Jego ojciec był młodszym bratem Klejstenesa (*Prosopographia Attica* 9695, Davies APF, s 379), a siostra poślubiła Ksantipposa, ojca Peryklesa Znaleziono 4662 ostrakony z imieniem Megaklesa Wśród ostrakonów z lat osiemdziesiątych V w pojawiają się też imiona dwóch innych Alkmeonidów — Kalliksenosa, syna Anstonymosa, którego ojciec był prawdopodobnie również bratem Klejstenesa (265 ostrakonów — Davies, APF s 376) oraz Hippokratesa, syna Alkmeona (127 ostrakonów), przypuszczalnie kuzyna Klejstenesa (Davies, APF s 372 - 373) Zestawiając znaleziska ostrakonów ze stwierdzeniem Arystotelesa, że trzy pierwsze ofiary ostracyzmu należały do grona przyjaciół (φίλοι) tyranów, możemy uznać obecność wśród kandydatów do ostracyzmu Alkmeonidów za zaskakującą Z drugiej jednak strony właśnie Alkmeonidów oskarżano w okresie bitwy pod Maratonem o konszachty z Persami (Herodot VI, 121-4 Zob też A Krawczuk, *Herodot i Alkmeonidzi*, „Przegląd Historyczny” 59, 1968, s 406 - 415) Jeśli uznamy to za świadectwo braku wyraźnego oblicza politycznego w przypadku Alkmeonidów (w 508/7 r odwołanie się Klejstenesa do ludu miało charakter wybitnie koniunkturalny i stanowiło dramatyczną próbę wyjścia z fatalnej dla mego sytuacji politycznej), musimy stwierdzić, że w części przynajmniej walki polityczne toczyły się nadal wedle starych zasad, dla których sprawą zasadniczą było utrzymanie się rodu lub stronnictwa arystokratycznego u władzy Samego Megaklesa ostracyzmowano według Lizjasza dwukrotnie (Lys XIV I, 39, And IV 34), ale ponieważ po 486 r nie słyszymy o mm więcej, na ogół uważa się, że zachowane ostrakony odnoszą się do ostracyzmu 487/6 r]

²⁷⁶ Za trzecią po Hipparchu (488/7) i Megaklesie (487/6) ofiarę ostracyzmu uchoi Kallias Kratiou Alopekethen (763 znane ostrakony) Por P J Rhodes, *Commentary*, s 276

^{277*} w 485/4 r Ksantippos, ojciec Peryklesa, dał się poznać w walkach politycznych tego okresu jako oskarżyciel w procesie Miltiadesa, wytoczonym mu z powodu jego nieudanej wyprawy przeciw wyspie Paros w 489 r Po powrocie z wygnania dowodził w bitwie u przylądka Mykale w 479 r [Znaleziono 23 ostrakony z imieniem Ksantipposa]

^{278*} W roku 483/2

^{279*} Papirus londyński podaje „Nikomedes”, dobra lekcja w papirusie berlińskim „Nikodemos”, którą potwierdza Dionizjusz z Halikarnasu (VIII 83)

^{280*} Miejscowość w górach Launon w południowej części Attyki [O odkryciu opowiadają — Herodot VII, 144, 1 - 2, Plut *Them* 4, 1 - 3 Zob też Thuc I, 14, 3, Nep *Them* 2, 2, 8, lust II, 12, 12, Polyajnos I, 30, 6]

²⁸¹ Z Herodota wynika, że dochód wyniósł 50 talentów (V, 97, 2), a okrętów zbudowano dwieście Zdaniem Arystotelesa dochód wyniósł 100 talentów, a okrętów zbudowano sto (podobną liczbę okrętów

doradzali niektórzy, ażeby tę sumę między lud rozdzielić. Sprzeciwił się temu Temistokles²⁸², nie mówiąc jednak, na co wykorzysta te pieniądze; radził tylko, aby stu najbogatszym Ateńczykom pożyczyć każdemu jeden talent; o ile — mówił — cel, na który zostaną pieniądze wydane, znajdzie uznanie, to państwo przejmie ten wydatek na siebie, o ile nie — to ściągnie się pieniądze od tych, którzy je pożyczycy, utrzymawszy pieniądze na tych warunkach, przeprowadził budowę stu okrętów w ten sposób, że każdy z tych stu obywateli wziął na siebie budowę jednego. Na tych właśnie okrętach stoczyli Ateńczycy bitwę z barbarzyńcami pod Salaminą²⁸³. Ofiarą ostracyzmu padł w tym czasie^{284*} Arystydes, syn Lysimachosa²⁸⁵. Jednakże, w czwartym roku potem, za archontatu Hysichidesa^{286*}, wobec groźby najazdu Kserksesa wszystkich ostracyzmowanych odwołano z wygnania²⁸⁷ wydając równocześnie postanowienie, że na przyszłość tacy wygnańcy mają mieszkać w okolicy między przylądkami Gerajstos a Skyllajon albo stracą na zawsze prawa obywatelskie^{288*}.

podaje Plutarch) Blizszy prawdy może być Arystoteles, gdyż Ateny miały w 489 r siedemdziesiąt, a w 480 r dwieście okrętów Zob P J Rhodes, *Commentary*, s 277 - 8

²⁸² Temistokles, syn Neoklesa z demu Freamoi (w południowo-wschodniej Attyce), pochodził z rodu Lykomidai Prawdopodobnie jego matka nie była Atenką Temistokles sprawował archontat w 493/2 r (Dion Hal *Ant Rom* VI, 34, 1), z czym łączy Tukidydes początek prac w Pireusie (Thuc I, 93, 3) Prawdopodobnie Temistokles nie wywodził się ze starej arystokracji i w życiu politycznym Aten należał do *hommes novi* (Davies, APF, s. 213) Zob A J Podlecki, *The Life of Themistocles*, Pnnceton 1975

²⁸¹ Por Thuc I, 14, 3

^{284*} prawdopodobnie za archontatu Nikodemosa w 483/2 r, niewątpliwie w związku z akcją budowy floty Termstoklesa

²⁸⁵ Arystydes był zapewne kuzynem Kalliasa, syna Hippomkosa (Davies, APF, s 48-9, 256 - 7) Według Plutarcha Arystydes był strategiem w 490 r (Plut *Arist* 5, 1 - 6) W 489/9 r archontem był albo on (Plut *Arist* 1,2-8, 5, 9-10) albo Arystydes, syn Ksenofilosa Arystydes uchodzi za głównego przeciwnika Termstoklesa i reprezentanta „orientacji arystokratycznej”

^{286*} Archontat Hysichidesa przypada na 481/80 r, a więc trzeci a me czwarty po wspomnianym powyżej archontacie Nikodemosa (483/2), co stwierdza również Plutarch (*Arist* 8) Dlatego też są proponowane odpowiednie poprawki Może to pomyłka samego Arystotelesa, a może wygnanie Arystydesa datowano na 484/3 r, pod którym to rokiem (pierwszy rok 74 Olimpiady) umieszcza ten fakt także Hieronim [Archonta Hysichidesa znamy jedynie z tego fragmentu W czwartym roku po 483/2, tj w 480/79 archontem był Kalliades (Diod XI, 1, 2, Marm Par 239 A 51), co każe przesunąć archontat Hysichidesa na rok 481/80 Zob R Develm, *Atheman Officials 684 -323 B C*, wyd cyt, s 59]

²⁸⁷ Zarówno Arystydes, jak i Ksantippos wrócili do kraju i jako strategowie odegrali w 479 r wielką rolę w wojnie z Persami (Herodot IX, 28, 6, 8, 131, 3) Niewykluczony jest również powrót Megaklesa Z kolei Hipparch, syn Charmosa, prawdopodobnie me wrócił (por Lyc *Leocr* 117), lecz przeszedł na stronę Persów

^{288*} Gerajstos — przylądek na południu Eubei, Skyllajon — wschodni przylądek Argolidy Ponieważ znane przykłady skazanych na wygnanie ostracyzmem me zgadzają się z tym postanowieniem (tak np Kimon przebywał na Chersonesie, Hyperbolos na Samos), proponują niektórzy, ażeby zamiast przekazanego w tekście εντός — czytać έκτος poza obrębem Jednakże, kiedy prawo to wydawano, chodziło widocznie o to, żeby wygnańcy nie oddalali się zbyt od ojczyzny, w czasach jednak późniejszych, w zmienionej sytuacji politycznej, postanowienia tego, może jako przestarzałego, nie przestrzegano Nie ma więc konieczności wprowadzania poprawki do tekstu

23. Do tego więc stopnia rozwoju doszły wówczas Ateny, wzrastając stopniowo w siły wraz z postępem demokracji. Po wojnach medyjskich znowu nabrała znaczenia Rada Areopagu i rządziła państwem, przejąwszy kierownictwo²⁸⁹ nie na mocy jakiejś uchwały, lecz dzięki temu, że jej zasługą była bitwa pod Salaminą²⁹⁰. Kiedy bowiem strategowie znaleźli się w trudnej sytuacji i ogłosili, ażeby każdy sam troszczył się o swe ocalenie, Rada, zdobywszy odpowiednie środki, wypłaciła każdemu obywatelowi osiem drachm i kazała wsiąść na okręty. Z tego to powodu uznano znaczenie Rady, a Ateńczycy mieli doskonale rządy i to w takich okolicznościach. Tak się bowiem w tym czasie złożyło, że Ateńczycy i doświadczenie w wojnie zdobyli, i sławę wielką u Hellenów zyskali, i wbrew woli Lacedemończyków²⁹¹ zagarnęli hegemonię na morzu.

Przywódcami ludu byli w tym czasie Arystydes, syn Lysimachosa i Temistokles, syn Neoklesa²⁹²; jeden z nich miał sławę dobrego wodza, drugi — zręcznego polityka, a nadto prawością swoją wyróżniał się wśród współczesnych. Toteż oddawali państwu usługi, jeden jako wódz, drugi jako doradca. Obaj, chociaż poróżnieni z sobą, przeprowadzili wspólnie odbudowę murów²⁹³; to zaś, że Jonowie zerwali przymierze z Lacedemończykami²⁹⁴, sprawił Arystydes swoimi namowami, wykorzystawszy fakt, że Spartanie wzbudzili ku sobie niechęć z powodu Pauzanasza²⁹⁵. Arystydes też w trzecim roku po bitwie pod Salaminą, za archontatu Timostenesa^{296*}, ustalił wysokość danin²⁹⁷ dla miast związkowych i złożył przysięgę Jonom²⁹⁸, że oni i Ateńczycy

²⁸⁹ Nie bardzo wiemy, jak owa *ηγεμονία*, oparta raczej na autorytecie aniżeli na formalnie ustanowionych przepisach, była wykonywana w praktyce.

²⁹⁰ Por. Plut. *Them.* 10, 6 - 7.

²⁹¹ Zob. Herodot VIII, 3, 2. Zdaniem Tukidydesa Ateńczycy przejęli hegemonię na morzu za zgodą Spartan (Thuc. I, 95, 7. Por. Xen. *Hell.* VI, 5, 34; Plut. *Arist.* 23, 7; Diod. XI, 50), za czym przemawia również fakt, że Ateny i Sparta pozostawały w dobrych stosunkach do czasu, gdy Kimon cieszył się wpływami w Atenach.

²⁹² W tym miejscu autor odchodzi od dualistycznej wizji historii politycznej Aten, w której walczą ze sobą dwaj przywódcy reprezentujący stronnictwo arystokratyczne i ludowe (zob. rozdz. 28, 2) i ukazuje Arystydesa i Temistoklesa jako *prostatai tou demou*, którzy współpracują ze sobą, dążąc do wspólnego celu.

²⁹³ Słynną opowieść o poselstwie Temistoklesa w czasie budowy murów przytacza Tukidydes (1,90-3).

²⁹⁴ Zob. Herodot VIII, 3, 2; Thuc. I, 94-6; 128, 3-130; Diod. XI, 44-6; Plut. *Arist.* 23; *Cim.* 6, 1-3.

²⁹⁵ Spartański regent Pauzaniusz, który dowodził kampanią morską 478 r., zraził swym postępowaniem sprzymierzeńców i został odwołany do Sparty, co dało Ateńczykom okazję do przejścia dowództwa. Wysłany później przez Spartę Dorkis, który miał zastąpić Pauzanasza, nie został przez sprzymierzeńców zaakceptowany w roli dowódcy.

^{296*} W roku 478/7.

²⁹⁷ Termin *φόρος* (*phoros*) oznacza daninę płaconą przez członków I Związku Morskiego. O organizacji Związku — Thuc. I, 96 - 97, 1; Diod. XI, 47; Plut. *Arist.* 24 - 25, 3.

²⁹⁸ Por. Plut. *Arist.* 25, 1 (Hellenom).

tych samych wrogów i przyjaciół mieć będą, przy czym rzucono w morze kawałki kruszcu^{299*}.

24. Gdy potem wzmoгло się w państwie poczucie własnej siły i zebrało się wiele pieniędzy, radził Arystydes Ateńczykom, ażeby przejęli władzę nad Związkiem [Morskim] i ażeby w tym celu przenieśli się ze wsi i zamieszkali w mieście. Wszyscy bowiem mieć będą utrzymanie³⁰⁰, jedni — w wyprawach wojennych, drudzy jako załogi okrętów, inni jako urzędnicy państwowi^{301*}. Przekonywał, że w ten sposób Ateny wzmocnią swoją hegemonię. Ateńczycy dali się przekonać i przejąwszy władzę zaczęli nadużywać jej w stosunku do swych sprzymierzeńców, z wyjątkiem mieszkańców Chios, Lesbos i Samos^{302*}, ich bowiem uważali za przedmurze swej władzy i dlatego pozwolili im zachować ustrój dotychczasowy i utrzymać pod swoją władzą posiadane tereny³⁰³. Na ogół ludność miała dostatnie utrzymanie, tak jak Arystydes zapewniał. Stan był taki, że ponad 20 000 ludzi^{304*} utrzymywało się z danin

^{299*} Akt symboliczny, oznaczał trwałość złożonej przysięgi. [Czyli że przymierze trwać będzie dopóty, dopóki wrzucony w morze metal nie wypłynie, czyli zawsze. Por. Plut. *Arist.* 25, L]

³⁰⁰ τροφή. Na temat korzyści ekonomicznych, jakie czerpali Ateńczycy z istnienia Związku, zob. R. Meiggs, *The Athenian Empire*, Oxford 1972, s. 255 - 272.

^{301*} To, co Arystoteles określa jako świadome cele polityki Arystydesa, było raczej wynikiem kierunku polityki, w jakim skierował Ateny Temistokles, co wyraźnie przedstawia Tukidydes (I 93; por. P. Cauer, *Hat Aristoteles die Schrift vom Staate der Athener geschrieben?*, Stuttgart 1891, s. 28 nn.).

^{302*} miasta na wyspach Chios, Lesbos i Samos utrzymały dłużej niezależność, dostarczały wprawdzie na usługi związku ateńskiego okrętów, ale nie płaciły daniny. Samos zeszło do rzędu poddanych sprzymierzeńców po uśmierzeniu buntu w 440 r., a Lesbos w podobnej sytuacji w 428 r. p.n.e.

³⁰³ Zob. T. J. Quinn, *Athens and Samos, Lesbos and Chios: 478 - 404 B.C.*, Manchester 1981.

^{304*} podane szczegółowe liczby dają w sumie 15 750, do tego należy dodać załogę 20 okrętów strażniczych, około 4000 ludzi, ponadto utrzymywanych w prytanejonie, sieroty oraz dozorców więzień. Niektóre liczby nie są pewne. Ogólną liczbę obywateli ateńskich powyżej lat 18 przed wojną peloponeską oblicza się na ok. 55 000; V. Ehrenberg (*Der Staat der Griechen I*, Leipzig 1957, s. 24), zastrzegając, że wszelkie obliczenia są tylko przybliżone, podaje takie zestawienie (w tysiącach):

	ok. 480	ok. 432	425	ok. 400	ok. 360	323
obywateli	25-30	35-45	29	20-25	28-30	28
obywateli z rodzinami	80-100	110-150	116	60-90	85-110	112
metojków	4-5	10-15	7	6-8	10-15	12
metojków z rodzinami	9-12	25-35	21	15-20	25-45	42
niewolników	30-40	80-110	81	40-60	60-100	104
ogólna liczba ludności	120-150	215-295	218	115-175	170 - 255	258

[Nie znamy dokładnej liczby ludności Aten w V-IV w. A. W. Gomme szacował ją w 431 r. na 172 tyś. dorosłych obywateli, a w 323 r. na 112 tyś. (*The Population of Athens in the Fifth and Fourth Centuries B.C.*, Oxford 1933, s. 26). M. H. Hansen szacuje liczbę obywateli w V w. na ok. 60 tyś., zaś w drugiej połowie IV w. na ok. 30 tyś. (łącznie z dziećmi i kobietami ok. 100 tyś.). Osobną kwestią

miast związkowych³⁰⁵, podatków³⁰⁶ i sprzymierzeńców^{307*}. Było mianowicie 6000 sędziów³⁰⁸, 1600 łuczników³⁰⁹, prócz 1200 jeźdźców³¹⁰, 500 członków rady³¹¹, 500 ludzi straży okrętowej³¹², nadto 50 strażników na Akropolu³¹³, dalej około 700 ludzi sprawujących urzędy w kraju^{314*}, a poza jego granicami do 700^{315*}. Ponadto, kiedy rozpoczęli wojnę³¹⁶, było 2500 hoplitów³¹⁷, 20 okrętów

jest liczba metojków i niewolników. Liczba niewolników zapewne nigdy nie przekraczała 150 tys., zaś metojków (dorosłych mężczyzn) u schyłku IV w. wynosiła ok. 10 tys. Zob. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, s. 102-105 oraz tegoż autora, *Demography and Democracy*, Herning 1985. Zob. też T. Wałek-Czernecki, *Ludność Atyki w V i IV w.p.n.e.*, „Przegląd Historyczny” 31, 1933 - 34, s. 243 - 278; A. W. Gomme, *The Population of Athens Again*, „Journal of Hellenic Studies” 79, 1959, s. 61 - 68; E. Ruschenbusch, *Zum letzten Mai: die Bürgerzahl Athens im 4. Jh. v. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 54, 1984, s. 253 - 260; tegoż, *Doch noch einmal die Bürgerzahl Athens im 4. Jh. v. Chr.*, „Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik” 72, 1988, s. 139-140. J

³⁰⁵ Wysokość daniny (*phoros*) ustalił Arystydes na 460 talentów rocznie (Plut. *Arist.* 24, 4).

³⁰⁶ τέλη oznacza podatki płacone przez obywateli i mieszkających w Atenach cudzoziemców.

^{307*} Wilamowitz (*Arist. u. Athen* II, s. 206 nn.) słusznie zwrócił uwagę, że chodzi tu o świadczenia sprzymierzeńców na rzecz załóg, stacjonujących na obszarze związku, i różne uboczne dochody, jakie urzędnicy ateńscy mieli od sprzymierzeńców, a ludność Aten od przybywających interesantów.

³⁰⁸ Wynagrodzenie dla sędziów wprowadził dopiero Perykles (rodz. 27, 3-4; 62, 2). Zob. też Arystofanes *Osy* 662; And. I 17.

³⁰⁹ Łucznicy ci łącznie z jazdą, stanowili załogę miasta (Thuc. II, 13, 8); należy od nich odróżnić 300, a w późniejszym okresie 1200 łuczników scytyjskich (niewolników), którzy pełnili funkcje porządkowe (And. III, 5 i 7).

³¹⁰ Taką samą liczbę *ἵππεις* (*hippeis*) podaje Tukidydes II, 13, 8, włączając jednak do niej również *ἵπποτοξόται* (*hippotoksotai*). (Zob. też And. III 7). Oddział właściwych *hippeis* liczył więc 1000 żołnierzy (Arystofanes, *Rycerze* 225; Filochoros 328 F 39), czyli tyle samo, co w IV w. (Xen. *Hipparch* IX, 3; Dem. XIV 13). Jeźdźcy w czasie wypraw otrzymywali żołąd. Po przywróceniu demokracji zmniejszono go w 403 r. z 1 drachmy do 4 oboli, podnosząc jednocześnie żołąd dla *hippotoksotai* z 2 do 8 oboli dziennie. Jeźdźcy otrzymywali też osobny zasiłek na zakup paszy dla konia (zob. rozdz. 49, 1).

³¹¹ Prawdopodobnie diety dla buleutów zostały wprowadzone jeszcze przed wybuchem wojny peloponeskiej. Na temat ich wysokości zob. rozdz. 62, 2.

³¹² Zapewne identyczni z *φρουροί νεορίων* wspomnianymi w rozdz. 62, 1.

³¹³ ἐν τῇ πόλει φρουροί v'. Polis oznacza tu raczej Akropol niż miasto, a *phrouroi* strażników czuwających nad bezpieczeństwem budowli tam się znajdujących. Niestety nic więcej o nich nie wiemy. Dla okresu rzymskiego poświadczeni są *πυλωροί* i *ἀκροφύλακες* (*Inscriptiones Graecae* II² 2292-2310).

^{314*} Liczbę tę kwestionowano, w każdym razie obejmuje ona także podrzędne stanowiska urzędnicze i służby państwowej (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen* II, s. 201).

^{315*} Liczba 700 podana w tekście wątpliwa. Chodzi o urzędników w kleruchiach, tzn. osadach obywateli ateńskich rozrzuconych na obszarze związku; zaliczano tu zapewne także dowódców załóg miejscowych, specjalne misje itp. [Mimo, że inskrypcje poświadczają fakt wysyłania przez Ateny do miast sprzymierzonych (a także kleruchii) różnych urzędników, dokładne ustalenie na tej podstawie liczby owych *ὑπερόριοι ἄρχαι* nie jest możliwe.]

³¹⁶ Najbardziej oczywiste wydaje się, że autor myśli o wojnie peloponeskiej, ale siły ateńskie na początku tej wojny były znacznie liczniejsze (Thuc. II, 13, 6-8, zob. też następny przypis).

³¹⁷ Według Tukidydesa w 431 r. Ateny miały 13 000 hoplitów oraz dalszych 16 000 żołnierzy

stanowiących osłonę³¹⁸ i inne okręty, które ściągaly daniny³¹⁹, na nich 2000 ludzi wyznaczonych przez losowanie^{320*}; jeszcze dodajmy prytańców³²¹, sieroty³²² i dozorców więzień³²³. Wszyscy ci ludzie byli utrzymywani ze skarbu państwa.

25. W ten sposób znalazły utrzymanie masy ludności. Areopagici utrzymali kierownicze stanowisko w sprawach państwowych przez jakieś siedemnaście lat po wojnach medyjskich^{324*}, chociaż stopniowo ono słabło. Gdy jednak lud wzrósł w siłę i znaczenie, stanął na jego czele jako przywódca Efiates syn Sofonidesa³²⁵, cieszący się opinią człowieka nieprzekupnego i sprawiedliwego³²⁶ w działalności politycznej; on to podjął walkę z Radą Areopagu. Najpierw usunął wielu spośród areopagitów, wytaczając im procesy o niesprawiedliwą działalność³²⁷. Następnie

pełniących służbę garnizonową. Por. Diod. XII, 40, 4. Jak zauważył już Wilamowitz, liczby podawane przez Arystotelesa odnoszą się do okresu pokoju (*Arist. u. Athen II*, s. 204). Hoplici pobierali żołd w wysokości 3 oboli dziennie (niekiedy wyższy) — W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, I, Berkeley 1971, s. 14-24.

³¹⁸ νῆες φρουρίδες. Załogę triery stanowiło zwykle około 200 ludzi, co oznacza, że pełna obsada wspomnianych 20 okrętów wymagała ok. 4000 ludzi.

³¹⁹ Zwykle sami sprzymierzeńcy dostarczali daninę do Aten, ale gdy państwo zalegało z zapłatą, Ateny mogły wysłać okręty w celu ściągnięcia daniny. O takich ἀργυρολόγοι νῆες wspomina Tukidydes (III, 19, 1; IV, 50, 1; 75, 1).

^{320*} tekst źle przekazany, prawdopodobnie wypadła liczba tych okrętów i wyraz określający związek tych 2000 wybranych losem z poprzednią częścią zdania. Niektórzy wydawcy zamiast przekazanego w rękopisie wyrazu φόρους (daniny) czytają φρουρούς (strażników) i tłumaczą: „które wiozły strażników w liczbie 2000 ludzi wyznaczonych losem”. Jednak wyraz „daniny” daje się utrzymać, jeżeli przyjmiemy, że chodzi tu o osobny oddział floty, który ściągtał daniny z miast związkowych. Załoga ta miałaby się przy tej sposobności zaprawiać do przyszłej służby wojskowej (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen II*, s. 205 n.).

³²¹ Aluzja Arystotelesa dotyczy osób szczególnie zasłużonych, którym przyznano utrzymanie w prytańców na koszt państwa (αἰτήσις ἐν πρυτανείᾳ).

³²² ὄρφανοί. Synowie obywateli, którzy polegli na wojnie, byli utrzymywani na koszt państwa do osiągnięcia pełnoletności — Thuc. II, 46, 1; Platon, *Menex.* 248 E 6-8; *Arist. Polit.* 1268 a 8-11; Aisch. III, 154; SEG X, 6, 121-5; Ps.-Xen. *Ath. Poi.* 3, 4; Diog. Laert. I, 55.

³²³ δεσμωτῶν φύλακες, czyli kolegium Jedenastu czuwających nad więzieniem. Zob. rozdz. 52, I oraz 35, I.

^{324*} Polityczne znaczenie Rady Areopagu upadło w 462/1 r. za archontatu Konona, więc okres siedemnastoletni liczy Arystoteles od 478/7 r., tzn. od utworzenia Związku Morskiego.

³²⁵ Nie wiemy nic o Sofonidesie i niewiele o Efiatesie. Zapewne po bitwie nad Eurymedontem Efiates dowodził wyprawą, która posunęła się aż za Wyspy Chelldońskie (Kallistenes 124 F 16 (ap. Plut. *Cim.* 13, 4)). Daremnie przeciwstawiał się wnioskowi Kimona o udzielenie pomocy Spartanom w czasie powstania w Messenii (Plut. *Cim.* 16, 8 - 9). Szczyt jego kariery przypada na okres walki z Areopagiem w 462/1 r.

³²⁶ ἀδωροδόκητος i δίκαιος. Por. Plut. *Arist.* 7, 7.

³²⁷ Nie bardzo wiadomo, dlaczego i na jakiej podstawie miałby Efiates oskarżać członków Rady Areopagu. Zapewne chodzi o dyskredytowanie autorytetu Areopagu przez oskarżanie archontów w trakcie zdawania przez nich sprawozdań na zakończenie roku urzędowania (Plut. *Per.* 10, 8: περί τας εὐθύνας).

za archontatu Konona³²⁸ odebrał³²⁹ Areopagowi wszystkie dodatkowe uprawnienia³³⁰, na których opierał się nadzór rady nad państwem³³¹, a oddał je częściowo Radzie Pięciuset³³², częściowo — ludowi³³³ i sądom. Przeprowadził to przy współdziałaniu Temistoklesa³³⁴, który należał wprawdzie do Rady Areopagu³³⁵, ale miał przed nią odpowiadać oskarżony o korszachy z Persami. Chcąc więc rozwiązać radę, powiedział Efiatesowi, że areopagici zamierzają go uwięzić, areopagitom zaś obiecał, że wskaże im ludzi, którzy zawiązali spisek celem obalenia ustroju. Wybranych przez Radę areopagitów zaprowadził tam, gdzie właśnie przebywał Efiates, żeby im pokazać zbierających się spiskowców, i z ożywieniem z nimi rozmawiał. A Efiates, kiedy to zobaczył, tak się przeraził, że tak jak stał, w jednym chitonie, usiadł przy ołtarzu^{336*}. Wywołało to zdziwienie wszystkich, lecz kiedy potem zebrała się Rada Pięciuset, Efiates i Temistokles oskarżyli areopagitów, powtórzyli na Zgromadzeniu w ten sam sposób, aż odebrano areopagitom władzę^{337*}. Ale...^{338*} i Efiates zginął wkrótce potem zamordowany podstępnie przez Aristodikosa z Tanagry³³⁹.

³²⁸ w 462/1 r (Diod XI, 74, 1) Swoje reformy przeprowadził Efiates pod nieobecność Kimona, który przebywał wówczas w Messenii. Wieści o zmianach w Atenach miały niewątpliwie wpływ na odesłanie przez Spartan posiłkowego kontyngentu wojsk ateńskich. Po swoim powrocie Kimon bezskutecznie próbował uniemożliwić reformy. Wkrótce potem padł ofiarą ostracyzmu (Plut *Cim* 15, 3, 17, 3, *Peric* 9, 5)

³²⁹ Reformę uprawnień Areopagu przypisuje tu Arystoteles Efiatesowi, ale w rozdz 44, 2 Efiatesowi i Temistoklesowi, a w rozdz 27, 1 przypisuje atak na Areopag Peryklesowi (o współpracy Efiatesa i Peryklesa mówi też Plutarch (*Cim* 15, 2, *Per* 9, 5, 10, 7) Z kolei z rozdz 35, 2 dowiadujemy się, że w 404 r Trzydziestu unieważniło prawa Efiatesa i (nieznanego skądinąd) Archestratosa dotyczące Areopagu

³³⁰ ἀπαντα τα επίθετα ³³¹ ή της πολιτείας φυλακή

³³² Efiates przekazał Radzie Pięciuset nadzór nad urzędnikami Uprawnienia Rady po reformach Efiatesa zob rozdz 43, 4, 45, 2, 45, 3, 55, 2 - 4, 48, 3 - 5, 47, 1, 49, 5 Od tego czasu Rada wyrasta na jeden z najważniejszych organów państwowych. Zdaniem Rhodesa dopiero teraz wówczas wobec zwiększenia liczby obowiązków zastosowano podział Rady na prytime (P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, wyd cyt, s 17 -19, *Commentary*, s 317)

³³³ W tym miejscu słowo δήμος oznacza Zgromadzenie Ludowe

³³⁴ Na kilka lat przed reformami Efiatesa (zapewne ok 471 r) Temistoklesa ostracyzmowano (Thuc I, 135-8, Plut *Them* 22-31 Zob R. J. Lenardon, *The Chronology of Themistokles' Ostracism and Exile*, „Historia” 8, 1959, s 23 -48), co wyklucza jego obecność w Atenach w 462/1 r

³³⁵ Jako archont 493/2 r Temistokles do czasu swojego wygnania należał oczywiście do Rady Areopagu

^{336*} Dla zapewnienia sobie bezpieczeństwa, na zasadzie tak zwanego błagalnictwa (*hiketeia*), schronienie się w świątyni czy przy ołtarzu boga zapewniało błagalnikowi bezpieczeństwo, byłoby naruszeniem praw religijnych oderwanie go stamtąd siłą

^{337*} Areopag utracił wszelkie uprawnienia polityczne, a rola jego ograniczyła się do prowadzenia procesów o rozlew krwi (por rozdz 57, 3, Wilamowitz, *Arist u Athen* II, s 186 nn)

^{338*} W tekście luka, była tam najprawdopodobniej wzmianka o dalszych losach Temistoklesa

³³⁹ Anstodikos z Tanagry działał na zlecenie jakiegoś obywatela ateńskiego, ale inicjatora zamachu nigdy nie wykryto (zob Plut *Peric* 10, 8) Wedle Idomeneusa (338 F 8), którego pogląd Plutarch odrzuca (Plut *Peric* 10, 7), za śmierć Efiatesa odpowiedzialny był Perykles (por też Diod

26. W ten więc sposób utraciła Rada Areopagu swe prawa nadzoru. Potem doszło do tego, że państwo coraz bardziej słabło z powodu demagogów³⁴⁰, dążących uparcie do władzy. Tak się bowiem wtedy złożyło, że klasy wyższe nie miały nawet odpowiedniego przywódcy, lecz stał na ich czele Kimon, syn Miltiadesa³⁴¹, zbyt młody, a i późno wszedł w działalność polityczną^{342*}; ponadto wielu obywateli zginęło na wojnie. Na wyprawy wojenne bowiem powoływano^{343*} w tamtych czasach obywateli zapisanych na listach poborowych^{344*}, a że na wodzów wybierano ludzi niedoświadczonych w sztuce wojennej, którzy cieszyli się wzięciem tylko ze względu na sławę rodu, zdarzało się przeważnie, że z wyruszających na wojnę dwa lub trzy tysiące ludzi ginęło^{345*}. Zmniejszyła się więc liczba ludzi wartościowych zarówno wśród ludu, jak i zamożniejszych obywateli.

Chociaż w działalności publicznej nie stosowano się do praw tak ściśle jak poprzednio, to jednak nie naruszono zasady wyboru dziewięciu archontów. W szóstym roku jednak po śmierci Efialtaesa uchwalono, ażeby do losowania dziewięciu archontów przedstawiać również kandydatów z klasy zeugitów. Pierwszym archontem z tej klasy został Mnesitheides³⁴⁶. Wszyscy zaś przed nim pochodzili z klasy *hippeis* i *pentakosiomedimnoi*, o ile nie zaszło jakieś przekroczenie prawa; zeugici piastowali niższe godności.

XI, 77, 6, Platon, *Axiochos* 368 D) Zob D Stockton, *The Death of Ephmltes*, „Classical Quarterly” 32, 1982, s 227-8

³⁴⁰ Słowo *δημαγωγός* oznacza w tym miejscu przywódcę demokratycznego, por rozdz 27, 1, 27, 3, 28, 1, 28, 4, 41, 2 Na temat demagogów zob M I Finley, *Athenian Demagogues*, „Past & Present” 21, 1962, s 3-24, R Turasiewicz, *Demagog w ocenie autorów V i IV w p.n.e.*, „Meander” 23, 1968, s 397-423, W R Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, Princeton 1971, s. 108 -10.

³⁴¹ Kimon syn Miltiadesa należał do arystokratycznego rodu Filaidów Jego matka Hegesipyle była córką Olorosa z Tracji (Plut *Cim.* 4, 1, por Herodot VI, 39, 2) Kimon urodził się ok 510 r (Davies, APF, s 302)

^{342*} Miejsce to wątpliwe, bo Kimon już w 480 r p n e brał udział w bitwie pod Salaminą (Plut, *Cim* 5), a w 476 r był już nawet strategiem Proponowano różne poprawki tekstu „zbyt powolny” (*ωβρότερον*), „zbyt tępy” (*ένεώτερον*, por *Konstytucja Aten Świeżo odkryte dzieło Arystotelesa*, Ćwikliński, „Przegląd Polski” 1892, XXVI, t 104, s. 84, przyp 2), lekcji przekazanej rękopiśmiennie bronił St Schneider (*Dwie Politeje ateńskie*, „Eos” II, 1895, s 177 nn), dowodząc, że chodzi tu o określenie politycznej przynależności do „młodszego pokolenia” w przeciwstawieniu do „ludzi starodawnego pokroju” (por „Eos” I, 1894, s 145) Podobnie sprzeczne jest z tym zdanie następne, i nieściśle, gdyż jako przeciwnik Temistoklesa Kimon zaczął odgrywać rolę polityczną w pierwszych latach po najeździe Kserksesa

^{343*} W czasach Arystotelesa używano do wypraw wojennych przeważnie wojsk najemnych

^{344*} Por rozdz 53, 4

^{345*} Po obaleniu Kimona w 461 r podjęli Ateńczycy równocześnie z wojną perską również wojnę na terenie Grecji, co wymagało wielkich sił Zachowana lista poległych z jednej fyh Erechteis z 459/8 r wykazuje 177 nazwisk poległych (*Inscriptiones Graecae* I, 433) Jednak straty, o jakich mówi Arystoteles, mogły zdarzać się tylko w wyjątkowych wypadkach

³⁴⁶ Archontat Mnesitheidesa przypada na 457/6 r. (Diod XI, 81,1)

W pięć lat później, za archontatu Lysikratesa^{347*}, przywrócono tzw. sędziów gminnych od demów^{348*}; a w trzy lata później, za archontatu Antidotosa^{349*}, ze względu na znaczny przyrost obywateli uchwalono na wniosek Peryklesa, że pełne prawa obywatelskie przysługują tylko tym, których oboje rodzice są obywatelami ateńskimi³⁵⁰.

27. Po tych wydarzeniach na czele ludu stanął Perykles; po raz pierwszy zyskał rozgłos, gdy w młodym jeszcze wieku wytoczył skargę przeciwko Kimonowi w związku ze składaniem sprawozdania z odbytej wyprawy wojennej³⁵¹. Za jego czasów ustrój państwa stał się jeszcze bardziej demokratyczny. Areopagitom odebrał niektóre uprawnienia³⁵², a przede wszystkim skierował uwagę obywateli na flotę jako podstawę potęgi państwa³⁵³, w następstwie czego masy nabrały pewności siebie i całe rządy w państwie coraz bardziej w ich ręce przechodziły. W czterdzieści dziewięć lat po bitwie pod Salaminą, za archontatu Pythodorosa³⁵⁴, wybuchła wojna peloponeska, podczas której lud zamknięty w Atenach, a przyzwyczajony do pobierania żołdu podczas wypraw, częściowo dobrowolnie, częściowo pod przymusem zaczął sam kierować sprawami państwa.

Także Perykles pierwszy wprowadził wynagrodzenie dla sędziów³⁵⁵, rywalizując o względy ludu z bogaczem Kimonem³⁵⁶; Kimon bowiem, mając niemal królewski majątek, podejmował się wspaniałych świadczeń dla państwa^{357*}, a ponadto

^{347*} Czyli w 453/2 r.

^{348*} Por. rozdz. 16, 5 i 53, 1 - 3.

^{349*} W 451/50 r.

³⁵⁰ O prawie Peryklesa zob. Plut. *Peric.* 37, 3; Ael. *Varia Historia* VI, 10; XIII, 24; frg. 68. Zob. s. 759, przyp. 1.

³⁵¹ Arystoteles nie mówi, o jaką wyprawę chodzi, ale powszechnie uważa się, że jest to aluzja do procesu Kimona po jego powrocie z wyprawy przeciwko Tazos (465/4 - 463/2). Kimon został wówczas oskarżony o przekupstwo, a wśród oskarżycieli wyznaczonych przez Zgromadzenie znalazł się Perykles. Zob. R. Kulesza, *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku p.n.e.*, Warszawa 1994, s. 55 - 58.

³⁵² Arystoteles nie wyjaśnia, jakie uprawnienia pozostawił Areopagowi Efialties, a odebrał Perykles. Prawdopodobnie zresztą aluzja odnosi się do reform Efialtiesa, w które w jakiś sposób zaangażowany był również rozpoczynający karierę polityczną Perykles. Por. Arist. *Polit.* 1274 a 7 - 9.

³⁵³ Arystoteles uznaje raczej Arystydesa za twórcę I Związku Morskiego (rozd. 23, 4-24). Z kolei Tukidydes wyraźnie przypisuje Temistoklesowi przekształcenie Aten w państwo morskie (Thuc. I, 93, 3-4; 7; Plut. *Them.* 19, 3-7). Wkład samego Peryklesa jest trudniejszy do określenia, choć to właśnie w jego czasach stały się Ateny wielką potęgą morską.

³⁵⁴ W 432/1 r. (Diod. XII, 37, 1; Thuc. U, 2, 1).

³⁵⁵ Zob. Platon, *Gorgiasz*, 515 E; Arist. *Polit.* 1274 a 8-9; Plut. *Peric.* 9, 2-3. Na temat wysokości *misthos dikastikos* — s. 799, przyp. 343.

³⁵⁶ Por. Plut. *Peric.* 9,2.

^{357*} Były to tzw. liturgie (*λητουργία*), świadczenia na rzecz państwa nakładane na najbogatszych obywateli; najważniejszymi liturgiami były: choregia — obowiązek wystawienia chóru dla tragedii, komedii lub innych agonów muzycznych; gimnazjarchia — obowiązek pokrycia kosztów utrzymania gimnazjonu; hippotrofia — obowiązek utrzymywania konia, ciężący na obywatelach służących w oddziałach jazdy. Ponadto były liturgie specjalne, z których najcięższą była trierarchia (lub naukraria), pokrycie kosztów budowy statków wojennych i obsadzenie ich załogą. [Nie wiemy

utrzymywał wielu obywateli ze swojego demu. Każdy Lakiada³⁵⁸ kiedy chciał, mógł codziennie przyjść do Kimona i otrzymać skromne wsparcie. I jeszcze wszystkie jego posiadłości wiejskie były nieogrodzone³⁵⁹, ażeby każdy, kto chce, mógł jesienią korzystać ze zbiorów. Perykles nie posiadał dostatecznie wielkiego majątku, żeby mógł współzawodniczyć z taką hojnością, poszedł więc za radą Damonidesa, z demu Oja³⁶⁰ (uchodził on za doradcę Peryklesa w wielu jego poczynaniach i dlatego później został ostracyzmowany³⁶¹), żeby, skoro nie starczy mu własnego majątku, dał ludowi to, co i tak jest własnością ludu i wprowadził wynagrodzenie dla sędziów³⁶². Wyrzekają z tego powodu niektórzy, że sytuacja się pogorszyła, ponieważ do losowania cisnęli się potem wszyscy na chybił trafił, bardziej niż ludzie wartościowi. Zaczęło się potem i przekupstwo sędziów³⁶³, pierwszy przykład tego dał Anytos, który był strategiem w Pylos³⁶⁴. Pociągnięty bowiem przed sąd za to, że Pylos utracił, przekupiwszy sędziów — uniknął kary.

28. Dopóki więc na czele ludu stał Perykles, stosunki polityczne były lepsze, po śmierci Peryklesa znacznie gorsze. Po raz pierwszy bowiem wybrał sobie lud za przywódcę człowieka, który nie cieszył się dobrą sławą u obywateli z klas wyższych; poprzednio natomiast zawsze przywódcami ludu byli przedstawiciele klas wyższych: zaraz w początkach pierwszym przywódcą ludu był Solon, drugim

o żadnych liturgiach w ścisłym tego słowa znaczeniu pełnionych przez Kimona, ale poświadczone są liczne budynki, jakie zostały sfinansowane z jego prywatnych środków,]

³⁵⁸ Obywatel należący do demu Lakiady.

³⁵⁹ ἀφρακτα. Wedle innej wersji Kimon usunął ogrodzenia, aby ułatwić Ateńczykom dostęp do swej ziemi (Plut. *Cim.* 10, 1; *Peric.* 9, 2).

³⁶⁰ Damonidesa identyfikuje się z Damonem, muzykiem i nauczycielem Peryklesa (Plut. *Arist.* 1, 7; *Peric.* 4, 1-4), rzekomo również ostracyzmowanym (Plut. *Arist.* 1, 7; *Peric.* 4, 3; *Nic.* 7, 1). U Stefana z Bizancjum występuje jako Damon Damonidou Oathen. Znaleziono również ostrakon z imieniem Damon syna Damonidesa (*Inscriptiones Graecae* I² 912). Przeciwny identyfikacji jest A. B. Raubitschek, którego zdaniem Arystoteles myli ze sobą dwie postacie — działającego i ostracyzmowanego w trzeciej ćwierci V wieku Damona oraz jego ojca Damonidesa, doradcy młodego Peryklesa, który podsunął mu pomysł wprowadzenia opłat dla sędziów.

³⁶¹ Jedyny zachowany ostrakon z imieniem Damona datuje się na lata trzydzieste lub czterdzieste V w.

³⁶² Wątpliwości budzi tak późne (409 lub 410 r.) pojawienie się przekupstwa sędziów (por. Ps.-Xen. *Ath. Pol.* 3, 7), choć z drugiej strony zmiany w organizacji sądownictwa na przełomie V i IV w. mogą wskazywać właśnie na obawę przed korupcją jako jedną z głównych przyczyn ich wprowadzenia.

³⁶³ Historię tę opowiadają również — Diod. XIII, 64, 5-7; Plut. *Coriol.* 14, 6; *Lexica Segueriana* 211. 31; schol. Aisch. I 87. Anytos syn Anthemiona był jednym z oskarżycieli Sokratesa w 399 r. i należał do nowobogackich, którzy doszli do znaczenia w życiu politycznym Aten w trzeciej ćwierci V w. Po swoim ojcu odziedziczył garbarnię (Xen. *Apol.* 29), a sam był członkiem Rady Pięciuset w 413/2 lub 412/1 r. Na temat dalszej kariery Anytosa zob. niżej przyp. 478 oraz rozdz. 34, 3.

³⁶⁴ Gdy Spartanie zaatakowali Ateńczyków w zajęтым przez nich w 425 r. Pylos, wysłano na pomoc trzydzieści okrętów pod wodzą Anytosa, który z powodu złej pogody nie zdołał jednak dotrzeć do celu, i w związku z tym został po powrocie oskarżony o zdradę. Anytos zdołał uzyskać wyrok uniewinniający. Wydarzenia te datuje się zwykle na 409/8 r. (Xen. *Hell.* I, 2, 18; Diod. XIII, 64, 5 - 7).

Pizystrat, obaj ze szlachejnych i znanych rodów; po obaleniu tyranii był Klejstenes z rodu Alkmeonidów, i nie miał on żadnego przeciwnika, odkąd Isagoras ze swoimi zwolennikami poszedł na wygnanie; potem stanął na czele ludu Ksantippos, a na czele możnych — Miltiades; następnie Temistokles i Arystydes; po nich Efiates ze strony ludu, a Kimon, syn Miltiadesa, ze strony możnych; następnie Perykles przewodził ludowi, przeciwnym zaś stronnictwem kierował Tukidydes³⁶⁵, spowinowacony z Kimonem.

Po śmierci Peryklesa na czele stronnictwa arystokratycznego stanął Nikiasz³⁶⁶, ten, który zginął na Sycylii^{367*}, a na czele ludu Kleon, syn Kleajnetosa³⁶⁸, który chyba najbardziej przyczynił się do demoralizacji ludu przez swoje nieopanowane wystąpienia; on to pierwszy przemawiając krzyczał i rzucał obelgi, przy czym

³⁶⁵ Tukidydes syn Melesiasa z Alopeke po śmierci Kimona ok. 450 r. stanął na czele stronnictwa arystokratycznego (Plut. *Peric.* 11 -14). Jego ojciec Melesias był prawdopodobnie, znanym z Pindara, trenerem zapaśników (*Ol.* VIII; *Nem.* IV, 6; Davies, APF, s. 231). O spowinowaceniu z Kimonem mówi również Plutarch (*Peric.* 11, 1). Wedle jednej z hipotez Tukidydes poślubił siostrę Kimona. Ich córka Hegesipyle miała wyjść za Olorosa, syna innej siostry Kimona, a synem Hegesipyle i Olorosa miałby być historyk Tukidydes. Tukidydes syn Melesiasa wystąpił przeciwko planom rozbudowy Aten forsowanym przez Peryklesa w latach czterdziestych V w. Przegrana Tukidydesa doprowadziła do jego ostracyzmowania prawdopodobnie w 444/3 r. Od tego czasu przez kolejnych piętnaście lat corocznie wybierano Peryklesa strategiem, co stanowiło wyraz jego przewagi w państwie. Wedle określenia Tukidydesa z imienia panowała demokracja, ale w praktyce były to rządy pierwszego obywatela (Thuc. II, 65, 7). W rzeczywistości jest to uproszczenie, gdyż po wygnaniu Tukidydesa wcale nie ustały ataki na Peryklesa i jego politykę.

³⁶⁶ Nikiasz syn Nikeratosa zawdzięczał swe bogactwo kopalniom srebra (Plut. *Mc.* 4, 2; Xen. *Mem.* II, 5, 2; *Vect.* IV, 14). Wprawdzie już jego ojciec należał do ludzi zamożnych, ale Nikiasz jako pierwszy w swojej rodzinie wybił się na scenie politycznej. Mimo że przypisywano mu przodka, który odgrywał ważną rolę w czasach Solona (Diog. Laert. I, 110), Nikiasz, choć stał na czele stronnictwa arystokratycznego, z pewnością nie należał do starej arystokracji (W. R. Connor, *The New Politicians of Fifth-Century Athens*, wyd. cyt., s. 151 - 63; Davies, APF, s. 318, 403 - 4).

^{367*} W roku 413.

³⁶⁸ Kleon syn Kleajnetosa z demu Pandionis. Arystofanes sugeruje, że wywodził się z nizin społecznych (a nawet przypisuje mu cudzoziemskie lub niewolnicze pochodzenie), choć czyni go zarazem właścicielem garbarni. W rzeczywistości Kleon pochodził z zamożnej (ale nie z arystokratycznej) rodziny. Jego ojciec Kleajnetos był choregiem na Dionizjach w 460/59 r. Ok. 440 r. Kleon poślubił córkę Dikajogenesa, którego druga córka wyszła za Harmodiosa (zob. W. R. Connor, *The New Politicians of the Fifth-Century Athens*, wyd. cyt., s. 151 -2). Od końca lat trzydziestych V w. Kleon jest czynny w życiu politycznym (być może wystąpił jako oskarżyciel Anaksagorasa (Diog. Laert. II 12), na pewno atakował Peryklesa na początku wojny peloponeskiej (Plut. *Peric.* 33). Po śmierci Peryklesa był przywódcą stronnictwa ludowego i głównym przeciwnikiem Nikiasza. Wielokrotnie (zob. m. in. W. N. Jarcho, *Komedia Arystofana i afińska demokracja*, „Vestnik Drevnej Istorii” 1954, 3, s. 9-13) atakowany przez komediopisarzy, zwłaszcza Arystofanesa, z powodu swej rzekomej nieuczciwości (np. Arystofanes, *Acharnejczy* 6, zob. komentarz E. M. Carawana, *The Five Talents Cleon Coughed up* (schol. Ar., *Ach.* 6), „Classical Quarterly” 40 (1), 1990, s. 137 -147) w rzeczywistości nie był wcale politykiem przekupnym (zob. T. A. Dorey, *Aristophanes and Cleon*, „Greece & Rome” 3, 1956, s. 132 - 9). Zdobył Sfakterię w 425 r. Podwyższył do trzech oboli dietę sędziowską (Arystofanes, *Rycerze* 51, 255; schol. Arystofanes, *Osy* 88, 300). Strateg w 424/3 oraz 422/1 r. Zginął pod Amfipolis w lecie 422 r. Na temat rodziny Kleona zob. F. Bourriot, *La familie et le milieu social de Cleon*, „Historia” 31, 1982, s. 404-435.

przemawiał niedbale ubrany, podpasany, podczas gdy inni przemawiając zachowywali się przyzwoicie³⁶⁹. Po nich z kolei na czele jednego stronnictwa stanął Teramenes, syn Hagnona³⁷⁰, ludowi zaś przewodził Kleofont³⁷¹, który zajmował się wyrabianiem lir; on to pierwszy wprowadził dwuobolowy zasiłek dla ludu^{372*}. Wypłacał³⁷³ go istotnie czas jakiś, potem jednak zmienił to Kallikrates z Pajanii, który pierwszy obiecał do tych dwóch oboli dodać jeszcze jeden^{374*}. Obaj oni potem na śmierć zostali skazani^{375*}, lud bowiem daje sobą zazwyczaj kierować, jednak potem obraca swą nienawiść przeciwko tym, którzy popchnęli go do czegoś, co jest niewłaściwe. Od Kleofonta począwszy przewodnictwo nad ludem przejmowali stale tacy ludzie, którzy licząc się z chwilą obecną zdobywali się na zuchwałość i schlebianie tłumom.

³⁶⁹ Kleon uchodzi często za jednego z tzw. demagogów, przedstawiciela nowej grupy polityków, która pojawia się w Atenach w okresie wojny peloponeskiej i w odróżnieniu od swoich poprzedników nie wywodzi się z arystokracji, a swą pozycję opiera nie na sprawowaniu urzędu stratega, lecz na wywieraniu wpływu na lud poprzez działalność na ekklezji. Pochodzeniem Kleon nie różnił się jednak od Nikiasza i podobnie jak ten ostatni był wybierany na stratega. Zasadnicza różnica między Kleonem a politykami poprzedniego pokolenia sprowadza się do stylu uprawiania polityki. Kleon kreował się na człowieka ludu (i z ludu), w swych przemówieniach posługiwał się językiem potocznym, gestykulował, co w równej mierze podobało się ludowi, co narażało go na niechęć, zwłaszcza arystokratów, (Por. W. R. Connor, *The New Politicians of the Fifth-Century Athens*, wyd. cyt., s. 94-108, 132-4).

³⁷⁰ Teramenes był człowiekiem bogatym (w komedii *Phutos* Kratinos nazywa go *archaioploutos* — bogatym z dawien dawna). Jego ojciec w latach trzydziestych V w. należał do stronników Peryklesa. Uczestniczył w życiu politycznym w okresie wojny peloponeskiej. Sam Teramenes odegrał ważną rolę w okresie przewrotów oligarchicznych 411 (zob. rozdz. 32, 2) i 404 roku (zob. rozdz. 34, 3).

³⁷¹ Kleofontowi synowi Kleippidesa przypisują źródła pochodzenie niskie i cudzoziemskie (Plato Com. frg. 60; Arystofanes, *Żaby* 678 - 82; Aisch. II 76; Ael. *Varia Historia* XII, 43). Znalezione ostrakony wskazują jednak, że jego ojciec był strategiem w 428 r. (Thuc. III, 3, 2) i kandydatem do ostracyzmu w latach czterdziestych V w. Kleofont wywarł znaczny wpływ na sytuację polityczną Aten w latach 410-404. Zdecydowanie przeciwstawiał się zawarciu pokoju ze Spartą (por. rozdz. 34, 1). Na przekór stawianym mu zarzutom o korupcję zmarł jako człowiek biedny (Lys. XIX 48).

^{372*} Dwuobolowy zasiłek — tzw. diobelia, który wywoływał sprzeciw współczesnych i późniejszych autorów; błędnie też utożsamiano diobelia z tzw. theorikon, zasiłkiem państwowym wypłacanym uboższym obywatelom celem umożliwienia im opłacenia wstępu na widowiska teatralne; diobelia, jak wykazał Wilamowitz (*Arist. u. Athen* II, s. 212 nn.), była to zapomoga udzielana przez państwo po obsadzeniu Dekalei przez Spartan w 413 r. p.n.e., kiedy to ludność Attyki szukała schronienia w Atenach i często nie miała środków do życia. [Przegląd świadectw źródłowych oraz hipotez dotyczących diobelii daje J. J. Buchanan, *Theorika*, New York 1962, s. 35-48.]

³⁷³ διεδίδου należy raczej zastąpić διεδίδοτο, gdyż Kleofont stworzył wprawdzie diobelie, ale nic nam nie wiadomo o tym, aby zajmował się jej wypłacaniem.

^{374*} Zmienił to — wyrażenie w tekście niejasne, tym bardziej że nic nie wiadomo o stosunku Kallikratesa do Kleofonta. Pewne, że chodzi o wprowadzenie jakiejś zmiany. [Może, jak sądzi A. W. Gomme (*A Historical Commentary on Thucydides* I, Oxford 1950, s. 48, przyp. 1), w miejsce diobelii wprowadził triobelie, czyli podniósł wysokość wypłat do trzech oboli.]

^{375*} O śmierci Kallikratesa brak jakichkolwiek wiadomości. [Na temat skazania Kleofonta po bitwie pod Ajgospotamoi w 405/4 r., zapewne za zdradę (w związku z tym, że sprzeciwiał się zawarciu pokoju ze Spartą) zob. rozdz. 34, 1.]

Najlepszymi politykami ateńskimi, po tych dawniejszych, byli, jak się zdaje, Nikiasz, Tukidydes i Teramenes^{376*}. I istotnie, co się tyczy Nikiasza i Tukidydesa, to niemal wszyscy zgadzają się, że byli to nie tylko ludzie o wielkich zaletach charakteru, ale i prawdziwi mężowie stanu, którzy całym państwem z ojcowską troskliwością się zajmowali, natomiast co do Teramenesa zdania są podzielone, gdyż działalność jego przypadła na czasy zaburzeń politycznych. Ci jednak, którzy nie oceniają faktów powierzchownie, są zdania, że on nie obalał każdego ustroju państwowego, jak mu to zarzucają^{377*}, lecz podtrzymywał każdy, dopóki ten nie przekroczył granic prawa; potrafił on działać przy każdym ustroju, co jest zadaniem dobrego obywatela, lecz kiedy ustrój chwiały się przez naruszenie praw, nie ustępował, lecz ściągał na siebie nienawiść.

29. Dopóki sytuacja wojenna była niezdecydowana, strzeżono dobrze demokracji. Kiedy jednak po klęsce poniesionej na Sycylii Lacedemończycy uzyskali przewagę dzięki przymierzu z królem perskim³⁷⁸, Ateńczycy byli zmuszeni odrzucić demokrację a zaprowadzić rządy Czterystu^{379*}. Przed głosowaniem zabrał głos w tej sprawie Melobios³⁸⁰, wniosek zgłosił Pythodoros z demu Anaflystos³⁸¹; większość dlatego poszła za nim, ponieważ przypuszczano, że król perski chętniej im w wojnie pomoże, jeżeli rządy sprawować będzie niewielka liczba obywateli^{382*}.

^{376*} uderzające jest tu pominięcie Peryklesa, którego nie mógł Arystoteles zaliczać do starszego pokolenia, jeżeli jest wymieniony jego przeciwnik polityczny, Tukidydes. W ocenie działalności Peryklesa jest Arystoteles pod wpływem Platona, który zarzucał Peryklesowi, że Ateńczyków zrobił leniwymi, gadatliwymi i chciwymi przez wprowadzenie wynagrodzeń ze skarbu państwa (*Gorgiasz* 515).

^{377*} Taki zarzut spotkał Teramenesa ze strony jego towarzysza w rządzie Trzydziestu. Kritiasz nazywał go bowiem koturnem, odpowiednim tak dla prawej, jak i lewej nogi (*Xen. Hell.* II, 3). Teramenes był przedstawicielem stronnictwa umiarkowanego, stąd spotykały go ataki z jednej, jak i z drugiej strony (por. *Lys.* XII, 78).

³⁷⁸ Spartanie zawarli trzy przymierza z Persją — 1) w lecie 412 r. (*Thuc.* VIII, 17 -18), 2) zimą 412/1 r. (*Thuc.* VIII, 36, 2 - 37) oraz 3) późną zimą 412/1 r. (*Thuc.* VIII, 57 - 8). Sojusz z Persją walcie przyczynił się do zwycięstwa Sparty.

^{379*} Opis przewrotu oligarchicznego z 411 r. p.n.e. daje Tukidydes (VIII, 54-97), wiele spraw przedstawia jednak inaczej niż Arystoteles.

³⁸⁰ Melobiosa identyfikuje się najczęściej z jednym z Trzydziestu o tym imieniu (*Lys.* XII 12, 19; *Xen. Hell.* II, 3, 2; *Hyp. fig.* 65) (*Prosopographia Attica* 10102), ale w grę wchodzi też inny Melobios wymieniony na liście poległych w 409 r. (*Athenian Agora* XVII, 23, 271).

³⁸¹ Najprawdopodobniej chodzi o jednego z trzech Pythodorosów: 1) Pythodorosa syna Polyzelosa, członka Rady Czterystu (*Prosopographia Attica* 12412), 2) Pythodorosa syna Epizelosa (*Inscriptiones Graecae* I² 770) lub 3) Pythodorosa, który był archontem za rządów Trzydziestu w 404/3 r. (por. rozdz. 35, 1).

^{382*} Tak zapewniał Ateńczyków Alkibiades, który przebywał wtedy na wygnaniu, spodziewając się, że przy oligarchicznej formie rządów uda mu się łatwiej do Aten powrócić (*Thuc.* VIII 48).

Wniosek Pythodorosa brzmiał następująco: „Do istniejącej komisji złożonej z dziewięciu probulów^{383*}, wybierze lud jeszcze dwudziestu^{384*} spośród obywateli, którzy przekroczyli czterdzieści lat, a oni złożąwszy przysięgę, że przedstawią prawa, jakie uznają za najlepsze dla państwa, ułożą projekt ustroju w celu uratowania państwa³⁸⁵. Wolno jednak także każdemu, kto zechce, zgłaszać odpowiednie wnioski, a oni ze wszystkich wybiorą najlepsze”. Klejtofont³⁸⁶ przyłączył się do wniosku Pythodorosa, zgłosił jednak poprawkę, ażeby wybrani zbadali ponadto dawne prawa³⁸⁷, które ustanowił Klejstenes zaprowadzając demokrację, i zapoznawszy się z nimi zaproponowali to, co najlepsze; wprawdzie, dodał, ustrój Klejstenesa nie był demokratyczny, lecz zbliżony do ustroju Solona.

Wybrani najpierw zgłosili wniosek^{388*}, żeby prytanowie^{389*} poddawali pod głosowanie ludu wszelkie wnioski dotyczące ratowania państwa; następnie znieśli skargi na zgłaszanie wniosków sprzecznych z prawem³⁹⁰ i na działanie na szkodę państwa³⁹¹, jak też samą zapowiedź złożenia skargi na Zgromadzeniu^{392*}, ażeby każdy Ateńczyk, który zechce, mógł swobodnie zabierać głos w poruszanych sprawach. Jeśliby zaś z tego powodu chciał komuś grzywnę wymierzyć lub pozwał

^{383*} Po klęsce na Sycylii w 413 r. p.n.e. stworzono w Atenach komisję z 10 członków, zwanych probulami, która miała przygotować wnioski na Zgromadzenie, a tym samym zabezpieczyć państwo przed nieprzemyślanymi posunięciami (Thuc. VIII 1, 3). Komisja ta zatem przejęła kierownictwo polityki państwowej. [Wśród *probouloi* znajdowali się — Hagnon, ojciec Teramenesa (Lys. XII 65) oraz tragediopisarz Sofokles (Arist. *Ret.* 1419 a 26-30)]

^{384*} Tukidydes błędnie podaje liczbę członków tej komisji — dziesięciu (VIII, 67, 1. Por. Ed. Meyer, *Forschungen zur alten Geschichte* II, Halle 1899, s. 417). [Por. Androtion 324 F 43; Filochoros 328 F 136; schol. Arystofanes, *Lyzistrata* 421.]

³⁸⁵ Por. Thuc. VIII, 67, 1.

³⁸⁶ Prawdopodobnie Klejtofont syn Aristonymosa (*Prosopographia Attica* 8546), uczeń Sokratesa (Platon zatytułował jeden z dialogów jego imieniem). Zob. Platon, *Państwo* 328 B; 340 A-B; Arystofanes, *Żaby* 967.

³⁸⁷ Hasło powrotu do ustroju przodków (πάτριος πολιτεία) odgrywało wielką rolę w propagandzie politycznej schyłku V oraz IV wieku. Oligarchowie dążący do obalenia demokracji nawoływali do przywrócenia „ustroju przodków”. Z kolei dla demokratów *patrios politeia* była formą pierwotnej demokracji, której stworzenie przypisywano w IV w. Solonowi, a nawet Tezeuszowi. Zob. A. Fuks, *The Ancestral Constitution*, London 1953; E. Ruschenbusch, *Patrios politeia, Theseus, Drakon, Solon und Kleisthenes* (w:) *Publizistik und Geschichtsschreibung des 5. und 4. Jahrhunderts v. Chr.*, „Historia” 7, 1958, s. 398-424; M. I. Finley, *The Ancestral Constitution*, Cambridge 1971, s. 34-59.

^{388*} Według Tukidydesa (VIII, 67) na Zgromadzeniu na przedmieściu Aten, Kolonos. Wnioski w imieniu komisji trzydziestu przedstawił przywódca ruchu oligarchicznego, Pejzander.

^{389*} Por. rodz. 43, 2 - 3. [Thuc. VIII, 67, 2.]

³⁹⁰ *Graphe paranomon* umożliwiała oskarżenie wnioskodawcy o wniesienie projektu uchwały sprzecznej z prawem (por. rodz. 45, 4; 59, 2). Zniesienie *graphe* oznaczało likwidację jednej z ważnych demokratycznych procedur, a poza tym miało ułatwić działalność oligarchom (por. Dem. XXIV, 154; Aisch. III, 190 - 200).

³⁹¹ Procedura *eisangelii* umożliwiała złożenie oskarżenia o popełnienie przestępstw szczególnie groźnych dla państwa, takich jak zdrada lub przekupstwo. Por. rozdziały: 8, 4; 43, 4; 49, 2.

^{392*} Tzw. *πρόσκλησις* (*prosklesis*), właściwie pozew sądowy (por. rozdz. 53, 2); chodzi tu o zapowiedź skargi w obu powyżej wymienionych wypadkach. [Na temat procedury zob. A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, II, red. McDowell, wyd. cyt., s. 85 - 8.]

przed sąd czy dochodził sprawy sądownie, ma być na skutek doniesienia natychmiast pojmany i zaprowadzony przed strategów^{393*}, a oni oddadzą go w ręce Jedenastu^{394*} dla wymierzenia mu kary śmierci.

Następnie uregulowali sprawy państwowe w następujący sposób: „Dochodów państwowych nie wolno wydawać na żadne potrzeby, tylko na wojenne³⁹⁵; dopóki wojna trwać będzie, wszystkie urzędy sprawować się będzie bezinteresownie³⁹⁶, z wyjątkiem stanowiska dziewięciu archontów oraz prytańców³⁹⁷, z których każdy otrzymywać będzie trzy obole dziennie. Cały zarząd państwa ma być powierzony na czas trwania wojny³⁹⁸ wyłącznie tym Ateńczykom, którzy mają największe możliwości służenia państwu tak ze względu na swoją osobę, jak i na majątek³⁹⁹, w liczbie co najmniej pięciu tysięcy^{400*}; będą oni mieli także pełne prawo zawierania układów, z kim zechcą⁴⁰¹. Ponadto z każdej fyli zostanie wybranych dziesięciu mężów w wieku powyżej czterdziestu lat^{402*}, którzy ułożą listę tych

^{393*} Jest to połączenie dwóch form postępowania sądowego tzw *ἐνδειξις* (*endeiksis*) — doniesienie, wskazanie, i tzw *επαγωγή* (*epagoge*) — doprowadzenie W jednym i drugim wypadku następowało uwięzienie obwinionego bez właściwego pozwu (*proklesia*), różnica zaś między nimi polegała na tym, że w pierwszym wypadku oskarżyciel zwracał się do władz o uwięzienie oskarżonego (przeważnie o bezprawne wykonywanie czynności, które mu zostały odebrane), w drugim — sam ujmował winnego i oddawał władzom, po czym w skróconym postępowaniu sądowym następował wymiar kary Był to więc w pewnym stopniu sąd doraźny, w którym w danym wypadku mogli występować strategowie, w normalnych warunkach przy „doniesieniu” sprawę przejmowali tesmoteci, przy „doprowadzeniu” kolegium Jedenastu.

^{394*} Por rozdz 52, 1

³⁹⁵ Nie dotyczyło to żołdu wypłacanego żołnierzom Por. Thuc VIII, 65, 3

³⁹⁶ Por Thuc VIII, 67, 3

³⁹⁷ Na temat wynagrodzenia archontów i prytańców w latach dwudziestych IV w zob rozdz 62, 2

³⁹⁸ Podobnie jak zniesienie większości wynagrodzeń zmianę przedstawia się jako środek wyjątkowy, mający obowiązywać jedynie w okresie wojny

³⁹⁹ Por Thuc VIII, 65, 3 Chodzi o obywateli o statusie hoplity (lub wyższym)

^{400*} Według Tukidydesa (VIII, 65, 3) liczba pięciu tysięcy miała być najwyższą Słuszność zdaje się być po stronie Arystotelesa, bo kiedy w końcu należało ustalić przynależność do tej grupy, którą Tukidydes ogranicza do pięciu tysięcy, wybrano ich według Lizjasza (XX, 13) dziewięć tysięcy. Może jednak Tukidydes mówi o pierwotnym projekcie, który po obaleniu rządów czterystu został rozszerzony na wszystkich, którzy mogli uzbroić się na własny koszt [Zapewne Arystoteles oddaje lepiej treść projektu zgłoszonego oficjalnie w Kolonos przez oligarchów, Tukidydes zaś ich intencje (P J Rhodes, *Commentary*, s 383)]

⁴⁰¹ Jedni mogli ciągle jeszcze liczyć na przymierze z Persją, inni zaś myśleć już o zawarciu pokoju ze Spartą Władza najwyższa, jak widać, miała należeć do zgromadzenia pięciu tysięcy obywateli

^{402*} Według Tukidydesa (VIII, 67, 3) wybrano wówczas pięciu przewodniczących (tzw *πρόεδροι*) proedrów, którzy wybrali komisję stu Z tych każdy dobrał sobie trzech dalszych i w ten sposób wyłoniona grupa 400 obywateli przejęła czynności Rady ze wszelkimi pełnomocnictwami, zwłaszcza co do wyboru pełnoprawnionych pięciu tysięcy Relacje co do wyboru komisji stu można pogodzić zakładając, że Arystoteles nie wchodził w szczegóły, a Tukidydes ujmował faktyczny bieg wydarzeń, który przedstawiałby się następująco po przyjęciu podstawowych wniosków uchwalono, aby prytańowie przekazali przewodnictwo pięciu proedrom, a ci według z góry przygotowanego planu przeprowadzili wybór komisji stu (por Ed Meyer, *Geschichte des Altertums*, Stuttgart 1901, s 587), rozbieżność między relacją Arystotelesa i Tukidydesa wyraźniej zaznacza się dopiero w przedstawieniu dalszego biegu wypadków

pięciu tysięcy obywateli, co poprzedzą złożeniem przysięgi na ofiary ze zwierząt^{403*}.

30. Takie zatem wnioski przedstawiła wybrana komisja. Kiedy je zatwierdzono, owi obywatele w liczbie pięciu tysięcy wybrali spośród swego grona stu^{404*}, których zadaniem było opracowanie projektu nowego ustroju. Wybrani wywiązali się z zadania i ogłosili, co następuje: „Członkami rady na jeden rok, bez pobierania zapłaty, mają być obywatele w wieku powyżej lat trzydziestu. Spośród nich będą wybierani^{405*} strategowie, dziewięciu archontów, hieromnemon^{406*}, taksiarcho-
wie⁴⁰⁷, hipparchowie⁴⁰⁸, fylarchowie⁴⁰⁹, dowódcy załóg w twierdzeniach⁴¹⁰, dziesięciu skarbników kasy przy świątyni bogini Ateny⁴¹¹ i innych bogów^{412*}, skarbnicy

^{403*} przysięgli, że wybór pięciu tysięcy przeprowadzą zgodnie ze swym najlepszym przekonaniem.

^{404*} Relacja znowu sprzeczna z relacją Tukidydesa, według którego komisja stu, rozszerzona o 300 dokooptowanych członków, ukonstytuowała się jako Rada i utrzymywała rządy w swych rękach, podczas gdy Arystoteles przyjmuje tu wybór nowej komisji i to przez „zgrupowanie pięciu tysięcy” wyznaczonych już widocznie przez pierwszą komisję stu, czego wyraźnie jednak nie mówi. Jest to najwidoczniej pomyłka autora, bo Tukidydes wyraźnie przekazuje, że za rządów czterystu uchwała co do „pięciu tysięcy” nie została wykonana (VIII, 89, 2; 92, 11), a i sam Arystoteles w rozdz. 32, 3 podkreśla, że tych „pięć tysięcy” nie odgrywało żadnej roli. Z prób wyjaśnienia tej różnicy najprawdopodobniejsze jest przypuszczenie Ed. Meyera (*Forschungen*, II, s. 432), że Arystoteles, albo jego źródło, wywnioskował to błędnie z przygotowywanych projektów, które przewidywały wybór „pięciu tysięcy”, podczas gdy władzę w swych rękach zatrzymała faktycznie Rada Czterystu; projekty ustroju natomiast przewidywały — jeden „na przyszłość”, drugi „na chwilę bieżącą” i przyznawały rolę polityczną „pięciu tysiącom”, co miało na celu zaspokojenie dążeń ogółu. Inaczej K. J. Beloch (*Griechische Geschichte*, II 2, s. 31 nn.) sądzi, że podane w dwóch rozdziałach szczegóły są wierne historycznie, lecz odnoszą się do późniejszego okresu, kiedy po obaleniu rady czterystu zaczęło działać „zgrupowanie pięciu tysięcy”, a Arystoteles błędnie wprowadził te wiadomości w tym rozdziale. U. Kahrstedt (*Staatsreich der 400, Forschungen zur Geschichte des ausgeh. V und IV Jahrhs*, Berlin 1910, s. 253 nn.) uważa oba projekty przedstawione w rozdz. 30 i 31 za fałszerstwo, w czym nie ma słuszności, bo przecież u Tukidydesa są wyraźne ślady, wskazujące, że znał on również projekt ustroju „na przyszłość” podany przez Arystotelesa, chociaż obszerniej go nie omawia.

^{405*} Miała więc być usunięta demokratyczna zasada wybierania urzędników drogą losowania.

^{406*} Hieromnemon (ἱερομνήμων) — przedstawiciel Aten na zebranie członków amfiklionii delfickiej. [Zob. Arystofanes *Chmury* 623-4 cum schol.; Dem. XVIII 148-9; Aisch. III 115.]

⁴⁰⁷ Dziesięciu dowódców oddziałów (*takseis*) wystawianych przez fyle. Zob. rozdz. 61, 3-5.

⁴⁰⁸ Dziesięciu dowódców jazdy. Zob. rozdz. 61, 3-5.

⁴⁰⁹ Dziesięciu podległych hipparchom dowódców oddziałów jazdy. Zob. rozdz. 61, 3-5.

⁴¹⁰ ἀρχοντες εἰς τὰ φρούρια. Z powodu najazdów spartańskich na Attykę Ateńczycy mogli utrzymywać garnizony jedynie na ufortyfikowanym obszarze Aten i Pireusu oraz w miastach sprzymierzonych. Por. rozdz. 24, 3.

⁴¹¹ Por. rozdz. 48, 1.

^{412*} Skarby złożone w świątyniach różnych bogów, poza Ateną, zostały złożone ok. 434 r. p.n.e. w świątyni Ateny na Akropolu i pozostawały pod zarządem wspólnego kolegium „skarbników Ateny i innych bogów”. W późniejszym okresie znowu pojawiają się dwa oddzielne kolegia, ale pod koniec wieku IV skarbcze innych bogów znikają i pozostaje tylko „skarbiec Ateny”. Dlatego też nie wspomina o nich Arystoteles w rozdz. 48, 1 (por. A. Bockh, *Die Staatshaushaltung der Athener*, I³, 1886, s. 195).

kasy związkowej^{413*} i wszystkich innych kas państwowych w liczbie dwudziestu, którzy będą nimi zawiadywać^{414*}, dziesięciu ofiarników⁴¹⁵ i dziesięciu kierowników uroczystości⁴¹⁶.

Wszyscy ci urzędnicy będą wybierani^{417*} spośród większej liczby zgłoszonych kandydatów z grona członków każdorazowej rady; natomiast wszyscy pozostali urzędnicy^{418*} mają być wybierani przez losowanie i to spoza rady^{419*}. Ci skarbnicy, którzy w danej chwili prowadzą sprawy skarbu^{420*}, nie mogą brać udziału w posiedzeniach rady.

W przyszłości należy powołać cztery rady⁴²¹ z ludzi w tym wieku, jak to

^{413*} Skarbnicy kasy związkowej — *hellenotamiai* — (ἑλληνοταμίαι) w liczbie dziesięciu wprowadzeni zostali w 477 r. p.n.e., kiedy tworzono Związek Morski, celem zarządzania daninami miast związkowych (por. rozdz. 23, 5). Po rozbięciu związku urząd został zniesiony, dlatego też nie ma potem o nim wzmianki w systematycznym przeglądzie urzędów ateńskich.

^{414*} Tekst niepewnie przekazany i miejsce niejasne: nie wiadomo, czy liczba dwudziestu obejmuje skarbników kasy związkowej i innych kas państwowych łącznie, czy też tylko tych ostatnich z wyłączeniem kasy związkowej. Zresztą nie wiadomo, o jakich urzędników chodzi, bo „skarbnicy wszystkich innych kas państwowych” nie są w ogóle znani. Wilamowitz sądzi, że mowa tu o jednym kolegium, które miało objąć zarząd nad całymi finansami państwa (*Arist. u. Athen* II, s. 119). [Dwudziestoosobowe, połączone kolegium *hellenotamiai* i *tamiai* miało zawiadywać funduszami Związku Morskiego i państwa ateńskiego.]

⁴¹⁵ Kolegia ἱεροποιοί współpracowały z kapłanami przy organizacji różnych świąt. Zob. rozdz. 54, 6 - 7.

⁴¹⁶ Tytuł epimeletów nosili różni urzędnicy zajmujący się sprawami kultu, m.in. znamy czterech epimeletów misteriiów (zob. rozdz. 57, 1) oraz dziesięciu epimeletów Dionizjów (zob. rozdz. 56, 4). Znamy wprowadzić również urzędników „świeckich” zwanych epimeletami (np. epimeleci rynku, zob. rozdz. 51, 4), ale w tym wypadku chodzi prawdopodobnie o epimeletów organizujących jakieś uroczystości religijne.

^{417*} Brak informacji przez kogo „będą wybierani”. Ponieważ nie jest przewidziane ogólne „zgromadzenie pięciu tysięcy”, więc chyba przez radę. Nie wiadomo jednak, kto miał przedstawiać kandydatów.

^{418*} Np. astynomowie (αστυνόμοι), agoranomowie (ἀγορανόμοι), komisja Jedenastu i in. (por. rozdz. 50 - 52).

^{419*} Może to znaczyć, że spoza rady pełniącej chwilowo czynności albo spoza rady, a więc spośród obywateli poniżej lat 30.

^{420*} Należałoby z tego wnosić, że skarbnicy kasy związkowej pełnili czynności według z góry ustalonej kolejności (por. Wilamowitz, *Arist. u. Ath.* II, s. 117, przyp. 12).

⁴²¹ Utworzenie czterech rad (βουλαι) może stanowić wynik naśladownictwa ustroju miast beockich. Od 447 r. w miastach beockich panowała umiarkowana oligarchia. Prawa polityczne zależały od cenzusu majątkowego i były zarezerwowane dla warstwy hoplitów. W każdym mieście obywatele byli podzieleni na cztery rady (*boulai*). Spełniały one po kolei funkcje urzędowe, przedkładając projekty uchwał trzem pozostałym radom. W ten sposób ważność uchwały wymagała zgody wszystkich czterech rad. Zbliżony system zastosowano w organizacji władz Związku Beockiego, na które składało się 11 beotarchów oraz złożona z 660 członków rada związkowa. Każdą z jedenastu jednostek terytorialnych, na jakie podzielona była Beocja, reprezentował jeden beotarcha oraz 60 członków rady. Podobnie jak rady miast członkowskich rada związkowa podzielona była na cztery „rady”, które kolejno zajmowały się sprawami bieżącymi, przedkładając ważniejsze kwestie pozostałym trzem. Zob. F. Smółka, *Konstytucja beocka w świetle Pop. Oxy. 842 i w świetle krytyki*, „Eos” 19, 1913, s. 65 -73; J. A. O. Larsen, *Greek Federal States*, Oxford 1968, s. 33-35.

podano wyżej, i jedna z nich wyznaczona przez losowanie ma działać; inni obywatele^{422*} mają też być przydzieleni do jednej z grup^{423*}. Sama komisja stu⁴²⁴ podzieli swych członków, jak i innych obywateli, na cztery jak najbardziej równe grupy, przeprowadzi losowanie, a wyznaczona grupa⁴²⁵ przez rok będzie działała w radzie. [Rada wyda zarządzenia], jakie uzna za najskuteczniejsze, ażeby pieniądze państwowe były zabezpieczone i szły na konieczne wydatki, wyda też zarządzenia dotyczące innych spraw, jak tylko zdoła najlepsze. Jeśliby rada chciała przeprowadzić obrady na jakiś temat w liczniejszym gronie, to każdy z członków wprowadzi na posiedzenie jednego obywatela, wybranego przez siebie dowolnie, spośród obywateli w tym samym wieku^{426*}.

Posiedzenia rady mają się odbywać co pięć dni, o ile nie zajdzie potrzeba zwoływania częściej. Na posiedzenia zwoływać będzie radę dziewięciu archontów. Pięciu członków rady, losem wyznaczonych, oceniać będzie wynik głosowania przez podniesienie rąk⁴²⁷, a jeden z nich, wybierany losem za każdym razem, zarządzać będzie głosowanie. Tych samych wyznaczonych losem pięciu członków ustali, przeprowadzając losowanie, kolejność ubiegających się o posłuchanie u rady, przy czym pierwsze miejsce przysługiwać będzie sprawom dotyczącym religii, drugie heroldom, trzecie poselstwom, czwarte innym sprawom. Sprawy dotyczące wojny, o ile zajdzie potrzeba, bez losowania przedstawione przez strategów, winny być poddane pod obrady. Kto z członków nie stawi się na czas wyznaczony w buleuterionie⁴²⁸, winien zapłacić jedną drachmę za każdy dzień, jeżeli nie otrzymał przedtem zwolnienia od udziału w posiedzeniu Rady.

31.⁴²⁹ Taki więc ustrój państwa zaplanowała komisja stu na przyszłość, a na chwilę obecną zarządzili: „rada ma się składać z czterystu członków, jak za czasów

^{422*} Znowu niejasne, kim są ci „inni obywatele”. W każdym razie chodzi o należących do grupy pięciu tysięcy, a przeciwstawienie do poprzedniego zdania zdaje się wskazywać, że mowa tu o tych, którzy należeli do „pięciu tysięcy”, nie mieli jednak jeszcze 30 lat, a więc nie mogli brać czynnego udziału w radzie.

^{423*} Przez rozdzielenie na „cztery rady” pełniące przez rok swe funkcje w kolejności losem ustalonej, wszyscy pełnoprawnieni obywatele z grupy „pięciu tysięcy” mieli być członkami rady.

⁴²⁴ Owa komisja stu oznacza raczej *katalogeis* z rozdz. 29, 5, niż *anagrapheis* z rozdz. 30, 1.

⁴²⁵ K. J. Beloch (*Griechische Geschichte*, II, 2, s. 318) sądził, że każda z czterech βουλαί sprawowała swe funkcje przez 1/4 roku, co nie wydaje się prawdopodobne, gdyż strategowie i inni urzędnicy musieliby być również wyznaczani cztery razy do roku.

^{426*} Tzn. dobranych z pozostałych trzech grup, które w danym roku wolne były od obowiązków. Pomnożony w ten sposób skład rady miałby zastąpić zgromadzenia ogółu pełnoprawnych „pięciu tysięcy”.

⁴²⁷ Por. rozdz. 44, 3.

⁴²⁸ Budynek, w którym zbierała się Rada (βουλευτήριον). Zob. s. 763, przyp. 31. Ani stare (z pierwszej połowy V w.), ani nowe buleuterion (z ok. 400 r.) nie mogło pomieścić ok. tysiąca ludzi. (P. J. Rhodes, *The Athenian Boule*, wyd. cyt., s. 30-1; *Commentary*, s. 399).

⁴²⁹ Z początkiem rozdz. 31 rozpoczyna się col. XIII papyrusu. Od tego momentu do środka col. XX (rozdz. 41, 2) tekst przepisywał drugi skryba.

przodków⁴³⁰, po czterdziestu z każdej fyli, wybranych spośród kandydatów^{431*}, których wybiorą członkowie fyl spośród obywateli w wieku powyżej trzydziestu lat. Wyznaczą oni urzędników, ułożą tekst przysięgi⁴³², jaką powinni złożyć, a co do praw, sprawozdań urzędowych i innych spraw zarządzają, co uznają za pożyteczne. Mają się jednak stosować do praw dotyczących ustroju państwa, które zostaną ustanowione, nie wolno im praw zmieniać ani też innych wydawać. Strategów wybierze się na razie spośród tych pięciu tysięcy, kiedy zaś rada rozpocznie działalność⁴³³, urządzi przegląd wojska i wybierze dziesięciu mężów i ich sekretarza, wybrani rządzić będą w następnym roku, mając władzę nieograniczoną, a jeżeli uznają za potrzebne, rozważą sprawę razem z radą. Wybierze się też jednego hipparcha^{434*} i dziesięciu fylarchów^{435*}, w przyszłości jednak wybór ich przeprowadzać będzie rada zgodnie z postanowieniami. Z wyjątkiem godności członka rady i godności stratega nie będzie wolno ani pierwszym urzędnikom ani nikomu innemu piastować tego samego urzędu więcej niż jeden raz. W przyszłości członkowie Rady Czterystu mają być rozdzieleni na cztery oddziały⁴³⁶; podział ich winna przeprowadzić komisja stu, kiedy to będzie dla nich możliwe obradować razem z innymi⁴³⁷.

⁴³⁰ Zob. wyżej, s. 703, rozdz. 8, 4 i przyp. 82.

^{431*} W tekście brak znowu informacji, w jaki sposób mieli być ostatecznie wyznaczeni członkowie Rady. Sądząc przez analogię z wyborem urzędników w rozdz. 30 2, mieliby być chyba wybierani. Beloch (*op. cit.*, II 2, s. 318) przypuszcza, że ostatecznego wyboru spośród przedstawionych przez fyle kandydatów miały dokonywać owe cztery oddziały, na które ogół „pięciu tysięcy” miał być podzielony, przy czym każdy obierałby stu. Ponieważ jednak według Tukidydesa (VIII, 67, 3) Rada Czterystu stworzona została przez wybraną komisję stu przez kooptację, postanowienie to mogło się odnosić do wyboru następnej rady, lecz z powodu szybkiego upadku „Czterystu” nie weszło już w życie. Inaczej Beloch (*op. cit.*, II, I, s. 319), który sądzi, że postanowienia te zastosowano po upadku „Czterystu”.

⁴³² Prawdopodobnie dla urzędników.

⁴³³ Wyznaczonych na zgromadzeniu w Kolonos Czterystu rozpoczęło formalnie rządy później. Stara Rada została rozwiązana 14 dnia miesiąca Thargelion, a nowa rozpoczęła oficjalnie urzędowanie 22 dnia tegoż miesiąca. Zapewne *anagrapheis* stworzyli projekt ustroju po zgromadzeniu w Kolonos, a przed 22 dniem Thargeliona.

^{434*} Zasadniczo było dwóch hipparchów, por. rozdz. 61, 4.

^{435*} Por. rozdz. 61, 5; opuszczono w tekście taksiarchów, którzy świadomie nie mogli zostać pominięci (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen II*, s. 115, nota 9).

⁴³⁶ Cztery λήξεις. Zob. rozdz. 29, 2.

^{437*} Zdanie nasuwa wątpliwości. „Dla nich” (αὐτοῖς), czyli dla „czterystu”, jest poprawką, wprowadzoną do tekstu przez Sandysa zamiast przekazanego w tekście τοῖς ἄστοις (dla obywateli miast); inni utrzymują tekst rękopisu sądząc, że jest to przeciwstawienie do obywateli, stojących wówczas jako załoga na wyspie Samos (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen II*, s. 121). W wyrażeniu „razem z innymi” chodzi, jak się zdaje, o te właśnie wojska, zachowujące oporne stanowisko wobec dokonanego w Atenach przewrotu. W razie ugody z nimi nastąpiłoby wprowadzenie ustroju czterech rad, między które dotychczasowa rada czterystu zostałaby rozdzielona. [Zapewne jednak chodzi o możliwość wspólnego rozważania spraw przez Czterystu wraz z pozostałymi pięcioma tysiącami pełnoprawnych obywateli.]

32. Taki oto projekt ustroju ułożyła wybrana przez grupę pięciu tysięcy komisja stu. Gdy Zgromadzenie ^{438*}, na którym głosowaniem kierował Aristomachos, zatwierdziło ten projekt, dotychczasowa Rada z roku archontatu Kalliasa została rozwiązana dnia 14 miesiąca Thargelion, przed upływem okresu urzędowania ^{439*}, a 22 tegoż miesiąca rozpoczęła działalność Rada Czterystu, chociaż wybrana przez losowanie powinna była rozpocząć urzędowanie z dniem 14 miesiąca Skirophorion ^{440*}.

W ten sposób zatem za archontatu Kalliasa, mniej więcej w sto lat po wypędzeniu tyranów ^{441*}, zaprowadzone zostały rządy oligarchiczne. Było to dziełem głównie Peisandrosa ⁴⁴², Antyfonta ⁴⁴³ i Teramenesa ⁴⁴⁴, którzy i z dobrych rodów pochodzili, i odznaczali się rozumem i rozwagą. Kiedy jednak wprowadzono ten ustrój, okazało się, że tylko mówiło się o wyborze pięciu tysięcy ^{445*}, a w rzeczywistości państwem rządziło tych Czterystu, którzy zajęli buleuterion ⁴⁴⁶, z dziesięcioma strategami o nieograniczonej władzy, oni też wysławszy posłów do Sparty ⁴⁴⁷ usiłowali zakończyć wojnę na warunkach utrzymania stanu posiadania, ponieważ jednak Spartanie nie chcieli ich słuchać, jeżeli Ateńczycy nie zrzekną się panowania na morzu, odstąpili od rokowań ⁴⁴⁸.

^{438*} W tekście πλήθος (*plethos*) dosłownie: tłum, lud, co trudno odnieść do „zgromadzenia pięciu tysięcy”. Prawdopodobniej szła jest interpretacja, że Arystoteles po wstawce wprowadzonej z innego źródła, obejmującej rozdz. 30 i 31, wraca teraz do relacji Tukidydesa, a więc chodzi o zgromadzenie w Kolonos, o którym mowa w rozdz. 39 (por. Ed. Meyer, *Forschungen* II, s. 432).

^{439*} Rok 412/11, który dobiegał końca z miesiącem Skirophorion; Thargelion był miesiącem przedostatnim.

^{440*} Jest rzeczą nieprawdopodobną, żeby przez osiem dni panowała przerwa w czynnościach Rady, w której rękach był ster państwa. Dlatego Ed. Meyer (*Forschungen* II, s. 434 n.) sądzi, że dnia 14 miesiąca Thargelion po rozpędzeniu dawnej Rady Pięciuset objęła rządy oligarchiczna Rada Czterystu, a 22 dnia tego miesiąca kazała się formalnie zatwierdzić przez Zgromadzenie Ludowe, i od tej daty liczono oficjalnie objęcie przez nią władzy.

^{441*} Dokładnie od 510 r. do maja 411 r., a więc 99 lat. Tak samo podaje Tukidydes (VII, 68, 4), który charakteryzuje też bliżej przywódców partii oligarchicznej.

⁴⁴² Zapewne jest to Pejsandros syn Glauketesa z demu Acharny, znany jako επιστάτης ἀγαλματοῖν z 421/10 r. (*Inscriptiones Graecae* I 370, 1 - 3). Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 407 - 8.

⁴⁴³ Antyfont syn Sofilosa z Rhamnus (*Prosopographia Attica* 1304) pierwszy wielki mówca attycki, niekiedy mylnie utożsamiany z Antyfontem sofistą (*Prosopographia Attica* 1278). Antyfont był mózgiem przewrotu. Po upadku Czterystu pozostał w Atenach, został postawiony przed sądem i skazany na śmierć.

⁴⁴⁴ Syn Hagnona. Zob. wyżej, przyp. 370.

^{445*} Tzn. tylko o tym mówiono, ale do przeprowadzenia wyboru nie doszło (por. rozdz. 30). [Zob. też Thuc. VIII, 92; Lys. XX, 13; XXX, 9.]

⁴⁴⁶ Por. Thuc. VIII, 70, 1.

⁴⁴⁷ Oligarchowie po raz pierwszy zwrócili się do przebywającego w Dekelei Agisa, który propozycji nie przyjął, a za drugim razem za jego zresztą zachętą wysłali posłów do Sparty (Thuc. VIII, 70, 2-71). Poselstwo jednak nie dotarło, gdyż załoga wiozącego ich okrętu przekazała posłów Argiwom (Thuc. VIII, 86, 9). Niedługo przed upadkiem rządów Czterystu Antyfont, Frynichos i kilku innych udało się ponownie do Sparty, lecz ich misja zakończyła się niepowodzeniem (Thuc. VIII, 90, 2; 91, 1).

⁴⁴⁸ Nie znamy skądinąd treści propozycji oligarchów, ani żądań spartańskich (por. Thuc. VIII, 90, 2). Oskarżeni po przywróceniu demokracji o zdradę oligarchowie bronili się zapewne twierdząc, że nie chcieli przyjąć warunków niekorzystnych dla Aten. Nie wiemy, co przesądziło o fiasku rokowań, ale z pewnością przyczynił się do niego fakt, że oligarchowie nie mieli wpływu na postawę floty na Samos.

33. Rządy Czterystu utrzymały się mniej więcej cztery miesiące, a archontem spośród nich był Mnasilochos^{449*} przez dwa miesiące w roku archontatu Theopompa⁴⁵⁰, który sprawował władzę przez pozostałe dziesięć miesięcy. Kiedy jednak Ateńczycy ponieśli klęskę w bitwie morskiej koło Eretrii⁴⁵¹ i cała Eubea z wyjątkiem Oreos odpadła⁴⁵², odczuli bardzo to niepowodzenie, bardziej niż poprzednie (z Eubei czerpali znacznie większe korzyści niż z Attyki)^{453*}, obalili Czterystu, a władzę oddali pięciu tysiącom⁴⁵⁴, to znaczy tym, którzy mogli mieć pełne uzbrojenie i uchwalili, że żaden urząd nie będzie płatny⁴⁵⁵. Sprawcami⁴⁵⁶ tego przewrotu byli przede wszystkim Aristokrates⁴⁵⁷ i Teramenes, ponieważ nie podobały się im poczynania Czterystu⁴⁵⁸. Wszystkie bowiem sprawy na własną rękę załatwiali, z niczym nie zwracając się do pięciu tysięcy. Zdaje się, że słuszną prowadzono politykę w ówczesnej sytuacji; wojna trwała, więc o sprawach państwa decydowało wojsko⁴⁵⁹.

34. Ale i ich szybko lud pozbawił władzy w państwie^{460*}. W szóstym roku^{461*} po obaleniu Czterystu, za archontatu Kalliasa z demu Angele⁴⁶², po bitwie morskiej pod Arginizami^{463*} zaszły dwa ważne wypadki: po pierwsze, dziesięciu

^{449*} Najprawdopodobniej ten sam, który później był członkiem rządu Trzydziestu (por. Xen. *Hell.* II, 3, 2). [(Zob. *Prosopographia Attica* 10324).]

⁴⁵⁰ Archontowi 412/1 roku Kalliasowi pozwolono najpewniej pełnić urząd do końca roku (zob. rozdz. 32, 1), natomiast po obaleniu rządów Czterystu ich archonta Mnasilochosa zastąpił nowy, „demokratyczny” archont Theopompos.

⁴⁵¹ Szczegółowy opis — Thuc. VIII, 91, 2 - 96.

⁴⁵² Zob. Thuc. VIII, 95, 7.

^{453*} Odkąd Spartanie zajęwszy Dekeleję w 413. r. p.n.e. uniemożliwili gospodarkę rolną w Attyce, Ateńczycy byli w znacznej części zdani na dowóz żywności z Eubei. [Por. Thuc. VIII, 96, 2.]

⁴⁵⁴ Zazwyczaj uważa się, że τα πράγματα παρέδωκαν oznacza, iż władza w państwie należała odtąd do pięciu tysięcy obywateli (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 412).

⁴⁵⁵ Na temat ustroju wprowadzonego w Atenach po obaleniu Czterystu zob. Thuc. VIII, 97 i Diod. XIII, 38, 1.

⁴⁵⁶ Zob. Thuc. VIII, 89, 2; 91 - 2; Lys. XII 66 - 7; Diod. XIII, 38, 2.

⁴⁵⁷ Aristokrates syn Skelliosa, strateg w 413/2 r., taksjarcha za rządów Czterystu, po ich obaleniu nadal sprawuje funkcje dowódcze w wojsku ateńskim. Znajdował się wśród strategów skazanych po bitwie pod Ajgospotamoi (Xen. *Hell.* I, 7, 2).

⁴⁵⁸ Por. wyżej, przyp. 377.

⁴⁵⁹ Tak samo ocenia sytuację Tukidydes (XIII, 97, 2).

^{460*} Już z wiosną 410 r. p.n.e. pod wrażeniem wielkiego zwycięstwa, jakie flota ateńska odniosła w bitwie pod Kyzikos, przywrócone zostało w Atenach nieograniczone panowanie ludu. Wniosek Demofonta z lipca 410 r., podany u Andokidesa (I 96 nn.), zwraca się przeciw wszystkim próbom zamachu na demokrację.

^{461*} w przekazanym tekście „w siódmym roku”; jest to błędne obliczenie, gdyż od archontatu Theopompa w 411/10 r. do archontatu Kalliasa w 406/5 r. jest lat sześć, chyba że Arystoteles wliczył rok ustanowienia rządu czterystu (412/11). Niektórzy wydawcy zachowując „w siódmym roku” poprawiają „po ustanowieniu” zamiast „po obaleniu” czterystu.

⁴⁶² Autor wymienia *demotikon* dla odróżnienia Kalliasa od archonta 412/1 r. (por. rozdz. 32, 1).

^{463*} Arginuzy — grupa wysp na Morzu Egejskim między Lesbos a lądem Małej Azji, w pobliżu których jesienią 406 r. p.n.e. Ateńczycy odnieśli walne zwycięstwo nad flotą spartańską (wojna

strategów, którzy w tej bitwie zwycięstwo odnieśli, wszystkich, głosując jedno-
myślnie przez podniesienie rąk, skazano na śmierć, mimo że niektórzy z nich
nawet udziału w bitwie nie brali, a niektórzy uratowali się na obcym okręcie^{464*};
tak dał się lud zwieść podżegaczom; następnie, kiedy Lacedemończycy byli gotowi
ustąpić z Dekelei⁴⁶⁵ i zawrzeć pokój na warunkach utrzymania stanu posiadania
w danej chwili⁴⁶⁶, niektórzy popierali to, masy jednak nie posłuchały, wprowadzone
w błąd przez Kleofonta⁴⁶⁷, który zjawił się na Zgromadzeniu pijany, mając na
sobie pancerz, i przeszkodził w zawarciu pokoju, mówiąc, że nie ustąpi, jeżeli
Lacedemończycy wszystkich miast nie oddadzą. Nie wyzyskali wówczas Ateńczycy
sposobności i wkrótce błąd swój poznali⁴⁶⁸. W następnym bowiem roku, za
archontatu Aleksiasa⁴⁶⁹, w bitwie morskiej pod Ajgospotamoi ponieśli klęskę^{470*},
w następstwie której Lizander opanował miasto^{471*} i zaprowadził rządy Trzydziestu
w następujących okolicznościach: Ponieważ Spartanie zawarli z Ateńczykami
pokój na tych warunkach, że Ateńczycy utrzymają w państwie ustrój przodków⁴⁷²,

peloponeska). [O przebiegu bitwy — Xen. *Hell.* I, 6, 25-38; Diod. XIII, 98-100. O reakcji
Ateńczyków i skazaniu strategów — Xen. *Hell.* I, 7; Diod. XIII, 101 - 103, 2.]

^{464*} Imiona ówczesnych strategów znane są z Ksenofonta (*Hell.* I, 5, 16). Nieścisle jest
stwierdzenie, że wszyscy dziesięciu zostali na śmierć skazani, bo Konon, który odcięty
oblężeniem w Mitylenie w bitwie nie brał udziału, nawet w czynnościach nie został zawieszony
(por. Xen. *Hell.* I, 7, 1). Drugi z nich, Arcestratos umarł wcześniej w Mitylenie (Lys. XXI, 8). Z
zawieszonych w czynnościach dwóch, a mianowicie Protomachos i Aristogenes, nie stawiono się w
Atenach, a tylko pozostałym sześciu: Peryklesowi, synowi wielkiego Peryklesa, Diomedontowi,
Lizjaszowi, Aristokratesowi, Thrasyllowski i Erasinidesowi wytoczono proces o zdradę —
eisangelia, łącznie skazano ich na śmierć i stracono. Przyczyną było rozgoryczenie z powodu
wielkich strat w bitwie, w której na zatopionych 25 okrętach zginęło ponad 4000 ludzi, w
przeważającej liczbie obywateli ateńskich ze wszystkich klas, którzy w ciężkiej dla państwa
sytuacji służyli jako wiosłarze. Przy burzliwym stanie morza ratowanie rozbitków okazało się
niemożliwe. Spośród przewodniczących wówczas na Zgromadzeniu Ludowym prythanów jedyny
Sokrates odważył się sprzeciwić nieformalnemu postępowaniu (por. Platon, *Obrońca* 32 b; mówi
się także tam o dziesięciu strategach, co może za Platonem powtarza Arystoteles).

⁴⁶⁵ Spartanie okupowali Dekeleję od 413 r. do końca wojny. O okupacji Dekelei — Thuc.
VII, 19, 1-2; Xen. *Hell.* II, 3, 3. Spartańska warownia znajdowała się prawdopodobnie na
wzgórzu zwanym Palaikastro. Propozycje pokojowe Sparty — po Kyzikos (Diod. XIII, 52 - 3), w
411/0 r. (Filochoros 328 F 139), w 408/7 r. (Androtion 324 F 44), po Arginuzach (schol.
Arystofanes, *Żaby* 1532).

⁴⁶⁶ Diod. XIII, 52, 3.

⁴⁶⁷ O odpowiedzialności Kleofonta za odrzucenie propozycji pokojowych — Diod. XIII, 52 -
3; Filochoros 328 F 139; Aisch. II 76; Lys. XIII 5 -12.

⁴⁶⁸ Por. Aisch. II 76 - 7; Diod. XIII, 53, 3 - 4.

⁴⁶⁹ W roku 405/4.

^{470*} Ajgospotamoi — rzecznica (i miasto) na Chersonzie trackim; w pobliżu Ajgospotamoi
wódz spartański Lizander rozbił flotę ateńską (wojna peloponeska). [Zob. Xen. *Hell.* II, 1, 20 - 32;
Diod. XIII, 105, 2-106, 7; Plut. *Alcib.* 36, 6-37, 5; Lys. 9, 6-11; Nepos *Alcib.* 8.]

^{471*} Kiedy Ateńczycy przyjęli narzucone im przez Spartan warunki pokoju, wojska Spartan
wkroczyły do Aten dnia 16 miesiąca Munychion 404 r. (zob. s. 817). [Zob. Xen. *Hell.* II, 3, 22 -
3; Lys. XIII, 34; Plut. *Lys.* 15, L]

⁴⁷² *πάτριος πολιτεία* (zob. wyżej, przyp. 387). Większość autorów, którzy opisują warunki
pokoju, nie wspomina o warunkach postawionych przez Spartę w sprawie ustroju wewnętrznego
Aten

demokraci⁴⁷³ usiłowali utrzymać wpływy ludu, natomiast możni, należący do tajnych związków⁴⁷⁴, i wygnańcy⁴⁷⁵, którzy wrócili po zawarciu pokoju, myśleli o oligarchii, wreszcie ci, którzy nie należeli do żadnego związku, mając inne poglądy, a nie byli gorsi od innych obywateli, dążyli do ustroju praojców⁴⁷⁶. Wśród nich był i Archinos⁴⁷⁷, i Anytos⁴⁷⁸, Klejtofon⁴⁷⁹ i Formisios⁴⁸⁰, i wielu innych, na czoło jednak wysunął się najbardziej Teramenes⁴⁸¹. Kiedy jednak Lizander poparł oligarchów⁴⁸², wystraszony lud był zmuszony głosować za oligarchią. Z wnioskiem takim wystąpił Drakontides z Afidnaj^{483*}.

35. W taki oto więc sposób za archontatu Pythodorosa zostały zaprowadzone rządy Trzydziestu. Kiedy zaś zagarnęli władzę w państwie, nie zwracali uwagi na żadne uchwały dotyczące rządów, wybrali pięciuset członków rady i innych urzędników⁴⁸⁴

(Xen. *Hell.* II, 2, 20; And. III 11 -12; Diod. XIII, 107, 4; Plut. *Lys.* 14, 8), ale świadectwo Arystotelesa wspiera Diodor (Diod. XIV, 3, 2, por. lust. V, 8).

⁴⁷³ οι δημοτικοί. Lizjasz opowiada o spisku demokratycznym ujawnionym przez Agoratos (Lys. XIII 15-43). Spiskowcy zostali aresztowani przed obaleniem demokracji, a skazani na śmierć przez Trzydziestu.

⁴⁷⁴ Por. Lys. XII, 43 - 4. Zob. wyżej, przyp. 229.

⁴⁷⁵ Po bitwie pod Ajgospotamoi jesienią 405 r. pozwolono na powrót osób pozbawionych wcześniej praw (*atimoi*) (And. I 73-9; Xen. *Hell.* II, 2, 10-11; Lys. XXV 27). Powrót wygnańców przewidywały warunki pokoju z 404 r. (Xen. *Hell.* II, 2, 20; And. I 80, 109; III 12; Lys. XXV 27; Plut. *Lys.* 14, 8).

⁴⁷⁶ Por. wyżej, przyp. 387.

⁴⁷⁷ Archinos z Kojle nie należał do Trzydziestu (zob. Xen. *Hell.* II, 3, 2). Znajdował się wśród tych, którzy wraz Trazybulosem przybyli do Fyle (Dem. XXIV, 135; Aisch. III, 187, 195). Z okresu późniejszego nie mamy o nim informacji.

⁴⁷⁸ Zob. rozdz. 27, 5 i przyp. 363. Podobnie jak Archinos nie należał do Trzydziestu (zob. Xen. *Hell.* II, 3, 2) i również znalazł się z Trazybulosem w Fyle (Xen. *Hell.* II, 3, 42, 44; Lys. XIII, 78, 82; Plut. *Glor. Ath.* 345 D - E). Czynny w życiu politycznym w okresie restauracji demokracji (Isocr. XVIII 23; Platon, *Menon* 90 B), obrońca Andokidesa w 400 r. i oskarżyciel Sokratesa w 399 r. Zakończył życie na wygnaniu w Heraklei Pontyjskiej (Diog. Laert. II, 43).

⁴⁷⁹ Zob. rozdz. 29, 3.

⁴⁸⁰ Nie należał do Trzydziestu. Około 393 r. wraz z Epikratesem wysłany z poselstwem do Persji (*Hell. Oxy.* 7, 2), a po powrocie oskarżony o przyjęcie łapówek (Plato Com. *Presbeis*, frg. 119; Plut. *Pelop.* 30, 7). Zob. P. Funke, *Homonoia und Arche*, Wiesbaden 1980, s. 115-6.

⁴⁸¹ Por. rozdziały: 28, 3, 5; 32, 2; 33, 2. W 411 i 404 r. przyczynił się najpierw do obalenia demokracji, ale w obydwu wypadkach szybko rozczarował się do nowej formy rządów. Znalazł się wśród Trzydziestu (Xen. *Hell.* II, 3, 2; Diod. XIV, 4, 1), z których dziesięciu sam wyznaczył (Lys. XII 76).

⁴⁸² Ksenofont nie wspomina o interwencji Lizandra (*Hell.* II, 3, 11). Por. Diod. XIV, 3, 2 - 7; Lys. XII 71-6.

^{483*} [Prawdopodobnie zaproponował wyznaczenie Trzydziestu, którzy mieli spisać nowe prawa i działając zarazem jako tymczasowa władza najwyższa wprowadzić je w życie. Por. Xen. *Hell.* II, 3, 11 Platon, *Listy* VII, 324 D 4-5; Diod. XIV, 3, 7-4, L] W roku 404/3; zaprowadzenie rządów Trzydziestu przypada na początek roku, tzn. lato 404 r.

⁴⁸⁴ Por. Xen. *Hell.* II, 3, 11; 38; Lys. XIII 20; Diod. XIV, 4, 2.

z kandydatów przedstawionych spośród tysiąca^{485*}; dobrali ponadto dziesięciu zarządców Pireusu⁴⁸⁶, jedenastu zarządzających więzieniem⁴⁸⁷, oraz trzystu strażników zaopatrzonych w bicze⁴⁸⁸. W ogóle postępowali samowolnie.

W początkach zachowywali się spokojnie wobec obywateli⁴⁸⁹ i stwarzali pozory, że utrzymują ustrój przodków⁴⁹⁰, usunęli z Areopagu⁴⁹¹ prawa Efialta i Archestratos⁴⁹², dotyczące członków Rady Areopagu, i te spośród praw Solona, które budziły wątpliwości⁴⁹³, a sędziom odebrali prawo ich interpretacji, a wszystko to robili jakoby mając naprawić ustrój państwa i usunąć wszelkie wątpliwości, ażeby każdy miał swobodę rozporządzania swym majątkiem dowolnie; usunęli w danym wypadku istniejące zastrzeżenie: „z wyjątkiem, jeśli ktoś jest obłąkany, albo bardzo stary, albo pod wpływem kobiety”⁴⁹⁴. Usunięcie tego zastrzeżenia miało na celu zamknięcie drogi piniaczom. Podobnie postępowali i w innych wypadkach.

^{485*} Tak według tekstu rękopisu, chociaż niektórzy usiłują tekst poprawić. Jednak ten „tysiąc” obejmuje niewątpliwie jeźdźców [*hippeis*] ateńskich, tzn. zamożnych obywateli, zobowiązanych do utrzymywania konia przydatnego do służby wojskowej (por. rozdz. 49, 1), i tym samym do służby w konnicy. Wprawdzie rozdz. 24 3 podaje liczbę 1200, ale obejmuje ona, podobnie jak u Tukidydesa (II 13, 6), również konnych łuczników, bo w innych wypadkach podawana jest zawsze liczba 1000 jazdy (Arystofanes, *Rycerze* 225; Xen., *Hipparch* 9, 3; Dem. XIV 3; Filochoros *FHG* I, 401, frg. 100). Ludzie ci byli gorącymi zwolennikami rządów oligarchicznych (rozdz. 38 2), więc też zrozumiałe, że rząd starał się oprzeć na nich. Odegrali też dużą rolę w walkach przeciwko demokratom przy upadku Trzydziestu (por. Xen. *Hell.* II, 4).

⁴⁸⁶ Zob. Platon, *Listy* VII, 324 C; Plut. *Lys.* 15, 1; *Lexica Segueriana* 235. 31; Androtion 324 F 11. Stanowili oni odpowiednik Trzydziestu dla Pireusu. Znajdował się wśród nich Charmides, syn Glaukona, kuzyn Kritiasza, a zarazem wuj Platona. Uznano ich za szczególnie odpowiedzialnych za okrucieństwa tego okresu, o czym świadczy wykluczenie „archontów” Pireusu z amnestii 403 r., jeśli nie przeszli przez procedurę *euthynai*.

⁴⁸⁷ Z podobnych jak dziesięciu „archontów” Pireusu przyczyn wykluczeni z amnestii 403 r. (zob. rozdz. 39, 6). Por. Xen. *Hell.* II, 3, 54; Platon, *Listy*, VII, 324 C 3-5.

⁴⁸⁸ Nie wiemy, kim byli owi „strażnicy” (ὄπρητά) uzbrojeni w bicze (μαστιγοφόροι). *Hyperetai* prowadzili Teramenesa na śmierć (uzbrojeni zresztą przy tej okazji w sztylety — Xen. *Hell.* II, 3, 23; 54-5; Diod. XIV, 5, 1).

⁴⁸⁹ Por. Diod. XIV, 4, 2.

⁴⁹⁰ Por. wyżej, przyp. 387.

⁴⁹¹ Z Areopagu usunięto stelę, na której wyryte były prawa.

⁴⁹² Zob. rozdz. 25 oraz przyp. 329. Nie potrafimy jednoznacznie zidentyfikować owego Archestratos. Możliwym kandydatem jest Archestratos syn Lykomedesa (*Prosopographia Attica* 2411).

⁴⁹³ Zadanie rewizji praw Trzydziestu odziedziczyło po demokracji. Kryzys polityczny lat 411 - 410 uświadomił Ateńczykom potrzebę uporządkowania całego systemu prawnego. Zadanie to powierzono w 410/9 r. specjalnej komisji *anagrapheis*, która miała dokonać ponownej publikacji praw Solona oraz prawa Drakona o zabójstwie. Zadanie okazało się tak skomplikowane, że nie zdołano się z nim uporać do 404 r. Opublikowano jedynie część prawa Drakona dotyczącego zabójstw. Po obaleniu Trzydziestu wyznaczono dwudziestoosobowe kolegium, któremu powierzono władzę na okres przejściowy. Ustanowiono też wówczas specjalną procedurę rewizji praw i ponownie wyznaczono komisję *anagrapheis*. Zakończyła ona pracę nad zbiorem praw w 400/399 r. Został on wystawiony w Stoi (*Lys.* XXX 4; *And.* I 85).

⁴⁹⁴ Por. Dem. XLVI *Steph.* II, 14.

Takie to zmiany wprowadzili na początku swych rządów. Tępilli też sykofantów^{495*} oraz wszystkich, którzy schlebiali ludowi, działając na jego niekorzyść, ludzi złych i przewrotnych. Cieszyli się z tego obywatele przekonani, że Trzydziestu robi to w najlepszych zamiarach. Ale kiedy oni umocnili swą władzę w państwie, nie oszczędzali żadnego obywatela, lecz zabijali wszystkich⁴⁹⁶, którzy wyróżniali się czy to majątkiem, czy pochodzeniem, czy znaczeniem, ażeby się i od strachu uwolnić, i majątki ich zagarnąć. Toteż w krótkim czasie stracili nie mniej niż tysiąc pięćset osób⁴⁹⁷.

36. Ponieważ państwo w takich okolicznościach podupadało, Teramenes oburzony tym, co się dzieje, nawoływał, żeby zaprzestali gwałtów i dopuścili do udziału w rządach najlepszych obywateli⁴⁹⁸. Początkowo sprzeciwili się temu, ale kiedy wieść o tych rozmowach rozeszła się między ludnością, co zjednało Teramenesowi wielu zwolenników, wówczas w obawie⁴⁹⁹, ażeby Teramenes stanąwszy na czele ludu nie obalił ich panowania, ułożyli listę trzech tysięcy obywateli, których mieli rzekomo dopuścić do współudziału w rządach⁵⁰⁰.

Teramenes jednak znowu wystąpił przeciwko ich działalności, po pierwsze dlatego, że chcąc dopuścić do współudziału w rządach znaczniejszych obywateli, uwzględniają tylko trzy tysiące ludzi, jak gdyby cnoty obywatelskie ograniczały się do tej liczby obywateli, a po wtóre i dlatego, że w działalności ich jest sprzeczność, bo rządy ich są rządami przemocy, a zarazem są one słabsze niż poddani. Ale rada Trzydziestu mało sobie z tego robiła, przez długi czas odkładała ogłoszenie listy trzech tysięcy, strzegli u siebie imiona kandydatów, a kiedy nawet myśleli o jej ogłoszeniu, to spośród zapisanych imion jedne skreślali, inne wpisywali na miejsce skreślonych.

^{495*} Sykofanci (prawdopodobnie od gr sykon — figa, *phaino* — wskazuję) — donosiciele, początek tej nazwy różnie interpretowano już w starożytności, według jednych byli to ludzie, którzy donosili władzom o wywozie fig z kraju wbrew zakazom (Plut, *Sol* 24, Istros frg *ap* Ath III 74 E), według innych, donosili o kradzieży fig ze świętych drzew (Księga *Suda* i scholia do Arystofanesa *Phutos* 31), albo ze wnosili skargi z tak błahego powodu jak kradzież fig przez chłopców (Festus), por Bockh, *Staatshaushaltung* I³, s 54 nn Niezależnie od początków tej nazwy, z czasem rozszerzono to określenie na wszystkich donosicieli, którzy oskarżali ludzi szantażując ich lub wnosili skargi z byle jakiego powodu, celem wymuszenia pieniędzy od niesłusznie oskarżonego W połowie V wieku sykofanci rozpowszechnili się w Atenach i ciągnęli wielkie zyski ze swojej szkodliwej działalności [Por. J. O. Lofberg, *Sycophancy in Athens*, Chicago 1917, R. J Bonner, G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Anstotle*, II, Chicago 1938, s. 39 - 74]

⁴⁹⁶ Zob Xen *Hell* II, 3, 14, 15, 17, 21, 38, Lys XIII, 13, 30, XXX, 14, Diod XIV, 4, 4 Wśród ofiar tyranii Trzydziestu znajdowali się — Leon z Salammy (Xen *Hell* II, 3, 39, Platon *Obrona* 32 C -E), Eukrates i Nikeratos (brat i syn Nikiasza) (Xen *Hell* II, 3, 39, Lys XVIII, 5 - 8, Diod XIV, 5, 5 - 6, Plut *Es Carn* II, 998 B), Antyfont syn Lysomdesa (Xen *Hell* II, 3, 40, Ps -Plut *Vitae X Or* 832 F - 833 B), Likurg syn Lykomedesa (dziadek mówcy Likurga) (Ps -Plut *Vitae X Or* 841 B, 843 E), Autolykos (Diod XIV, 5, 7, Plut *Lys* 15, 8, Paus IX, 32, 8)

⁴⁹⁷ Zob *Epit Heracl* 7 (zob niżej, s 814), Isocr VII 67, XX 11, Aisch. III, 235

⁴⁹⁸ Por Xen *Hell* II, 3, 17

⁴⁹⁹ Zob Xen *Hell* II, 3, 18

⁵⁰⁰ Zob Xen *Hell* II, 3, 19

37. Gdy z nastaniem zimy^{501*} Trazybulos⁵⁰² z wygnańcami⁵⁰³ opanował Fyle^{504*}, a wojsko Trzydziestu, które przeciw niemu poprowadzili, poniosło porażkę⁵⁰⁵, postanowili rozbroić innych obywateli, a Teramenesa usunąć^{506*}, przeprowadzili to w następujący sposób: przedstawili w radzie wnioski i zmusili do uchwalenia dwóch praw. Jedno dawało Trzydziestu nieograniczone prawo karania śmiercią każdego⁵⁰⁷ z tych obywateli, którzy nie byli na liście trzech tysięcy, drugie zaś odbierało prawa polityczne tym, którzy brali udział w zburzeniu twierdzy na Eetionei^{508*}, lub w jakikolwiek sposób działali przeciwko tym Czterystu, którzy zaprowadzili poprzednią oligarchię. Ponieważ w jednej i drugiej akcji^{509*} uczestniczył Teramenes, po uchwaleniu tych praw znalazł się poza grupą pełnoprawnych obywateli, a Trzydziestu mogło wydać nań wyrok śmierci. Po straceniu Teramenesa rozbroili wszystkich obywateli z wyjątkiem trzech tysięcy^{510*} i w innych sprawach postępowali przekraczając granice okrucieństwa i nikczemności. Wysłali posłów do Sparty, oskarżali Teramenesa⁵¹¹ i prosili o pomoc.

^{501*} Z końcem 404 r.

⁵⁰² Trazybulos syn Lykosa, trierarcha we flocie na Samos w 412/1 r., stronnik demokracji, wybrany strategiem po obaleniu rządów Czterystu (Thuc. VIII, 73,4; 75, 2; 76, 2). W czasie bitwy pod Arginzami jako trierarcha otrzymał zadanie wyłowienia ciał zabitych oraz rozbitków (Xen. *Hell.* I, 6, 35; 7, 5; Diod. XIII, 101, 2). Gdy do władzy doszło Trzydziestu, udał się na wygnanie. Wraz z innymi wygnańcami wyruszył z Teb i uczestniczył w zajęciu Fyle (Xen. *Hell.* II, 4, 2; Diod. XIV, 32, 1; Plut. *Lys.* 27, 5 - 7). Po przywróceniu demokracji odgrywał ważną rolę w życiu politycznym Aten. Zginął ok. 390 r. w czasie wyprawy do Azji (Xen. *Hell.* IV, 8, 25 - 30; Diod. XIV, 94; 99, 4), dzięki czemu uniknął procesu o korupcję (Lys. XXVIII, 4 - 8).

⁵⁰³ Po egzekucji Teramenesa wielu Ateńczyków udało się na wygnanie (Xen. *Hell.* II, 4, 1; Diod. XIV, 5, 6; lust. V, 9, 3 - 5). Zapewne jednak Arystoteles myli się umieszczając egzekucję Teramenesa po zajęciu Fyle. (Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 450-1).

^{504*} Warownia ateńska na granicy Beocji, na południowo-wschodnim zboczu Parnesu.

⁵⁰⁵ Ksenofont i Diodor mówią o dwóch porażkach Trzydziestu (1) Xen. *Hell.* II, 4, 2-3; Diod. XIV, 32; (2 - 3, 2) Xen. *Hell.* II, 4, 4 - 7; Diod. XIV, 32, 6 — 33, 1).

^{506*} Kolejność wypadków odbiega od relacji Ksenofonta (*Hell.* II, 3 23 nn.), który umieszcza stracenie Teramenesa przed powstaniem Trazybulosa, a ściągnięcie do Aten załogi spartańskiej z Kallibiosem przed straceniem Teramenesa (*Hell.* II 3, 13 i 42). Ponieważ Ksenofont był naocznym świadkiem ówczesnych wydarzeń, relacja jego jest niewątpliwie bardziej prawdopodobna niż Arystotelesa. Przywódcą rządu Trzydziestu był Kritiasz, którego Arystoteles w ogóle nie wymienia. [O skazaniu i egzekucji Teramenesa — Xen. *Hell.* II, 3, 23 - 56; Diod. XIV, 4, 5-45, 4; lust. V, 9, 2.]

⁵⁰⁷ Por. Xen. *Hell.* II, 3, 51.

^{508*} Mały półwysep zamykający od północnego zachodu port Pireus, ufortyfikowany w 411 r. przez Czterystu, rzekomo dla zabezpieczenia się przed atakiem demokratów, którzy stali na morzu pod Samos. Opozycja pod wodzą Teramenesa dopatrywała się w tym jednak przygotowań mających na celu wpuszczenie do portu Spartan; dlatego też zajęci przy budowie hoplicy rzucili się w końcu na obwarowania i zniszczyli je (Thuc. VIII, 90, 92).

^{509*} Tzn. przy zburzeniu obwarowań na Eetionei i przy ostatecznym obaleniu Czterystu.

^{510*} Również rozbrojenie obywateli według Ksenofonta (*Hell.* II, 3, 20) przeprowadzono przed straceniem Teramenesa.

⁵¹¹ Na oskarżanie Teramenesa było rzeczywiście za późno, skoro, jak zauważył Sandys, został on już zgładzony. Z drugiej jednak strony Teramenes był dobrze znany w Sparcie i zapewne oligarchowie uznali za wskazane usprawiedliwić się ze swoich czynów przed Spartanami (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 454).

Lacedemończycy usłuchali i wysłali harmostę Kallibiosa^{512*} z około ośmiuset żołnierzami⁵¹³; kiedy przybyli [do Aten], zajęli jako załoga Akropolis.

38. Kiedy następnie powstańcy z Fyle opanowali Munichę⁵¹⁴ i zwyciężyli stronników Trzydziestu^{515*}, którzy im spieszyli z pomocą, mieszkańcy miasta wycofali się po porażce i zgromadziwszy się dnia następnego na agorze, obalili Trzydziestu^{516*}, wybrali zaś dziesięciu obywateli⁵¹⁷, którym dali pełnomocnictwa do doprowadzenia wojny do końca. Ci jednak, po objęciu władzy, nie czynili tego, do czego zostali wybrani, lecz zwrócili się do Sparty z prośbą o pomoc i pożyczkę pieniężną⁵¹⁸. Ponieważ wywołało to oburzenie obywateli, więc w obawie, aby ich nie złożono z urzędu i chcąc zastraszyć innych (co też się stało), uwięzili Demaretosa, jednego z najprzedniejszych obywateli, i stracili go⁵¹⁹; sprawowali silne rządy mając oparcie w Kallibiosie i załodze peloponeskiej, a nadto i w niektórych *hippeis*: wśród nich bowiem byli najbardziej zawzięci spośród obywateli przeciwnicy powrotu wygnańców z Fyle.

Kiedy jednak lud cały przeszedł na stronę powstańców, którzy zajmowali Pireus i Munichę, i uzyskali w wojnie przewagę, wówczas złożono z urzędu wybranych poprzednio dziesięciu, a wybrano dziesięciu innych^{520*}, którzy uchodzili za najzaciejszych w mieście. Jakoż istotnie dzięki ich staraniom i zabiegom porozumienie doszło do skutku, i demokraci wrócili do miasta. Wyróżnili się wśród nich zwłaszcza Rinon z Pajanii⁵²¹ i Faullos z Acher-

^{512*} Harmosta, *harmostes* (αρμοστής) — „utrzymujący porządek”, stały tytuł zarządców, jakich pozostawiła Sparta w zależnych od niej miastach greckich.

⁵¹³ Zob. Xen. *Hell.* II, 3, 13 -14; Diod. XIV, 4, 3 -4; Iust. V, 8, 11; Plut. *Lys.* 15, 6.

⁵¹⁴ Zob. Xen. *Hell.* II, 4, 10; Diod. XIV, 33, 2; Nepos, *Thras.* 2, 5. Munichia — wzgórze od wschodniej strony Pireusu ufortyfikowane przez Hippiasza po zabójstwie Hipparcha (rozdz. 19, 2) i obsadzone żołnierzami przez Czteryestu w 411 r. (Thuc. VIII, 92, 5). Uderzenie z Fyle stało się możliwe dzięki zburzeniu Długich Murów oraz murów Pireusu w wyniku pokoju 404 r.

^{515*} Wśród poległych wówczas był także Kritiasz (por. Xen., *Hell.* II, 4, 19). Zwolennikami Rządu Trzydziestu była grupa wybranych przez nich obywateli w liczbie 3000, którzy po obaleniu Trzydziestu usiłowali utrzymać się przy władzy. [Zob. też Xen. *Hell.* II, 4, 10-19; Diod. XIV, 33, 2 - 3; Iust. V, 9, 15 -10, 1; Nepos, *Thras.* 2, 5 - 6.]

^{516*} Rząd Trzydziestu utrzymał się przez osiem miesięcy, od lata 404 r. do wiosny 403 r. (por. Xen., *Hell.* II, 4, 21). [Zob. też Xen. *Hell.* II, 4, 23 - 24; Lys. XII, 54 - 5; Diod. XIV, 33, 5; Iust. V, 10,4.]

⁵¹⁷ Po jednym z każdej fyli.

⁵¹⁸ 100 talentów. Zob. Xen. *Hell.* II, 4, 28; Lys. XII, 59; Isocr. VII, 68; Plut. *Lys.* 21, 4.

⁵¹⁹ O Demaretosie i jego egzekucji inni autorzy nie wspominają.

^{520*} O Wybraniu nowej komisji czy rządu dziesięciu Ksenofont, rzecz dziwna, nic nie mówi, dlatego świadectwo Arystotelesa podawano w wątpliwość (por. Ed. Meyer, *Geschichte des Altertums* V, s. 40). Niemniej jednak słuszność będzie po stronie Arystotelesa, bo wykluczenie pierwszej komisji dziesięciu z amnestii i udział członków drugiej komisji w późniejszym życiu politycznym dowodzi, że były jednak dwie komisje dziesięciu, z których druga przeprowadziła pojednanie (por. Schoeffer w: RE Pauly-Wissowa IV, s. 2409; K. J. Beloch, *Griechische Geschichte* III 1, s. 12 przyp. 1).

⁵²¹ Rinon syn Charikleasa sprawował funkcję pomocnika (*paredros*) *hellenotamiai* w 417/6 r. (M&L 77, 26 - 7).

duntu⁵²². Podjęli bowiem rokowania z powstańcami w Pireusie jeszcze przed przybyciem Pauzanasza^{523*}, a po jego przybyciu wspólnie z nim zabiegali o przyznanie im prawa powrotu. Właściwie bowiem pokój i pojednanie doprowadził do skutku król Sparty, Pauzanasz, wraz z dziesięciu rozjemcami^{524*}, którzy później przybyli ze Sparty, a on właśnie domagał się rychłego ich przybycia. Rinon i towarzysze jego za swą życzliwość dla ludu uczczeni zostali publiczną pochwałą; mimo że objęli funkcje za czasów oligarchii, a składali sprawozdanie z działalności za rządów demokratycznych, nikt, ani z tych, którzy w mieście zostali, ani z tych, którzy z Pireusu wrócili, nie miał im nic do zarzucenia; co więcej, Rinon za swe zasługi został nawet zaraz wybrany strategiem⁵²⁵

39. Do pojednania doszło za archontatu Euklidesa^{526*} na mocy następującego układu:

„Ci z Ateńczyków pozostających w mieście, którzy zechcą, mogą przenieść się do Eleuzis⁵²⁷, gdzie posiadać będą pełne prawa obywatelskie⁵²⁸, rządzić się będą najzupełniej samowolnie⁵²⁹ oraz rozporządzać swoim majątkiem.

Świątynia^{530*} będzie wspólna⁵³¹ dla jednych i drugich, a zarząd jej spoczywać będzie wedle tradycji przodków w rękach Keryksów i Eumolpidów⁵³². Nie będzie wolno nikomu udawać się z Eleuzis do miasta, ani też nikomu z mieszkańców miasta do Eleuzis, z wyjątkiem okresu wspólnego obchodzenia misteriiów^{533*}.

⁵²² Znamy Faullosa syna Aristona, zwycięskiego chorega na Thargeliach w 359/8 r. i trierarchę w latach trzydziestych IV w., który mógł być spokrewniony z Tukidydesem synem Aristona z Acherduntu, skarbnikiem Ateny w 424/3 r. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 460.

^{523*} Pauzanasz — król Sparty z rodu Agiadów (wnuk zwycięskiego wodza spod Platejów w 479 r. p.n.e. w bitwie z wojskami perskimi), który w opozycji do wszechwładnego wówczas w Sparcie Lizandra, popierającego oligarchów ateńskich, przeprowadził pojednanie obu obozów (Xen. *Hell.* II, 4, 29 nn.).

^{524*} według Ksenofonta (*Hell.* II, 4, 38) było tych rozjemców — diallaktów (διλλακται) — piętnastu.

⁵²⁵ Wspomina o tym wyłącznie Arystoteles.

^{526*} w roku 403/2. Układ doszedł do skutku z początkiem jesieni 403 r., bo według Plutarcha (*Glor. Ath.* 349 F) demokraci wrócili do Aten 12 dnia miesiąca Boedromion.

⁵²⁷ Zob. Xen. *Hell.* II, 4, 38; Diod. XIV, 33, 6; lust. V, 10, 7 oraz Lys. VI, 45; XXV, 9.

⁵²⁸ Z pewnymi jednak, wspomnianymi dalej ograniczeniami.

⁵²⁹ Tj. bez ingerencji ze strony Aten.

^{530*} Świątynia Demeter i Persefony w Eleuzis pozostawała pod opieką kapłanów z rodu Keryksów i Eumolpidów, którzy dziedzicznie piastowali tę godność (por. rozdz. 57, 1).

⁵³¹ Oznacza to zachowanie wspólnoty kultu w odniesieniu do misteriiów eleuzyńskich.

⁵³² Zob. rozdz. 57, 1.

^{533*} uroczystość misteriiów eleuzyńskich ku czci Demeter obchodzono w drugiej połowie miesiąca Boedromion (zob. niżej, s. 817); na obchody składało się uroczyste zgromadzenie w Atenach, następnie procesja z Aten do Eleuzis, gdzie odbywały się właściwe obrzędy kultowe. Dlatego zrozumiałe zastrzeżenie, że w tym okresie zarówno mieszkańcy Aten, jak Eleuzis będą mogli udawać się z jednej do drugiej miejscowości.

Mieszkańcy Eleuzis płacić będą podatki od swych dochodów do kasy związkowej^{534*}, tak jak i inni Ateńczycy.

Jeśli wśród przesiedlających się znajdą się tacy, którzy zechcą tam nabyć dom, powinni zawrzeć umowę z właścicielem; jeżeli zaś nie dojdą do zgody, każda strona wybierze trzech rzeczoznawców, a właściciel powinien przyjąć zapłatę w wysokości ustalonej przez nich.

Z Eleuzyńczyków mieszkać będą we wspólnej gminie ci, co do których wyrażą zgodę przesiedleni przybysze.

Ci, którzy chcą się przenieść, o ile teraz przebywają w kraju, powinni zgłosić się w ciągu dni dziesięciu od dnia zaprzysiężenia układu, a przesiedlić się w przeciągu dni dwudziestu od tegoż samego dnia. Te same terminy obowiązywać będą i nieobecnych, licząc od dnia ich powrotu do kraju.

Nie wolno nikomu, kto się w Eleuzis osiedlił, piastować żadnego urzędu w mieście, chyba że wpierw znowu się zapisze do obywateli miasta. Procesy o zabójstwo — jeśliby ktoś własnoręcznie kogoś zabił lub zranił - odbywać się będą według praw przodków. Nie wolno nikomu przeciw nikomu występować w związku z wydarzeniami przeszłymi, jedynie przeciwko członkom rządów Trzydziestu, komisji dziesięciu^{535*}, kolegium Jedenastu^{536*} i zarządców Pireusu⁵³⁷, i to tylko w tym wypadku, jeśli nie złożą sprawozdania⁵³⁸.

Urzednicy sprawujący swe funkcje w Pireusie winni złożyć sprawozdanie przed mieszkańcami Pireusu, urzednicy sprawujący swe funkcje w mieście przed obywatelami z klasy posiadających. Po załatwieniu tych spraw, ci, którzy zechcą, będą się mogli przesiedlić.

Pieniądze, które pożyczono na wojnę, obie strony, każda od siebie, zwrócą".

40. Po zawarciu takich układów, tych, którzy walczyli po stronie Trzydziestu, ogarnął strach i wielu myślało o przesiedleniu, lecz odkładali zgłoszenie się na ostatnie dni, jak to przeważnie wszyscy robią. Archinos⁵³⁹ spostrzegłszy mnóstwo [chętnych], a chcąc ich zatrzymać, skrócił termin zgłaszania się na przesiedlenie o pozostające dni, tak że wielu było zmuszonych pozostać w mieście wbrew swej woli, aż wreszcie nabrali zaufania⁵⁴⁰. Było to niewątpliwie mądre posunięcie

^{534*} Prawdopodobnie chodzi tutaj o wpłacanie podatków przez Eleuzyńczyków do kasy związku peloponeskiego, do którego Ateny musiały przystąpić w wyniku wojny peloponeskiej (Xen., *Hell.* II, 2, 20).

^{535*} Por. rozdz. 37, 1 - 3.

^{535*} por rozdz 35 1.

⁵³⁷ Por. Xen. *Hell.* II, 4, 38 (bez dziesięciu); And. I, 90 (bez dziesięciu i zarządców Pireusu).

⁵³⁸ Zob. And. I, 90. W przypadku złożenia sprawozdania (o *euthynai* zob. rozdz. 48, 4-5; 54, 2) oni również mieli podlegać amnestii.

⁵³⁹ Zob. rozdz. 34, 3. Archinos wprowadził również pod koniec 401/0 r. procedurę παραγραφή. Na jej podstawie obywatel, którego zdaniem wniesiona przeciwko niemu skarga naruszała zasady amnestii, mógł domagać się, aby najpierw zbadano sprawę jej zgodności z przepisami amnestyjnymi. Zob. Isocr. XVIII, 1 - 3; schol. Aisch. I, 163.

⁵⁴⁰ Że amnestia będzie rzeczywiście przestrzegana, a demokracja gwarantuje im osobiste bezpieczeństwo.

polityczne Archinosa, podobnie jak późniejsze zaskarżenie o niezgodność z prawem wniosku Trazybulosa^{541*}, w którym tenże chciał nadać prawo obywatelstwa tym wszystkim, którzy z Pireusu wrócili, a było rzeczą ogólnie znaną, że znajdowali się wśród nich i niewolnicy. Po raz trzeci wykazał się mądrością polityczną, kiedy jakiś człowiek spośród tych, którzy dopiero wrócili, zaczął źle wspominać dawne wypadki; Archinos kazał go przyprowadzić przed radę i przekonał jej członków, że człowieka tego należy stracić, bez przeprowadzenia postępowania sądowego^{542*}, mówiąc, że teraz wykażą, czy chcą utrzymać demokrację i dotrzymać przysięgi; przekonywał, że jeżeli go uwolnią, zachęcą i innych <do takich wystąpień >, jeżeli zaś go stracą, dadzą wszystkim przykład <odstraszający >. Tak się też stało, kiedy bowiem on zginął, nikt już nigdy potem nie poruszał spraw przeszłych; a w ogóle zdaje się, że wszyscy, tak jednostki, jak i ogół, zachowali się wobec minionych nieszczęść tak pięknie jak nigdzie i z wielkim zrozumieniem sytuacji politycznej. Nie tylko bowiem wymazali z pamięci winy <popołniono w przeszłości, ale nawet wspólnie oddali Lacedemończykom pieniądze, które Trzydziestu pożyczyło na wojnę⁵⁴³, chociaż w zawartym układzie postanowiono, że zarówno ci z miasta, jak i ci z Pireusu, mają spłacić swe długi oddzielnie; uważali jednak, że od tego przede wszystkim trzeba zacząć pojednanie⁵⁴⁴. W innych zaś miastach stronnictwo ludowe przejąwszy władzę nie tylko nie dokłada na potrzeby państwa, lecz nawet przeprowadza nowy podział ziemi. Pogodzili się także i z tymi, którzy osiedlili się w Eleuzis, w trzy lata po ich przesiedleniu, za archontatu Ksenainetosa⁵⁴⁵.

41. Ale to stało się dopiero później, wówczas zaś lud, będąc panem sytuacji, ustanowił istniejący dotychczas ustrój, za archontatu Pythodorosa...^{546*}, do czego słuszne zapewne miał prawo, ponieważ własnymi siłami wywalczył sobie powrót.

Była to jedenasta z kolei zmiana ustroju państwowego. Twórcą pierwszej formy ustroju był Ion oraz ci, którzy się wraz z nim osiedlili, albowiem dopiero wówczas przeprowadzono podział na cztery fyle i ustanowiono królów fyl^{547*}.

^{541*} Por. wyżej, przypis 393. Ponieważ sąd opowiedział się przeciw Trazybulosowi, wniosek upadł, czym dotknięty został również wybitny mówca Lizjasz, Syrakuzanin z pochodzenia, lecz od dawna osiadły w Atenach, który w okresie rządów Trzydziestu gorąco wspierał powstanie demokratów.

^{542*} Zob. też wyżej, przyp. 393 (*epagoge*).

⁵⁴³ Por. rozdz. 39, 6. O owym akcie wspaniałomyślności nowej demokracji wspominają też Isokrates (VII, 67 - 9) oraz Demostenes (XX, 11 - 12).

⁵⁴⁴ ομόνοια. Zob. Isocr. VII 69; Dem. XX, 12.

⁵⁴⁵ W 401/0 r. (Diod. XIV, 19, 1; Lys. XVII 3; Diog. Laert. II, 55).

^{546*} ponieważ archontat Pythodorosa przypada na 404/3 r., a według rozdz. 39, 1 restauracja demokracji przeprowadzona została za archontatu Euklidesa w 403/2 r., więc w tekście wypadły najprawdopodobniej jakieś słowa, które nawiązywały do powstania demokratów w 404/3 r.

^{547*} Por. rozdz. 8, 3.

Druga zmiana, ale pierwsza zasługująca na nazwę ustroju, przeprowadzona została za Tezeusza, kiedy ograniczono nieco władzę królewską. Następnym — był ustrój Drakona, połączony z pierwszym spisaniem praw⁵⁴⁸; trzecim — wprowadzony po walkach ustrój Solona^{549*}, który położył podwaliny demokracji; czwartym - tyrania Pizystrata^{550*}, piątym po obaleniu tyranów ustrój Klejstenesa^{551*}, bardziej demokratyczny aniżeli Solona. Szósty nastąpił po wojnach medyjskich, kiedy to Rada Areopagu ujęła ster rządów^{552*}. Do siódmego z kolei utorował drogę Arystydes^{553*}, a doprowadził do końca Efiates^{554*}, pozbawiwszy znaczenia Radę Areopagitów. W tym okresie państwo pod wpływem demagogów najwięcej popełniło błędów w związku z panowaniem na morzu. Ósma zmiana ustroju nastąpiła z ustanowieniem rządów Czteryestu^{555*}, a następny, dziewiąty, był znów demokratyczny^{556*}. Dziesiątym była tyrania Trzydziestu i Dziesięciu^{557*}, a jedenastym ustrój wprowadzony po powrocie powstańców z Fyle i Pireusu^{558*}, który przetrwał aż dotąd, przy czym lud zdobywa coraz większe wpływy. Sam bowiem zrobił siebie panem wszystkiego i zarządza wszystkim przez uchwały Zgromadzeń i przez sądy, w których ma głos decydujący. Przecież nawet uprawnienia sądowe Rady przeszły na lud^{559*}. I dobrze, zdaje się, zrobili, gdyż małą garstkę ludzi łatwiej jest pozyskać czy to widokami zysku, czy osobistymi względami. Początkowo nie zgodzono się na wprowadzenie wynagrodzenia za udział w Zgromadzeniu. Ponieważ jednak obywatele nie przychodzili na zgromadzenia, a prythanowie na próżno wymyślali różne sposoby^{560*}, żeby zebrać ludzi dla powzięcia uchwały⁵⁶¹, wprowadził Agyrrios^{562*} wyna-

^{548*} por rozdz. 4 Rzecz znamienna, że autor porusza tu sprawę spisania praw, o czym w rozdz. 4 nie było mowy.

^{549*} Por. rozdz. 5-12.

^{550*} Por. rozdz. 14-19.

^{551*} Por. rozdz. 20-22.

^{552*} Por. rozdz. 23.

^{553*} Por. rozdz. 24.

^{554*} Por. rozdz. 25.

^{555*} Por. rozdz. 29 - 33.

^{556*} Por. rozdz. 34.

^{557*} Por. rozdz. 35 - 38.

^{558*} Por. rozdz. 39 - 40.

^{559*} Por. rozdz. 45.

^{560*} obywateli zapędzano z Agory na Pnyks używając w tym celu sznura zamoczonego w czerwonej farbie, a każdy, kto nie był obecny na Zgromadzeniu, a na jego ubraniu znajdowała się czerwona farba, podlegał karze grzywny (Arystofanes, *Achamejczycy*, 21-2 cum schol.; Poll. VIII, 104).

⁵⁶¹ Dla wielu decyzji podejmowanych na Zgromadzeniu wymagana była obecność 6000 obywateli (zob. M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 140 - 2).

^{562*} Agyrrios — polityk ateński z pocz. wieku IV p.n.e. Wprowadzone przez niego wynagrodzenie za udział w posiedzeniu Zgromadzenia, tzw. *ekklesiastikon* (ἐκκλησιαστικόν), stanowiło skromne, w wymiarze jednego obola, odszkodowanie za stracony dzień pracy, jednak i to umożliwiała obywatelom uboższym udział w życiu politycznym. Później zostało znacznie podwyższone (por. rozdz. 62, 2).

grodenie w wysokości jednego obola⁵⁶³; Herakleides z Kladzomenaj^{564*}, nazywany „królem”, podniósł je następnie do wysokości dwóch oboli, i znów Agirrios podwyższył do trzech⁵⁶⁵.

B. Część systematyczna

42. Obecny ustrój polityczny przedstawia się następująco: Prawa polityczne posiadają ci, których oboje rodzice są obywatelami¹, wpisuje się ich w poczet członków demu², gdy ukończą lat osiemnaście³. Kiedy zgłaszają się do zapisania, democi, złożywszy przysięgę, stwierdzają przez głosowanie, czy kandydaci

⁵⁶³ w 404 - 3 r. Agyrrios stanął po stronie demokratów. W 403/2 r. był jednym z sekretarzy (*Inscriptiones Graecae* II² 1, 41 -2; Tod 97, 1-2; *Inscriptiones Graecae* II², 2, 1; „Hesperia” X, 78, 77). W 401 r. popadł w konflikt z Andokidesem w związku ze sprawami podatkowymi (And. I, 133 - 6). Ok. 390 r. zastąpił Trazybulosa jako dowódca floty (Xen. *Hell.* IV, 8, 31; Diod. XIV, 99, 5). Za sprzeniewierzenie trafił później na długi czas do więzienia.

^{564*} Mimo obcego pochodzenia Herakleides, otrzymawszy za swe zasługi prawo obywatelstwa, odgrywał w Atenach znaczną rolę w życiu politycznym. Przydomek „króla” był zapewne aluzją do pochodzenia z miasta, które podlegało wówczas królowi perskiemu, a może raczej aluzją do jego wystawnego życia. [Na temat przyznania Herakleidesowi obywatelstwa, a następnie wyznaczenia go strategiem zob. Platon *Ion* 541 D; Ath. XI, 560 A; Ael. *Varia Historia* XIV, 5. Swoje przezwisko (a także uzyskanie obywatelstwa) zawdzięczał być może zasługom, jakie położył w trakcie pertraktacji z Persją ok. 423 r. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 492-3.]

⁵⁶⁵ Na temat wysokości *misthos ekklesiastikos* zob. niżej, s. 799, przyp. 342.

¹ Do 451 r. synowie obywatela ateńskiego i cudzoziemki (*metroksenoi*), korzystali z praw obywatelskich. W 451/50 r. na wniosek Peryklesa ustalono, że prawa obywatelskie przysługują jedynie tym, których oboje rodzice pochodzili z rodzin obywatelskich. W ostatnich latach wojny peloponeskiej warunek ten zniesiono, a w każdym razie przestano go przestrzegać. W końcu V wieku p.n.e. przepis został przywrócony, a w późniejszym okresie nawet zaostrzony przez wprowadzenie kar dla obydwu członków takiego mieszanego małżeństwa. Wprawdzie więc Atenki nie miały praw obywatelskich, znano jednak w Atenach pojęcie obywatelki (*politiss*), której uprzywilejowanie w stosunku do innych kobiet przejawiało się między innymi w tym, że jedynie jej synowie mogli zostać obywatelami. Na temat prawa Peryklesa zob. C. Patterson, *Pericles' Citizenship Law of 451 - 450 B.C.*, New York 1981.

² W każdym demie przechowywano spis jego członków (*ληξιαρχικόν γραμματεῖον*). W demach znajdowały się również spisy metojków, których rejestrowano w demie ich oficjalnego „opiekuna” (*prostates*). Wyjąwszy natomiast centralny rejestr obywateli zobowiązanych ze względu na swój wiek i majątek do służby wojskowej (zob. rozdz. 53, 4 - 5, 7) nie prowadzono w Atenach żadnego ogólnego spisu obywateli.

³ Prawdopodobnie rejestrację i dokimazję przeprowadzano na początku roku. Nie jest jasne, czy rejestracja obejmowała Ateńczyków, którzy ukończyli lat osiemnaście (i zaczynali dziewiętnasty rok życia), czy też raczej tych, którzy ukończyli lat siedemnaście (i zaczynali osiemnasty rok życia). Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 497 - 498.

posiadają wiek wymagany prawem⁴, jeśli zaś okaże się, że tak nie jest, przechodzą z powrotem do liczby małoletnich; następnie sprawdzają, czy kandydat jest człowiekiem wolnym i urodził się w związku spełniającym wymogi prawa⁵; jeżeli uznają, że nie jest wolny, może się odwołać do sądu⁶, a członkowie demu wybierają ze swego grona pięciu oskarżycieli. Jeśli się okaże, że bezprawnie domaga się wpisania [na listę obywateli], państwo sprzedaje go; jeśli zaś wygra sprawę, członkowie demu są zmuszeni wpisać go na listę. Potem wpisanych bada Rada i jeśli się okaże, że ktoś nie ma osiemnastu lat, wymierza grzywnę tym demotom, którzy wpisanie przeprowadzili.

Po dokimazji efebów⁷, zbierają się ich ojcowie według fyl i po złożeniu przysięgi wybierają trzech członków z fyli, w wieku powyżej czterdziestu lat, których uznają za najlepszych i najodpowiedniejszych do kierowania efebami; lud zaś wybiera spośród nich, po jednym z każdej fyli, sofronistę i spośród ogółu Ateńczyków kosmetę, który jest naczelnym kierownikiem wszystkich^{8*}. Ci wybrani, zebrawszy efebów, obchodzą z nimi najpierw świątynie⁹, a następnie wyruszają do Pireusu i jedni z efebów pełnią straż w Munichii, a inni na Akte¹⁰. Również

⁴ Zważywszy, że w Atenach nie prowadzono rejestracji w momencie narodzin, określenie wieku mogło przysparzać pewnych problemów. Zazwyczaj jednak zapisywano kilkunastoletnich synów we fratriach, do czego można się było później odwołać, gdy powstała taka potrzeba. Jakąś rolę mogła tu też odegrać ocena dojrzałości fizycznej (zob. Arystofanes, *Osy* 578).

⁵ κατά τους νόμους oznacza urodzenie w legalnym związku małżeńskim i wyklucza uzyskanie obywatelstwa przez dzieci z nieprawego łoża.

⁶ Zapewne nie on sam, skoro jedynie dorosły obywatel mógł wszcząć postępowanie przed sądem, lecz jego ojciec lub prawny opiekun. Prawdopodobnie termin ελεύθερος (wolny) nie obejmuje wszystkich pozostałych warunków, jakie musiał spełniać obywatel, lecz oznacza właśnie osobę wolną, co pozwala wytłumaczyć wzmiankowany dalej przepis o sprzedaniu w niewolę w razie uznania przez dikasterion, że kandydat jest niewolnikiem.

⁷ Sprawą dyskusyjną jest, czy wszyscy młodzi obywatele podlegali efebii. Oczywiście jest wykluczenie z niej (być może na mocy decyzji Rady) osób niesprawnych fizycznie. Zdaniem części uczonych efebiam, w której główną rolę odgrywało szkolenie w hoplickim sposobie walki (a efebowie otrzymywali od państwa tarczę i włócznię), obejmowała jedynie zamożniejszych obywateli. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 503. Inny pogląd — m.in. Ch. Pelekidis, *Histoire de l'ephebie attique des origines a 31 av. J.-C.*, Paris 1962, s. 113-114; M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, Warszawa 1999, s. 120.

^{8*} Sofronista (σωφρονιστής) opiekun nadzorujący młodzież w gimnazjone ateńskim, kosmeta (κοσμητής), kierownik utrzymujący porządek. [Sofronista czuwał nad σωφροσύνη (roztropność, cnota, obyczajność) efebów. Sofroniści wraz z kosmeta sprawowali nadzór nad efebiam, ale zakres ich dokładnych uprawnień nie jest nam znany. Piecza nad całością należała do kosmety, czuwającego nad κόσμος (porządek, ład). Termin „kosmos” wykazuje związek ze Spartą i z Kretą (gdzie główni urzędnicy, stanowiący odpowiednik eforów spartańskich, nazywali się κοσμοί (zob. Arist. *Polit.* 1272 a 6). Zob. R. F. Willets, *Ancient Crete. A Social History*, London 1987, s. 58 - 74). Nie wiemy, czy sofronista i kosmeta pełnili w Atenach swe funkcje przez dwa lata, czy też wybierano ich co roku, aby czuwali nad obydwoma rocznikami efebów.]

⁹ Zapewne wówczas efebowie składali przysięgę w świątyni Aglauros. Przysięga efebów — Lyc. I, 77; Poll. VIII, 105-6; Stobajos, *Florilegium* 43, 48; Tod 204.

¹⁰ Znajdujący się na półwyspie Akte Pireus miał trzy porty — Kantaros (port handlowy), Zea (gdzie znajdowały się „arsenały”, ale wpływały też do tego portu statki handlowe) oraz Munichia (port

Zgromadzenie Ludowe przez głosowanie wybiera dla nich dwóch pajdotrybów oraz nauczycieli¹¹, którzy szkolą ich w walce w pełnym uzbrojeniu, w strzelaniu z łuku, rzucaniu oszczepem i miotaniu pocisków z procy. Na wyżywienie dają każdemu sofroniście po drachmie, a efebom po cztery obole na głowę. Każdy sofronista otrzymuje pieniądze od członków swej fyli, zakupuje, co trzeba, dla wszystkich razem (jedzą bowiem wspólnie według fyl) i w ogóle troszczy się o wszelkie inne potrzeby.

W ten sposób spędzają rok pierwszy. W następnym roku na posiedzeniu ekklezji, które odbywa się w teatrze¹², popisują się przed ludem zręcznością w ćwiczeniach wojskowych, otrzymują od polis tarczę i włócznię, a potem rozchodzą się po kraju i pełnią służbę wojskową w strażnicach¹³. Pełnią tę służbę strażniczą przez dwa lata, noszą wtedy chlamidy^{14*} i są wolni od wszelkich obowiązków obywatelskich¹⁵. I nie może ich nikt pozywać do sądu ani też oni nie mogą nikogo oskarżać, aby nie mieli pretekstu do oddalania się, wyjąwszy wypadki, gdy chodzi o spadek i poślubienie spadkobierczyni¹⁶, albo jeżeli któremuś z nich przypadnie związana z rodem godność kapłańska¹⁷. Po upływie tych dwóch lat wchodzą już w szeregi innych obywateli^{18*}.

43. Taki więc jest tryb postępowania przy zapisywaniu obywateli i [przy kształceniu] efebów. Wszystkie stanowiska w zakresie zwyczajnej administracji

wojenny). W południowej części półwyspu znajdowało się wzniesienie o nazwie Akte (wys. 58 m. n.p.m.), stanowiące, jak napisał Ludwik Piotrowicz, „dobry punkt obserwacyjny, umożliwiający obserwowanie ruchów zbliżających się do portu okrętów”.

¹¹ Παιδοτρίβαι byli instruktorami gimnastyki. Liczba pozostałych nauczycieli (διδάσκαλοι) nie jest znana. Późniejsze inskrypcje poświadczają zatrudnianie osobnych nauczycieli, takich jak ὄπλομάχης, τοξότης, ακοντιστής i ἀφέτης. Zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 506 - 507.

¹² W teatrze Dionizosa przebudowanym w czasach Likurga. Z pewnością dlatego, że orchesterla lepiej niż Pnyks nadawała się na paradę efebów.

¹³ Materiał epigraficzny poświadcza obecność efebów w IV w. p.n.e. w Eleuzis, Fyle i Rhamnus. W czasie służby garnizonowej efebowie podlegali rozkazom stratega ἐπί τη χώρα.

^{14*} Chlamida — obszerne krótkie wierzchnie okrycie wełniane; był to owalny płat sukna spinany broszą na lewym ramieniu lub pod szyją. Używali jej mężczyźni do jazdy konnej i w podróży oraz, o czym tu mowa, efebowie ateńscy. [Chlamida (χλαμύς) przyjęła się jako strój efebów zarówno w Atenach, jak i w innych miastach greckich. Chlamidy ateńskich efebów były czarne do 165/6 roku n.e., gdy Herodes Attyk ufundował im białe. Według Filemona (*ap. Poll. VIII, 164*) efebowie nosili również szeroki kapelusz zwany πέτασος.]

¹⁵ ἀτέλεια πάντων oznacza zapewne w przypadku efebów zwolnienie z liturgii, a także od εἰσφοραῖ oraz od innych podatków bezpośrednich.

¹⁶ Zob. przyp. 94* na s. 704.

¹⁷ Zob. s. 725, przyp. 255* i s. 755, przyp. 530.

^{18*} A. Brenot (*Recherches sur l'ephebie attique et en particulier de l'institution*, Paris 1920) dowodzi, że instytucja efebii utworzona została dopiero po bitwie pod Cheroneją w 335/4 r. (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen. I*, s. 194). [Efebria została w Atenach wprowadzona najpóźniej w latach siedemdziesiątych IV wieku (być może nawet w 403/2 roku), ale postać opisywaną w *Ustroju polit. Aten* przyjęła dopiero w 335/4 r. p.n.e. Na temat efebii — Ch. Pelekidis, *Histoire de l'ephebie attique des origines a 31 avant J.-C.* wyd. cyt.]

obsadzają przez losowanie, z wyjątkiem skarbnika funduszu wojskowego¹⁹, zarządców funduszu widowiskowego²⁰ i nadzorcy studzien^{21*}, tych bowiem wybierają przez głosowanie²², a wybrani pełnią swe funkcje od Panatenajów do Panatenajów²³. W głosowaniu wybierają też wszystkich urzędników wojskowych.

Natomiast Radę Pięciuset wybierają przez losowanie po pięćdziesięciu z każdej fyli²⁴. Każda fyla sprawuje prytnię przez oznaczoną część roku²⁵, a mianowicie cztery pierwsze przez 36 dni każda, a sześć dalszych każda przez dni 35; mają bowiem rok księżycowy²⁶. Ci, którzy pełnią funkcje prytnów, po pierwsze — jadają posiłki razem w budynku zwanym tholos²⁷, na co otrzymują pieniądze

¹⁹ Skarbnik funduszu wojskowego (ταμίης των στρατιωτικών) jest po raz pierwszy poświadczony epigraficznie dla 344/3 roku, ale funkcja jest najprawdopodobniej wcześniejsza, skoro sam fundusz wojskowy (τα στρατιωτικά) istniał co najmniej od 373 r. p.n.e. (Dem. XLIX 12, 16).

²⁰ Z funduszu widowiskowego (θεωρικών) wypłacano obywatelom zasiłki (2 obole) pokrywające koszty wstępu do teatru w czasie Wielkich Dionizjów, a także innych świąt, w czasie których odbywały się przedstawienia dramatyczne. Wprowadzenie zasiłków przypisuje się Peryklesowi albo Agyriosowi (na początku IV w. p.n.e.). Zdaniem Rhodesa zasiłek wprowadził Diofantos, współpracownik Eubulosa po 355 r. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 514-516). Od połowy IV w. funkcje funduszu uległy rozszerzeniu. Wypłacano z niego obywatelom pieniądze także w czasie świąt, w skład których nie wchodziły przedstawienia teatralne. W czasie pokoju nadwyżki dochodów państwa kierowano właśnie do funduszu widowiskowego, z którego finansowano również roboty publiczne. Na temat funduszu widowiskowego zob. J. J. Buchanan, *Theorika*, New York 1962; E. Ruschenbusch, *Die Einfuhrung des Theorikon*, „Zeitschrift fur Papyrologie und Epigraphik” 36, 1979, s. 303 - 308.

²¹ * Stanowisko „nadzorcy studzien” było szczególnie ważne w Attyce ubogiej w wodę. [Zachowały się dwie inskrypcje honoryfikacyjne na cześć nadzorców studzien (ἐπιμεληταί των κρηνών) z trzeciej ćwierci IV wieku (*Inscriptiones Graecae* II² 215 i II² 338). Nie znamy powodów, dla których urzędników tych wyznaczano przez wybór.]

²² χειροτονία — głosowanie przez podniesienie rąk.

²³ W starszej literaturze przyjmowano, że chodzi tu o Wielkie Panatenaje, a zatem, że wymienionych urzędników wybierano na czteroletnią kadencję. Tak sądził również Ludwik Piotrowicz. Nie ma jednak wyraźnego potwierdzenia źródłowego ich wyboru na cztery lata. Zdaniem W. S. Fergusona wybierano ich raczej, jak i innych urzędników, na okres jednego roku, a Panatenaje nie oznaczają (*Hellenistic Athens*, London 1911 s. 474-5) Wielkich Panatenajów, lecz (Małe) Panatenaje.

²⁴ Aż do czasów Hadriana z każdej fyli losowano 50 członków Rady. Każdy z demów wchodzących w skład fyli miał do obsadzenia liczbę miejsc proporcjonalną do liczby zamieszkałej w nim ludności.

²⁵ O kolejności fyl decydowało losowanie, ale przeprowadzano je dopiero pod koniec prytnii, a więc na początku roku nie wiadomo, w jakiej kolejności fyle będą sprawować prytnię.

²⁶ Ateńczycy posługiwali się tzw. kalendarzem świątecznym, w którym rok składał się z dwunastu miesięcy po 29 lub 30 dni (od jednej do drugiej pełni księżyca) oraz wspomnianym w tekście tzw. kalendarzem Rady, w którym rok dzielił się na dziesięć miesięcy. W celu uzgodnienia obydwu kalendarzy co trzy lata wprowadzano miesiąc dodatkowy. Na temat kalendarza zob. B. D. Meritt, *The Athenian Calendar in the Fifth Century*, Cambridge, Mass. 1928.

²⁷ Dawne prytnajon wzniesione obok buleuterion w południowej części Agory, być może w połowie VI w. p.n.e., uległo zniszczeniu w 480/9 r. Wzniesiony ok. 465 r. przez Kimona θόλος, okrągły budynek, będący siedzibą prytnów, posiadał wewnętrzną kolumnadę, podtrzymującą spadzisty dach (któremu budynek zawdzięczał swą inną, poświadczoną jednak dopiero dla II w. p.n.e. nazwę Σκιάς, czyli parasol). Tholos Kimona uległ zniszczeniu w końcu IV lub na początku III wieku. W czasie przebudowy

od polis²⁸. Dalej — oni zwołują posiedzenia Rady i Zgromadzenia Ludowego, przy czym Radę codziennie z wyjątkiem dni świątecznych²⁹, a Zgromadzenie cztery razy w okresie każdej pryantii³⁰. Oni też z góry ustalają sprawy, nad którymi Rada ma obradować, porządek dzienny na każde posiedzenie, a także miejsce, gdzie mają się zebrać³¹.

Oni też ustalają porządek dzienny ekklezji³². Na pierwszym (w okresie każdej pryantii) posiedzeniu, zwanym głównym, musi się przeprowadzić głosowanie nad [działalnością] urzędników³³, czy zdaniem ludu dobrze swe funkcje spełniają, omówić sprawy zaopatrzenia w zboże³⁴ oraz sprawę obrony kraju; także, jeżeli ktoś chce wnieść eisangelię³⁵, musi to w tym dniu właśnie uczynić. Wówczas też powinny być odczytane spisy dóbr skonfiskowanych³⁶, jako też wykazy zgłoszeń

zlikwidowano wewnętrzną kolumnadę, dodając czterokolumnowy portyk zewnętrzny. Od strony północnej tholosu znajdowało się niewielkie pomieszczenie identyfikowane przez archeologów jako kuchnia.

²⁸ W czasach Arystotelesa każdy z pryantów otrzymywał 1 obola oraz 5 oboli, które przysługiwały mu jako członkowi Rady (zob. rozdz. 62, 2).

²⁹ Pryantowie zwoływali Radę codziennie z wyjątkiem dni świątecznych (*hemeraí aphasimoi*). W praktyce posiedzenia Rady odbywały się przez około 275 dni w roku.

³⁰ We wcześniejszym okresie posiedzenie główne (*kuría ekklesiá*) mogło być jedynym stałym posiedzeniem Zgromadzenia w czasie pryantii. W IV wieku odbywały się cztery posiedzenia. Część uczonych jest zdania, że w razie potrzeby zwoływano też posiedzenia dodatkowe (znane z inskrypcji z okresu hellenistycznego *σύγκλητος*). M. H. Hansen (*Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 145 - 46) uważa jednak, że *ekklesiá σύγκλητος* nie jest dodatkowym posiedzeniem, lecz posiedzeniem zwołanym w nadzwyczajnym trybie, tj. z wyprzedzeniem krótszym niż cztery dni lub na podstawie dekretu. Na temat liczby posiedzeń ekklezji zob. tenże, *How often did the Athenian Ekklesia meet?*, „Greek, Roman & Byzantine Studies” 18, 1977, s. 43-70; E. M. Harris, *How often did the Athenian Assembly meet?*, „Classical Quarterly” 36, 1986, s. 363 - 377; M. H. Hansen, *How often did the Athenian ekklesia meet? A reply*, „Greek Roman & Byzantine Studies” 28, 1987, s. 35 - 50.

³¹ Wzniesiony w końcu VI lub na początku V wieku stary budynek Rady (*βουλευτήριον*) zniszczyli Persowie. Zapewne został on częściowo odrestaurowany po wojnach perskich, gdyż nową siedzibę Rady wzniesiono na stoku Kolonos Agorajos dopiero u schyłku V wieku p.n.e. Na miejscu starego budynku zbudowano zgodnie z nakazem wyroczni delfickiej świątynię Matki Bogów (Metroon), gdzie mieściło się archiwum państwowe.

³² Porządek obrad (*πρόγραμμα*) ogłaszano na cztery dni przed posiedzeniem Zgromadzenia.

³³ *ἐπιχειροτονία των αρχών*. Zapewne głosowanie nad urzędnikami (*ἀρχαί*) poprzedzała debata, w czasie której zgłaszano zarzuty przeciwko konkretnym urzędnikom lub kolegom urzędniczym. Jeśli przeciw urzędnikowi wysunięto jakieś zarzuty i głosowanie wypadło niekorzystnie dla niego, zawieszano go w czynnościach aż do rozstrzygnięcia sprawy przez sąd. Por. rozdz. 61, 2, 4.

³⁴ *περί σίτου*. Ze względu na zależność Aten od importu zboża problem ten miał dla Ateńczyków zasadnicze znaczenie (por. rozdz. 51).

³⁵ Por. rozdz. 8, 29, 59. Eisangelia stanowiła procedurę umożliwiającą wniesienie oskarżenia przed Zgromadzeniem lub Radą w związku z popełnieniem szczególnie groźnych dla państwa przestępstw (zdrada, przekupstwo, małwersacje). Na temat przestępstw uwzględnionych w tzw. prawie o eisangelii (*nomos eisangelikos*) — Hyp. IV, 7-8; Poll. VIII, 52; Lex. Rhet. Cant. i. v. eisangelia). Eisangelia mogła zostać również skierowana przeciwko osobom działającym na szkodę dziedziczących oraz przeciwko nieuczciwemu postępowaniu diaitetów. Zob. R. Kulesza, *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku p.n.e.*, wyd. cyt., s. 26 - 32.

³⁶ Por. rozdz. 47, 52. W przypadku konfiskaty majątku przez państwo — *poletai* sporządzali na podstawie sprawozdania demarchy lub *apographai*, zgłoszonych przez obywateli, listę dóbr skonfis-

o przyznanie spadku lub ręki spadkobierczyni; chodzi o to, ażeby nie uszło niczyjej uwagi, że majątek jakiś pozostał bez właściciela. W szóstej prytnii, prócz spraw wymienionych wyżej, zarządzają nadto głosowanie przez podniesienie rąk w sprawie ostracyzmu³⁷, a mianowicie, czy należy go przeprowadzić czy nie, następnie w sprawie podjęcia kroków sądowych przeciw sykofantom³⁸, tak ze strony Ateńczyków, jak i metojków^{39*} (ograniczonych do trzech wypadków jednych i drugich), i wreszcie zarządzają głosowanie nad niedotrzymaniem danej ludowi obietnicy⁴⁰.

Drugie posiedzenie przeznaczone jest na rozpatrzenie próśb. Każdy, kto chce, ma prawo jako symbol prośby złożyć gałązkę⁴¹ i przedstawić Zgromadzeniu

kowanych — i wystawiali je na sprzedaż w obecności Rady. Odczytywanie listy miało dać obywatelom możliwość poinformowania o dodatkowych okolicznościach sprawy, np. o niesłusznym z jakiegoś powodu włączeniu danego majątku na listę. Według Ludwika Piotrowicza — „zainteresowani mogli wnieść swe ewentualne pretensje do części skonfiskowanego majątku jako swej własności.”

³⁷ περί της ὀστρακοφορίας. Jeśli Zgromadzenie głosowało za ostracyzmem odbywał się on w ósmej prytnii (Filochoros, 328 F 30). Od ostracyzmowania Hyperbolosa ok. 417 -415 r. (Plut. *Nic.* 11, 8) nie stosowano w praktyce wspomnianej procedury. Zapewne formalnie jej nie zniesiono, lecz Zgromadzenie co roku opowiadało się przeciwko potrzebie przeprowadzenia ostracyzmu. Por. rozdz. 22 oraz przyp. 263 na s. 726.

³⁸ Procedurę προβολή stosowano przeciwko osobom, które dopuściły się przestępstw podczas lub w związku ze świętem religijnym, a także przeciwko obywatelom i metojkom, którzy działali jako sykofanci, tj. czerpali korzyści materialne szantażując innych groźbą wytoczenia im procesu. Z zamiarem zgłoszenia προβολή mógł wystąpić również nie-obywatel, ale wyłącznie za zgodą Zgromadzenia. Stanowisko, jakie zajęło w głosowaniu Zgromadzenie, nie miało formalnego znaczenia, gdyż sąd, do którego trafiała następnie sprawa, nie musiał orzekać zgodnie z nim. Sprawa nie mogła natomiast trafić do sądu, jeśli Zgromadzenie głosowało przeciwko *probole*. Nie wiemy, dlaczego ten rodzaj oskarżeń dopuszczano jedynie raz w roku w szóstej prytnii (Zdaniem G. Gilberta *probolai* można było zgłaszać na *kyria ekklesia* w czasie każdej prytnii — *The Constitutional Antiquities of Sparta and Athens*, Sonnenschein 1895, s. 303, przyp. 3).

^{39*} Metojkowie (dosłownie: współmieszkańcy) — wolna ludność w miastach greckich, rekrutująca się z przybyszów i nie posiadająca pełnych praw obywatelskich; państwo zapewniało im opiekę prawną przez wybranego spośród obywateli opiekuna (προστάτης, por. rozdz. 58) i zostawiało swobodę zarobkowania (przeważnie zajmowali się rzemiosłem i handlem), nie dając im prawa nabywania nieruchomości. Płacili na rzecz państwa specjalny podatek, który wynosił 12 drachm rocznie od mężczyzn, 6 drachm od samodzielnych kobiet, oraz daniny takie, jakie ciążyły na obywatelach; ciążył na nich także obowiązek służby wojskowej w piechocie i we flocie. Praw politycznych nie posiadali. Skargi mogli wnosić przez wspomnianego już opiekuna, w dalszych etapach procesu działali już samodzielnie (por. G. F. Schoemann, J. H. Lipsius, *Griechische Alterthumer* I, s. 372; G. Busolt, *Griechische Staatskunde* I, 1920, s. 292 nn.). [O metojkach zob. Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cites grecques*, Nancy 1972; D. Whitehead, *The Ideology of the Athenian Metic*, Cambridge 1977; M. Baslez, *Uetranger dans la Grece antique*, Paris 1984; C. Vatin, *Citoyens et non-citoyens dans le monde grec*, Paris 1984.]

⁴⁰ Niedotrzymanie złożonej ludowi obietnicy, czy też wprowadzenie go w błąd (przez składanie fałszywych obietnic) — ἀπάτη του δήμου — mogło być też przedmiotem skargi w procedurze eisangelii, jak w przypadku Miltiadesa w 489 r. p.n.e. (Zob. R. Kulesza, *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku p.n.e.*, wyd. cyt., s. 55 - 58).

⁴¹ Tj. gałązkę oliwną na ołtarzu. Na temat ἱκετεία zob. J. P. A. Gould, *Hiketia*, "Journal of Hellenic Studies" XCIII, 1973, 74-103; G. Stagakis, *Hiketia in the Homeric Society*, w: *Studies in the Homeric Society*, „Historia Einzelschriften" 26, Wiesbaden 1975, s. 94-112.

sprawę, jaką zechce, czy to osobistą czy dotyczącą sprawy publicznej. Pozostałe dwa posiedzenia poświęcone są innym sprawom: otóż prawa wymagają, ażeby omawiano na nich trzy sprawy religijne, trzy zastrzeżone dla heroldów i posłów oraz trzy świeckie. Omawiają te sprawy niekiedy bez wstępnego głosowania^{42*}. Heroldowie i posłowie przedstawiają się najpierw prythanom, a ci, którzy przynoszą listy, także im je oddają.

44. Jeden z prythanów, wybrany losem, jest ich przewodniczącym⁴³. Obowiązki przewodniczącego pełni przez jedną noc i dzień, i nie wolno mu ich pełnić ani dłużej, ani dwukrotnie. On przechowuje klucze od świątyń, w których znajdują się państwowe pieniądze⁴⁴ i dokumenty^{45*}, jako też pieczęć państwową; wraz zjedną trzecią prythanów⁴⁶, których sam wyznaczy, musi stale przebywać w tholosie. Gdy prythanowie zwołują posiedzenie Rady albo Zgromadzenia, przeprowadza losowanie dziewięciu członków prezydium, tzw. proedrów⁴⁷, po jednym z każdej fyli, z wyjątkiem tej, która właśnie pełni prythanę, a spośród tych z kolei jednego epistatesa proedrów, i wręcza im porządek dzienny posiedzenia. Proedrowie, utrzymawszy porządek dzienny, czuwają nad nim, przedkładają sprawy, które mają być przedmiotem obrad, oceniają wyniki głosowania⁴⁸, wydają wszelkie inne

^{42*} Przez wstępne głosowanie (προχειροτονία) Zgromadzenie Ludowe zatwierdzało przedstawiony przez prythanów porządek obrad (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen.* II, s. 252).

⁴³ Epistates prythanów (επιστάτης των πρυτάνεων) w V i na początku IV wieku przewodniczył obradom Rady i Zgromadzenia. W późniejszym okresie był już tylko przewodniczącym kolegium prythanów.

⁴⁴ Skarb państwowy przechowywano w różnych budowlach świątynnych. Do 386/5 r. trzy miejsca w Partenonie miały osobne inwentarze. W latach 434 - 443 skarb Ateny oraz nowoutworzony skarb innych bogów przechowywano w opisthodomosie na Akropolu. W IV wieku p.n.e. część pieniędzy przekazano kolegium urzędniczym, które przechowywały je w swoich siedzibach. Urzędowe rachunki umieszczano w IV wieku w Metroon.

^{45*} Jako archiwum państwowe służyło Metroon, świątynia Macierzy Bogów, która znajdowała się niedaleko buleuterionu. [Powstanie świątyni wiąże się z wyrocznią delficką, która nakazała Ateńczykom wnieść przybytek bogini w buleuterion. Metroon zbudowano więc na miejscu starej siedziby Rady. W czasach Arystotelesa Metroon znajdował się więc rzeczywiście koło (nowego) buleuterion. Umieszczenie (i utworzenie) archiwum w Metroon datować należy na ostatnie lata V wieku p.n.e. Zob. A. Boegehold, *The Establishment of a Central Archive at Athens*, „American Journal of Archeology” 76, 1972, s. 26-30.]

⁴⁶ Skoro ani 50, ani 49 nie dzieli się przez trzy, nie może tu chodzić o matematyczną 1/3. Zapewne odnosi się to do trzech trytti, na jakie dzieliła się fyli, a w rezultacie także jej reprezentacja w Radzie.

⁴⁷ Dziesięcioosobową komisję proedrów (πρόεδροι) wyznaczano na każdy dzień, w którym miało się odbyć posiedzenie Zgromadzenia lub Rady. Do 403/2 r. w dekretach Zgromadzenia pojawia się epistates prythanów, a od 379/8 r. epistates proedrów. Dla lat 403/2 - 379/8 w materiale epigraficznym nie ma świadectw, które pozwoliłyby jednoznacznie rozstrzygnąć, kiedy epistatesa prythanów zastąpił epistates proedrów jako przewodniczący Zgromadzenia i Rady. W zmianie tej upatruje się próbę zmniejszenia władzy prythanów, albo też odciążenia ich i bardziej równomiernego rozłożenia obowiązków między członków Rady.

⁴⁸ Ludwik Piotrowicz τὰς χειροτονίας κρίνουσιν tłumaczy: „stwierdzają wyniki losowania” — lepiej jednak oddać κρίνεται jako „oceniać” lub „oszacować” (oczywiście — wyniki głosowania).

zarządzenia i mają prawo zamknąć posiedzenie. Przewodniczącym proedrów nie można być więcej niż jeden raz w roku, a członkiem prezydium, czyli proedrem jedynie raz w okresie każdej prytnii⁴⁹.

Przeprowadzają też na ekklezji wybory strategów, hipparchów i innych urzędników wojskowych według zasad, jakie Zgromadzenie wpierw ustanowi⁵⁰; wybory te przeprowadzają po szóstej prytnii prytanowie, za których urzędowania pojawiają się pomyślnie znaki, musi jednak także w tej sprawie zapaść uprzednio uchwała Rady^{51*}.

45. Rada mogła dawniej karać grzywną, i wtrącać do więzienia, i karać śmiercią⁵². Kiedy jednak wydała raz w ręce kata⁵³ niejakiego Lysimacha^{54*} i ten siedział już oczekując śmierci, Eumelides z Alopeke⁵⁵ uratował go, mówiąc, że nie wolno wydawać na śmierć żadnego obywatela bez wyroku dikasterion⁵⁶. A kiedy odbyła się rozprawa, Lysimachos został uwolniony (miał stąd przydomek Lysimachos „spod pręgierza”)⁵⁷, a Radzie odebrał lud władzę karania śmiercią, wtrącania do więzienia i wymierzania kary grzywny⁵⁸, uchwalwszy to prawo, że jeśli Rada

⁴⁹ Jeśli proedrowie byli potrzebni przez około 300 dni w roku, członek Rady mógł oczekiwać, że 5-6 razy będzie proedrem, a 1/3 prytnów będzie pełnić funkcję epistatesa proedrów.

⁵⁰ Ze wspomnianego dalej prawa wynika, że 10 strategów wybiera się εξ απάντων Αθηναίων, pięciu z nich przydzielając konkretne zadania (rozd. 61), a ponadto z każdej fyli wybiera się po jednym taksiarchu i fylarchu. Ten fragment wskazuje, że Zgromadzenie miało pewną swobodę co do stosowanej za każdym razem procedury wyboru.

^{51*} Uprzednia uchwała Rady — προβούλευμα (zob. rozdz. 45, 4). [Wstępna uchwała Rady przekazywana Zgromadzeniu do dyskusji i ratyfikacji, albo w postaci wniosku o omówienie w trakcie obrad danej sprawy, albo gotowego (choć mogła być ona przedmiotem debaty i wolno w niej było wносить zmiany) tekstu uchwały. Zob. niżej, przyp. 62.]

⁵² Zdaniem Rhodesa Rada takiej władzy nigdy nie posiadała (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 538).

⁵³ Kat publiczny (ὁ δῆμιος, należący do państwa niewolnik) podlegał rozkazom Jedenastu (zob. rozdz. 52).

^{54*} O wypadku tym nic więcej nie wiadomo; ponieważ jednak wśród siepaczy rządów Trzydziestu występuje u Ksenofonta (*Hell.* II 4, 8) dowódca jazdy Lysimachos, można przypuszczać, że to właśnie przeciwko niemu Rada powzięła uchwałę, wkrótce zapewne po przywróceniu demokracji, a więc po 403 r. [Na podstawie tekstu *Ustroju polit. Aten* nie da się niestety w ogóle ustalić, o jakiego Lysimacha chodzi (zob. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 583).]

⁵⁵ Uwzględnienie *demotikon* wskazuje, że chodzi o postać historyczną, ponieważ jednak jest to jedyne miejsce, w którym pojawia się Eumelides z Alopeke, nic o nim nie potrafimy powiedzieć.

⁵⁶ Stwierdzenie, że bez wyroku dikasterion nikogo nie można skazać na śmierć, jest nieścisłe. Do wydawania wyroków śmierci uprawniona była Rada Areopagu i Zgromadzenie, a także Jedenastu, gdy złoczyńcy (κακούργοι) przyznali się do popełnienia zarzucanego czynu.

⁵⁷ L. Piotrowicz, wyd. I, tłumaczy: „siedział na pniaku”, i dalej: Lysimachos miał przydomek „z pniaka” (za — L. W.), [ὁ από του τυπάνου to ktoś, kto uniknął τύπανον (τύμπανον), czyli egzekucji za pomocą brutalnej metody zwanej ἀποτυμπανισμός. Znaleźiska szkieletów w Faleronie wskazują, że ofiarę przymocowywano do „słupa” i prawdopodobnie bardzo powoli duszono za pomocą „obrożi” zaciskanej naokoło szyi.]

⁵⁸ Jeszcze w latach pięćdziesiątych IV wieku Rada mogła nakładać grzywny do wysokości 500 drachm i orzekać o tymczasowym aresztowaniu. Zob. rozdz. 41.

skaże kogoś za jakieś przestępstwo lub wymierzy grzywnę, powinni thesmotheci uchwały Rady dotyczące kary lub grzywny przedłożyć dikasterion⁵⁹, prawomocna zaś będzie uchwała sędziów.

Rada sądzi również większość urzędników, zwłaszcza tych, którzy zawiadują pieniędzmi; wyrok jej jednak nie jest bezwzględnie prawomocny, lecz można się od niego odwołać do dikasterion. Wolno też i osobom prywatnym składać doniesienia w drodze eisangelii, na jakich zechcą urzędników, że nie stosują się do praw, jednakże i im przysługuje prawo odwołania się do sądu, jeśli Rada ich skaże.

Rada przeprowadza także dokimazję⁶⁰ [nowo wylosowanych] radnych, którzy mają pełnić swe funkcje w roku następnym, oraz także badanie odnośnie do dziewięciu archontów. Dawniej przysługiwało Radzie prawo bezwzględnego wykluczenia, obecnie jednak wykluczeni [przez Radę] mogą się odwołać do sądu⁶¹.

W takich więc wypadkach nie może Rada ostatecznie rozstrzygać. Rada ponadto przedstawia Zgromadzeniu swoją opinię, a ludowi nie wolno powziąć uchwały w żadnej sprawie, której Rada nie rozpatrzyła wcześniej i której prythanowie nie umieszczą w porządku dziennym⁶². O ile by ktoś wbrew temu jakąś uchwałę przeprowadził, naraża się na oskarżenie o działanie niezgodne z prawem⁶³.

⁵⁹ Zob. rozdz. 59, 4.

⁶⁰ δοκιμασία odbywała się po wyborze urzędników, a przed objęciem przez nich urzędu. Celem dokimazji było sprawdzenie ogólnych kwalifikacji przyszłego urzędnika (archonci, rozdz. 55), ale w praktyce ocenie mogło podlegać całe życie kandydata. W V - IV wieku większość δοκιμασία odbywała się przed dikasteriami (rozdz. 55), ale sama instytucja z pewnością wyprzedza narodziny demokracji i we wczesnym okresie badaniem zajmowała się zapewne Rada Areopagu. Na temat dokimazji zob. G. Adelaye, *The Purpose of Dokimasia*, „Greek, Roman & Byzantine Studies” 24, 1982, s. 295 - 306. Por. też J. Bleicken, *Die athenische Demokratie*, Paderborn 1994², s. 273 - 7.

⁶¹ Odwołanie się do sądu (ἐφεσις εἰς τὸ δικάστηριον) w przypadku archontów było obowiązkowe (rozdz. 55), ale należy wątpić, aby cała czasochłonna procedura była stosowana wobec innych urzędników.

⁶² Debatę na ekklezji poprzedzało wcześniejsze rozpatrzenie sprawy — προβούλευσις — przez Radę (zob. R.A. de Laix, *Probouleusis at Athens*, Berkeley 1973, s. 3 -139), czego wynikiem była uchwała — προβούλευμα — przedstawiana Zgromadzeniu. Po omówieniu problemów, jakie miały zostać poddane pod obrady Zgromadzenia, Rada układała i następnie ogłaszała porządek obrad ekklezji (πρόγραμμα). Zob. s. 766, przyp. 51*.

⁶³ Γραφή παρανόμων stanowi typ procesu publicznego wymierzonego przeciwko niezgodnemu z obowiązującymi prawami (lub szkodliwego dla państwa) projektowi uchwały (ψήφισμα) Zgromadzenia lub Rady. Wiązana niekiedy z reformami Efialtesa procedura po raz pierwszy poświadczona jest w 415 r. p.n.e. Po rewizji praw (νόμοι) w końcu V wieku wprowadzono procedurę γραφή νόμων μη επιτήδειο ν θεῖναι zbliżoną do wspomnianej wyżej, lecz wymierzoną przeciwko prawom, a nie uchwałom. Zob. M. H. Hansen, *The Sovereignty of the People's Court in Athens in the Fourth Century BC and the Public Action against Unconstitutional Proposals*, Odense 1974.

46. Poza tym Rada sprawuje także nadzór nad zbudowanymi już trójrzędowcami, arsenałami^{64*} i dokami⁶⁵, zarządza budowę nowych trój- lub czterorzędowców^{66*}, zależnie od uchwały Zgromadzenia, i stara się o zaopatrzenie nowych okrętów oraz o pomieszczenia dla nich. Budowniczych okrętów wyznacza jednak Zgromadzenie drogą losowania. Jeśli Rada nie odda tych prac w pełni ukończonych nowej Radzie, nie może dostać honorowej nagrody^{67*}, którą otrzymują za kadencji następnej Rady^{68*}. Dla przeprowadzenia budowy trier wybiera Rada ze swego grona dziesięciu *trieropoioi*. Opiekuje się też Rada wszystkimi budowlami publicznymi⁶⁹, i jeżeli jest zdania, że ktoś je niszczy, informuje o tym Zgromadzenie, i rozpatrzywszy sprawę przekazuje ją do dikasterion⁷⁰.

47. Po większej części współdziała Rada z innymi urzędami. Przede wszystkim są to skarbnicy Ateny w liczbie dziesięciu⁷¹, wybierani przez losowanie po jednym

^{64*} Zaopatrzenie (σκευή) okrętów, jak żagle, wiosła, liny itp. przechowywano w budynku zwanym σκευοθήκη. [Zbudowany w Pireusie przez Filona z Eleuzis tzw. arsenał (346 - 320 r.) uznał Plutarch za jeden z cudów świata (*Sulla*, 14). Była to obszerna, wyłożona kamieniem hala (dłg. 123, szer. 17 m.), podzielona rzędami kolumn (35 w każdym rzędzie, wys. 9, 25 m.) na trzy nawy. Główna hala była pomieszczeniem komunikacyjnym. W bocznych przechowywano sprzęt okrętowy.]

⁶⁵ Terminem νεώσοκοι określano warsztaty okrętowe, w których budowano, remontowano oraz przechowywano statki w okresie zimy. Zbliżony znaczeniowo termin νεώρια oznacza doki albo stocznie. Stocznie wojenne znajdowały się pod kontrolą *ἐπιμελεται των νεωρίων*, o których Arystoteles nie wspomina, choć są oni znani z IV-wiecznych inskrypcji. Decyzje dotyczące okrętów oraz stoczni podejmowała zwykle Rada, ale ważniejszymi sprawami zajmowało się też Zgromadzenie.

^{66*} Według Diodora (XI, 43, 3) mieli Ateńczycy za radą Temistoklesa budować corocznie 20 nowych okrętów. Dla utrzymania floty na należyłym poziomie było to rzeczą niezbędną, gdyż drewniane okręty szybko się zużywały. Okręty wojenne większego typu, o czterech rzędach wioseł — czterorzędowce (τετρήρης), zaczęto budować w Atenach dopiero przed 330 r. p.n.e. [W 357/6 r. Ateny miały 283 okręty, w 353/2 r. 349, w 330/69 r. 410, a w 325/4 r. 412. Nie wiemy niestety, jak wiele w tym czasie zbudowano nowych okrętów, a ile stracono. Wiadomo jedynie, że w latach dwudziestych i trzydziestych IV wieku uzupełniono flotę o cztero- i pięciorzędowce (o tych ostatnich Arystoteles nie wspomina), zaś liczba trier między 330/69 a 326/5 rokiem spadła z 392 do 360.]

^{67*} Honorową nagrodą był wieniec złoty, który następnie składano w jednej ze świątyń, oraz dekret pochwalny. Kiedy w 355 r. p.n.e. Androtion wystąpił z wnioskiem o uwieńczenie Rady, oskarżono go o wniesienie wniosku sprzecznego z prawem, ponieważ ówczesna Rada nic dla floty nie zrobiła. Do tej właśnie sprawy odnosi się mowa Demostenesa przeciwko Androtionowi.

^{68*} Zdaniem Wilamowitza (*Arist. u. Athen* I, s. 211, przyp. 44), Arystoteles podkreśla tu ten szczegół dla przeciwstawienia tego postępowania dawniejszej praktyce, według której Rada sama w toku swego urzędowania prosiła o odznaczenie. [Ścisłej umieszczała wniosek o uwieńczenie w porządku obrad Zgromadzenia pod koniec swego roku urzędowania.]

⁶⁹ Nie wiemy, czy Rada była odpowiedzialna za nowe budynki, budynki już stojące, czy za jedne i drugie. Odpowiedzialności Rady za budynki stare nie potwierdzają żadne świadectwa źródłowe. W V wieku bezpośredni nadzór nad nowymi budynkami należał z kolei do *ἐπιστάται* wyznaczanych zapewne przez Zgromadzenie (eleuzyński epistates — *Supplementum Epigraphicum Graecum* X 24, 7-13). Dla IV wieku obieralny epistates jest poświadczony w materiale epigraficznym.

⁷⁰ Prawdopodobnie Rada przeprowadzała pierwsze przesłuchanie, a gdy uznawała winę oskarżonego, kierowała sprawę do dikasterion, informując o tym Zgromadzenie.

⁷¹ Skarbnicy Ateny (ταμίαι της Αθήνας) zawiadywali przechowywanymi na Akropolu skarbami

z każdej fyli, i to spośród *pentakosiomedimnoi*, zgodnie z prawem Solona⁷² ([dotychczas bowiem] ono obowiązuje), ale wyłosowany pełni urząd, chociażby był zupełnie ubogi. Przejmują więc skarbnicy w obecności Rady w opiekę posąg Ateny^{73*}, posąжки Nike⁷⁴ i inne kosztowności oraz skarb państwa⁷⁵.

Następnie jest dziesięciu poletów⁷⁶ wybieranych po jednym z fyli. Zawierają oni wszelkie kontrakty <w imieniu państwa >, oddają w dzierżawę kopalnie oraz cła i podatki, załatwiają to wspólnie ze skarbnikiem funduszu wojskowego i zarządcami funduszu widowiskowego⁷⁷, w obecności [Rady]; z tym, kogo Rada w głosowaniu wybierze, zawierają ostateczną umowę w sprawie dzierżawy kopalni, i to zarówno tych, które są czynne, i które wypuszcza się w dzierżawę na trzy lata, jak i tych, które są opuszczone^{78*}, a które oddaje się na lat [dziesięć]^{79*}.

poświęconymi Atenie. Według Tukidydesa w skarbie Ateny znajdowało się prawie 10 000 talentów (Thuc. II, 13, 3). W 431 r. na pewno w skarbie było 6 000 talentów. Skarbnicy wypłacali diety sędziom, pokrywali koszty publikacji uchwał Zgromadzenia, naprawy murów obronnych. W latach 403/402 — 387/6 połączono kolegium skarbników Ateny z kolegium skarbników Innych Bogów. W okresie późniejszym rozdzielono je, ale wraz z likwidacją 347/6 r. kolegium skarbników Innych Bogów ich obowiązki przeszły na skarbników Ateny.

⁷² Oznacza to, że soloński podział na klasy majątkowe stracił już całkowicie praktyczne znaczenie, ale formalnie został utrzymany. Zob. rozdz. 8.

^{73*} Mowa tu niewątpliwie o wielkim posągu bogini Pallas Ateny dłuta Fidiasza (wiek V); posąg był bardzo kosztowny, wykonany w chryzelefantynie, tzn. drewniana konstrukcja posągu była pokryta w partiach odsłoniętych ciała płytkami z kości słoniowej, a w partiach okrytych szatami — płytkami złotymi. [Posąg Ateny Parthenos autorstwa Fidiasza powstawał w latach 447/6 - 438/7 (Filochoros 328 F 121). Złote ozdoby o łącznej wadze 1151 kg zostały usunięte z posągu dopiero w 296/5 r. p.n.e. (*P. Oxy.* XVII, 2082, 4). Sam posąg zginął podczas pożaru lub został wywieziony do Konstantynopola w V wieku n.e. Znamy go wyłącznie z replik rzymskich (Atena Warwakjon, Atena Lenormant, gemma Aspazjosa, medaliony z Kul Oba).]

⁷⁴ Dziesięć złotych Ννκαί przechowywanych w Partenonie ofiarowały Atenie fyle attyckie w drugiej połowie V wieku, ale zostały przetopione na monety po 407/6 r. (schol. Arystofanes, *Żaby* 720). Z inicjatywy Likurga w latach trzydziestych i dwudziestych IV wieku wykonano nowe posąжки Nike — Ps.-Plut. *Vitae X. Or.* 841 D, 852 B; Paus. I, 29). Nad ich wykonaniem nadzór sprawowała Rada i ταμίας των στρατιωτικών (rozdz. 49). Posąжки uległy zniszczeniu w 296/5 r. p.n.e.

⁷⁵ των άλλων κόσμων oznacza inne przedmioty ofiarowane bogini. Znajdowały się wśród nich złote wieńce składane co roku bogini na pamiątkę zwycięstwa nad gigantami, tron o srebrnych nogach, na którym siedział Kserkses w czasie bitwy pod Salaminą, złoty miecz Mardoniosa oraz wiele innych przedmiotów ze złota i srebra, a także pieniądze (χρήματα). Przekazanie skarbów następnemu kolegium odbywało się w obecności Rady, której członkowie przybywali w tym celu na Akropol. O zawartości skarbu informowały kamienne inwentarze (*Inscriptiones Graecae* I² 232 - 92, II² 1370-1513).

⁷⁶ πωληταί są wspomniani wśród urzędników solońskich (rozdz. 7) i poświadczeni w materiale epigraficznym od połowy V wieku. Ich siedziba (πωλητήριον) znajdowała się prawdopodobnie w południowo-zachodniej części Agory.

⁷⁷ Por. rozdz. 43.

^{78*} Wyrażenie w tekście συγκεχωρημένα niejasne. Jako przeciwieństwo do kopalni „czynnych” (εργάσιμα) nasuwa się tłumaczenie „kopalnie opuszczone”, jednak etymologia słowa nasuwa przypuszczenie, że może tu mowa o „koncesji” na otwarcie nowej kopalni, według: F. Foucart, *Notes sur la seconde partie, c. 42-47*, „Rev. de Philol.” N.S. XVIII, 1894, s. 250.

^{79*} Cyfra w tekście zatarta; zatarte ślady pozwalają przypuszczać, że było tam gamma γ = 3, albo

W obecności [Rady] poleci sprzedają również majątki skazanych przez Areopag^{80*}, jak i innych skazańców; kontrakt taki jednak podlega zatwierdzeniu przez dziewięciu archontów⁸¹. Przy oddawaniu w dzierżawę na rok podatków pośrednich⁸² wypisują na pobielonych tabliczkach nazwiska dzierżawców wraz z ceną dzierżawy i wykazy te przekazują Radzie. Osobno na dziesięciu tabliczkach wypisują nazwiska tych, którzy winni zapłacić ratę w okresie każdej prytnii, i osobno tych, którzy płacą trzy razy w roku, przy czym dla każdej wpłaty sporządzają odrębny wykaz, i w końcu osobno tych, którzy płacą w okresie dziewiętej prytnii⁸³. Sporządzają ponadto wykazy gruntów i domów rewindykowanych i sprzedanych na podstawie wyroku sądowego; sprzedaż ich bowiem przeprowadzają poletowie. Cenę kupna za domy musi się spłacić w przeciągu lat pięciu, za grunta zaś w ciągu lat dziesięciu; raty płatne są w okresie dziewiętej prytnii.

Również archont król przedstawia [Radzie] na pobielonych tabliczkach wykaz wydzierżawionych ziem świątynnych⁸⁴. Wydzierżawia się je na lat dziesięć, a czynsz płatny jest także w okresie [dziewiętej] prytnii. Toteż w okresie tej prytnii najwięcej wpływa pieniędzy. Tabliczki te z wykazami terminów spłat składa się w gmachu Rady, gdzie przechowuje je niewolnik publiczny. Kiedy nadchodzi termin płatności, wyjmuje ze schowka⁸⁵ wykazy tych rat, które w danym dniu winny być wpłacone i wymazane, i oddaje je poborcom. Inne zaś pozostają oddzielnie, ażeby nie wymazano rat przed ich wpłaconiem.

48. Jest też dziesięciu apodektów⁸⁶, wybranych przez losowanie według fyl. Oni to otrzymawszy wykazy wymazują w buleuterion w obecności Rady wpłacone raty i oddają wykazy z powrotem niewolnikowi publicznemu. Jeżeli ktoś nie dotrzyma terminu płatności, zaznacza się to w wykazie, zaległą zaś ratę musi dłużnik zapłacić w podwójnej wysokości, inaczej grozi mu więzienie. Prawo ściągnięcia zaległości lub uwięzienia przysługuje zgodnie z prawem Radzie.

jota ι = 10; ze względu na przeciwstawienie do trzech lat w poprzednim zdaniu, najprawdopodobniejsze wydaje się przyjęcie 10 lat.

^{80*} Zob. rozdz. 57.

⁸¹ Prawdopodobnie oznacza to, że archont musiał potwierdzić, iż majątek został skonfiskowany, a poleci mają prawo go sprzedać, choć to nie sąd archonta, lecz Jedenastu wydawało ocenę w *apographai* (zob. rozdz. 52, 1).

⁸² Takich jak πεντηκοστή (And. I, 133 - 4).

⁸³ Nie wiemy, jak zdecydowano o tym, czy suma ma zostać zapłacona w dziesięciu, trzech, czy w jednej racie w końcu roku.

⁸⁴ Archont basileus, o czym Arystoteles nie wspomina, wspólnie z poletami zajmował się wypuszczaniem w dzierżawę ziem świątynnych.

⁸⁵ ἐπισύλια.

⁸⁶ ἀποδέκταν — poborcy dochodów publicznych. Wedle Androtiona (324 F 5 ap. Harpocratonem s.v.) Klejstenes w miejsce kolakretów utworzył kolegium *apodektai*. Pierwsza o nich wzmianka pochodzi jednak z 418/7 r. (*Inscriptiones Graecae* I² 94, 15 -18). Z drugiej strony wspomniani w rozdz. 7 jako urzędnicy solońscy kolakreci występują do 410 r. p.n.e. jako urzędnicy zajmujący się nie zbieraniem, lecz wypłacaniem pieniędzy.

Jednego dnia przyjmują więc wszelkie wpłaty i rozdzielają je między urzędy⁸⁷, następnego dnia przedstawiają wykaz podziału zapisany na tabliczce, odczytują go w Radzie i pytają, czy ktoś wie, że ktoś dopuścił się nadużyć przy podziale, czy to urzędnik czy osoba prywatna; jeżeli zachodzi posądzenie o nadużycie, poddają sprawę pod głosowanie.

Członkowie Rady wyznaczają też przez losowanie spośród swego grona dziesięciu logistów, których zadaniem jest sprawdzanie rachunków prowadzonych przez urzędników w okresie każdej prytanii^{88*}. Wybierają również przez losowanie euthynów⁸⁹ po jednym z każdej fyli i po dwóch paredrów⁹⁰ dla każdego z nich; mają oni obowiązek zasiadać w godzinach targu⁹¹ przy posągu eponyma swojej fyli⁹². Jeżeli komuś z tych, którzy złożyli już sprawozdanie rachunkowe przed sądem^{93*},

⁸⁷ W V wieku w Atenach istniał skarb centralny, ale w IV w. dokonywano rozdziału (μερισμός) funduszy państwowych między kolegia urzędnicze. O budżecie poszczególnych kolegiów decydowało Zgromadzenie. Nad wykonaniem prawa (*nomos*) uchwalonego przez Zgromadzenie czuwała Rada wraz z apodektami. System ten jest poświadczony epigraficznie od 386 r. p.n.e.

^{88*} Zob. rozdz. 54, gdzie również jest mowa o dziesięciu logistach (λογισταί). Niektórzy, jak Thumser (w: *Hermanns Lehrb.* I. 2, s. 652, przyp. 4), sądzą, że oba te kolegia są identyczne; jest to jednak nieuzasadnione. Wspomniani tu logiści są wybierani drogą losowania przez Radę i przeprowadzają kontrolę rachunków w okresie każdej prytanii, podczas gdy tamci byli wybierani losowaniem przez Zgromadzenie Ludowe, a kontrolowali rachunki urzędników po złożeniu przez nich godności. Rada przez swoją komisję logistów czuwała widocznie nad działalnością urzędników w okresie ich urzędowania. Rola euthynów (εὐθυνοί), którą Arystoteles omawia w związku z logistami Rady, odnosiła się niewątpliwie do obu kolegiów.

⁸⁹ Końcowy etap kontroli urzędników obejmował badanie odpowiedzialności finansowej oraz część ogólną (εὐθυνοί), o której tutaj mowa. Obydwa etapy euthyny nie zawsze są w źródłach wyraźnie odróżniane, a termin „euthynai” oznacza często składanie sprawozdania (λόγος) przed sądem. Arystoteles nie omawia ich łącznie zapewne dlatego, że wspomniani wcześniej logiści i εὐθυνοί (o czym nie mówi się w tekście wprost) stanowili podkomisję Rady, podczas gdy rocznych logistów wyznaczało spośród ogółu obywateli Zgromadzenie.

⁹⁰ πάρεδρος — pomocnik. Wiemy o istnieniu πάρεδροι trzech archontów (rozdz. 56), hel-lenotamiów (*A Selection of Greek Historical Inscriptions to the End of the Fifth Century B.C.*, wyd. R. Meiggs, D. M. Lewis, Oxford 1988. Dalej cytowane M&L 77, 4) i strategów (rozdz. 50).

⁹¹ ταῖς ἄ[γορ]αῖς. Ludwik Piotrowicz przyjął interpretację Wilamowitza. Zdaniem Kenyona zasiadali nie „w godzinach targu”, lecz „przy okazji zgromadzeń fyl”.

⁹² Posągi dziesięciu herosów eponymów fyl attyckich stały w czasach Arystotelesa naprzeciwko starego buleuterion przy drodze biegnącej z zachodniej części Agory. (H. Krell, *Überlegungen zur öffentlichen Architektur des IV. Jahrhunderts in Athen* [w:] *Die athenische Demokratie in 4. Jahrhundert v. Chr.*, Akten eines Symposiums 3-7. August 1999 Bellagio, Walter Eder (Hrsg.), Stuttgart 1995, s. 493 - 5. Spizowe posągi eponymów (Hipotoon, Antiochos, Ajaks, Leos, Erechteusz, Egeusz, Ojneus, Akamas, Kekrops, Pandion) stały na wysokim cokole. Na jego obu krańcach ustawiano brązowe trójnogi. Na cokole pomnika umieszczano ogłoszenia państwowe. Wypisywano je na drewnianych tablicach pociągniętych woskiem. Przed deszczem i słońcem chronił tablice wysunięty gzyms, a przed dotykiem ciekawych barierka. Pomnik wzniesiono na początku V wieku p.n.e. Zob. T. Leslie Shear Jr., *The Monument of the Eponymous Heroes in the Athenian Agora*, „Hesperia” 39, 1970, s. 145 - 222. Por. s. 726, przyp. 260.

^{93*} Logiści (zob. rozdz. 54), po zbadaniu przedstawionych rachunków, czy to z okresu prytanii czy z okresu całorocznego urzędowania, przedkładali je trybunałowi sądowemu, w którym sami przewodniczyli, oraz wnioski o zatwierdzenie przedstawionych rachunków albo o ukaranie urzędnika,

zechce ktoś w ciągu trzech⁹⁴ dni od złożenia rachunków wytoczyć skargę prywatną lub publiczną z powodu tego sprawozdania, wypisuje na pobielonej tabliczce nazwisko swoje i pozwanego, przestępstwo, jakie mu zarzuca, dodając wymiar kary, jaki uważa za stosowny i wręcza to euthynowi. Ten, odebrawszy skargę, przeprowadza badanie i, jeśli uzna ją za uzasadnioną, oddaje ją, o ile jest to sprawa prywatna, sędziom demów⁹⁵, którzy w danej fyli procesy wytaczają^{96*}, o ile zaś jest to sprawa publiczna, przekazuje ją na piśmie thesmothetom⁹⁷. Thesmotheci zaś, jeśli ją przyjmą, przedstawiają ponownie rachunki dikasterion, a orzeczenie sędziów ma moc obowiązującą.

49. Rada zajmuje się też przeglądem koni⁹⁸ i jeśli uzna, że ktoś mając dobrego konia źle go żywi, cofa za karę zasilek na utrzymanie. Koniom, które nie są w stanie iść równo z innymi albo nie chcą trzymać się w szeregu, lecz ponoszą, wypalają na szczęce koło; koń, który został poddany takiemu zabiegowi, uchodzi za niezdatnego⁹⁹. Rada dokonuje też przeglądu zwiadowczych oddziałów jazdy¹⁰⁰ dla stwierdzenia, czy są istotnie odpowiednie do tej służby; kto w głosowaniu przypadnie, zostaje usunięty z jazdy. Bada dalej oddziały lekkobrojnej piechoty, towarzyszącej konnicy^{101*}, a kogo w głosowaniu odrzuci, ten traci prawo do żołdu.

Jeźdźców zaciąga dziesięciu *katologeis* wybranych przez lud w głosowaniu¹⁰².

który dopuścił się sprzeniewierzenia, przekupstwa lub nadużycia władzy przez niewłaściwe użycie pieniędzy państwowych. Nawet po zatwierdzeniu rachunków przez logistów możliwe było zakwestionowanie ich za pośrednictwem eutynów (εὐθύνοι), dosł. „przeprowadzających sprostowanie”.

⁹⁴ Kenyon i większość wydawców przyjmuje trzy (γ') dni, Wilken trzysta (τ') wśród nich Rhodes trzydzieści (λ'). Jeśli ustępujący urzędnicy mieli trzydzieści dni na zdanie sprawozdań (rozdz. 54, 2) bardzo prawdopodobne, zdaniem Rhodessa, że dalsze trzydzieści dni przewidziano na składanie skarg przed *euthynoi* (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 562).

⁹⁵ O δικασταί κατά δήμους zob. rozdz. 16, 26; 53 1-2.

^{96*} Idę za przekazaną lekcją rękopiśmienną εἰσόγουσιν (wytaczają). Oppermann za Richardsem przyjmuje poprawkę „sądzą” (δικάζουσιν), opierając się na wyrażeniu w rozdz. 53 i 58. Jednak lekcja rękopisu ma oparcie w rozdz. 53, więc poprawka zbędna, zwłaszcza że tekst rzeczowo nie budzi wątpliwości.

⁹⁷ Być może, o czym w tekście się nie wspomina, *euthynoi* mogli sami nakładać grzywny w wypadku stwierdzenia uchybień w sprawowaniu urzędu. W przypadku stwierdzenia poważniejszych przestępstw oskarżenie przed *euthynoi* mogło prowadzić do procesu przypominającego procedurę eisangelii.

⁹⁸ *Dokimasia ton hippon*.

⁹⁹ ἀδόκιμος — odrzucony w wyniku dokimazji.

¹⁰⁰ W Atenach IV wieku istniał specjalny oddział lekkiej jazdy (πρόδρομοι) — zob. W. K. Pritchett, *The Greek State at War*, I, Berkeley 1971, s. 130-131; II, Berkeley 1974, s. 188 -189).

^{101*} Oddział lekkobrojnej piechoty tak wycwiczonej, że mogli towarzyszyć jeździe i włączeni w jej szeregi brać udział w boju (άμιπτοι). [Pierwsza wzmianka o *hamippoi* w armii ateńskiej wiąże się z ich udziałem w bitwie pod Mantineją (Xen. *Hell.* VII, 5, 24). Utworzenie tego oddziału mogło stanowić wynik naśladowania wzorców beockich. O *hamippoi* beockich wspominają Tukidydes (V, 57, 2) i Ksenofont (*Hell.* VII, 5, 24). Por. Xen. *Hipparch* V, 13; Filochoros 328 F 71.]

¹⁰² Zadaniem καταλογεῖς, wyznaczanych prawdopodobnie po jednym z każdej fyli, było sporządzanie spisu (κατάλογος) zdatnych do służby w jeździe, którzy wcześniej w niej nie służyli.

Listę zaciągniętych oddają hipparchom i fylarchom¹⁰³, a oni, otrzymawszy spis, przedstawiają go Radzie. Otworzywszy zapieczętowany wykaz, na którym są nazwiska jeźdźców, wymazują zaciągniętych dawniej, którzy pod przysięgą oświadczają, że z powodu stanu zdrowia nie mogą dalej pełnić służby w jeździe, a następnie wzywają świeżo zaciągniętych; jeśli któryś z nich pod przysięgą oświadczy, że nie może służyć w jeździe ze względu na stan zdrowia lub warunki materialne, otrzymuje zwolnienie; co do innych, którzy takiego oświadczenia nie złożą, członkowie Rady głosują, czy są zdolni do służby w jeździe czy nie. Tego, którego przyjmą w głosowaniu, wpisują na tablicę, jeżeli nie, zwalniają go także.

Dawniej Rada decydowała też o rodzaju wzorów¹⁰⁴ i wykonaniu szaty dla bogini Ateny, obecnie jednak należy to do komisji wyznaczonej przez losowanie, ponieważ orzeczenia członków Rady wydawały się stronicze. Sprawę wykonania posążków Nike jako też nagród na uroczystość Panatenajów¹⁰⁵ załatwia Rada wspólnie ze skarbnikiem funduszu wojkowego.

Przeprowadza też Rada dokimazję niezdolnych do pracy¹⁰⁶. Istnieje bowiem prawo nakazujące Radzie badanie takich, którzy posiadają mniej niż trzy miny majątku, a wskutek kalectwa niezdolni są do wykonywania żadnej pracy¹⁰⁷, i wypłacanie każdemu z nich na utrzymanie po dwa obole dziennie ze skarbu państwa¹⁰⁸. Mają do tego skarbnika obieranego losowaniem¹⁰⁹.

¹⁰³ Hipparchowie byli głównodowodzącymi jazdy, a fylarchowie dowódcami oddziałów poszczególnych fyl. Zob. rozdz. 61, 4-5.

¹⁰⁴ Słowo *παραδείγματα* może oznaczać modele albo plany budynków, rzeźb, malowideł. Większość badaczy odnosiła wzmiankę do planów budowli publicznych (U. Wilamowitz, *Arist. u. Athen*, s. 212-213, przyp. 50, P. J. Rhodes, *Athenian Boule*, Oxford 1972, s. 122), ale część widziała w tym wzory peplosu bogini (Blass, Kaibel, Foucart, a także Piotrowicz). L. Piotrowicz w I wydaniu tłumaczy „orzekała o haftach”, co L. Winniczuk zamienia na „decydowała też o rodzaju wzorów”. *πέπλος* to szata niesiona w procesji na Wielkich Panatenajach (Platon, *Euthyfron* 6 C 2-3; Harpokration s.v. *πέπλος*; schol. Arystofanes, *Rycerze* 566). Aż do końca II wieku p.n.e. co cztery lata sporządzano ją dla ubrania starego posągu kultowego Ateny. Na dziewięć miesięcy przed Panatenajami w czasie *Χαλκεῖα* kapłanki i arrefory rozpoczynały pracę nad nową szatą. Dwie z czterech arrefor kierowały następnie tkaniem szaty pod nadzorem athletotów (rozdz. 60). *Ἐργαστίνα*, które wykonywały pracę, są wzmiankowane w inskrypcjach (*Inscriptiones Graecae* II² 1034, 1036, 1942, 1943). Blass i jego zwolennicy uważali, że Rada zatwierdzała wzór peplosu, ponieważ większość budowli publicznych miała przynajmniej częściowo religijne znaczenie, Rhodes (*Commentary*, s. 568 - 9) nie widzi powodów, dla których budowle publiczne i peplos nie miałyby w tym fragmencie być wymienione razem.

¹⁰⁵ O posążkach Nikai zob. rozdz. 47. O Panatenajach zob. rozdz. 60.

¹⁰⁶ Przeprowadzane przez Radę Pięciuset badanie inwalidów, którzy posiadali majątek o wartości mniejszej niż 300 drachm i starali się o zasiłek na utrzymanie.

¹⁰⁷ Zasiłki dla inwalidów wojennych (*ἀδύνατοι*) ustanowić miał Solon lub Pizystrat (Plut. *Sol.* 31, 3 -4; Diog. Laert. I, 55; schol. Aisch. I, 103). W 431 r. p.n.e. synowie poległych w czasie wojny byli utrzymywani do osiągnięcia pełnoletności na koszt państwa. System zasiłków Rhodes słusznie łączy z demokracją czasów Peryklesa lub IV wieku (*Commentary*, s. 570).

¹⁰⁸ Zasiłek na początku IV w. wynosił 1 obola dziennie (Lys. XXIV, 13, 26) i był mniejszy aniżeli wynosiły zarobki niewykwalifikowanego robotnika.

¹⁰⁹ Skarbnik (*ταμίαις*) funduszu, z którego wypłacano zasiłki dla inwalidów (stanowisko takie nie

Jednym słowem, Rada współdziałała także z innymi urzędnikami w bardzo wielu sprawach.

50. Taki jest tedy zakres działalności Rady. Losowaniem wyznacza się również dziesięciu episkeuastów¹¹⁰, którzy utrzymawszy od apodektów^{111*} trzydzieści min przeprowadzają najkonieczniejsze naprawy w świątyniach, jako też dziesięciu astynomów¹¹², z których pięciu urzęduje w Pireusie, a pięciu w mieście. Zadaniem ich jest nadzór nad aulistkami, lutnistkami i kitharystkami¹¹³, by nie wynajmowały się drożej niż za dwie drachmy; jeżeli więcej osób zabiega o wynajęcie tej samej, oni zarządzają losowanie i wynajmują ją temu, na którego los padnie. Oni też pilnują, aby żaden z przedsiębiorców oczyszczania miasta nie wyrzucał nieczystości w obrębie dziesięciu stadiów od murów miasta¹¹⁴. Uważają też, aby nie zabudowywano ulic, nie budowano balkonów nad ulicami¹¹⁵, nie zakładano rynien dachu mających odpływ na ulicę, i żeby nie robiono drzwi¹¹⁶, które by się otwierały na ulicę. Przy pomocy niewolników usuwają też ciała tych, którzy zmarli na ulicy¹¹⁷.

51. Przez losowanie także są wyznaczani agoranomowie¹¹⁸ [w liczbie dziesięciu], pięciu dla Pireusu, pięciu dla miasta. Zadaniem ich według prawa jest czuwanie nad tym, aby wszelkie towary wystawiane na sprzedaż były czyste i niefałszowane.

jest poświadczony nigdzie w źródłach), albo skarbnik Rady, z której środków najprawdopodobniej przeprowadzano wypłaty.

¹¹⁰ ἐπισκευασταὶ ἱερῶν czuwali nad świątyniami.

^{111*} ἀποδέκται — poborcy.

¹¹² Do αστυνόμοι należało przede wszystkim czuwanie nad czystością i bezpieczeństwem na ulicach (por. schol. Dem. XXIV, 112).

¹¹³ Dziewczeta grające na flecie (αυλός), harfie (ψαλτήριον) i lirze (κιθάρα) wynajmowane na sympozjony (Platon, *Prot.* 347 C-E; Xen. *Symp.* I, 1).

¹¹⁴ Por. Arystofanes, *Osy* 1184; *Pokój* 9; Poll. VII, 134.

¹¹⁵ Zwykle słowo δρύφακτοι oznacza poręcze albo bariery, ale w tym miejscu zdaniem Rhodessa (*Commentary*, s. 575) nazwano tak drewniane balkony wystające ze ścian domów. Zakazy budowania takich konstrukcji zewnętrznych wiązano z Hippiaszem (Arist. *Ekon.* 1347 a 4-8) i Ifikratesem (Polyajnos III, 9, 30).

¹¹⁶ θύρα oznacza drzwi, formy deminutywne θύριον i θυρίδιον małe drzwi, ale θυρίς oznacza zwykle okno. Zdaniem Kenyona chodzi o drzwi i o niebezpieczeństwo, jakie zagroziłoby przechodniom, gdyby drzwi zostały nagle otwarte (F. G. Kenyon, *Athenaion Politeia*, 2 wyd., Oxford 1891, s. 125 - 6). Rhodes (*Commentary* s. 575) sądzi jednak, że wzmianka odnosi się do okiennic, które nienależycie zabezpieczone mogłyby spaść na ulicę.

¹¹⁷ Por. Arystofanes, *Osy* 386; Xen. *Anab.* VI, 4, 9; *Inscriptiones Graecae* II² 1672, 119.

¹¹⁸ ἀγορανόμοι utrzymywali porządek na Agorze (Arystofanes, *Acharnejczycy* 968). Pobierali opłaty rynkowe (schol. Hom. *Il.* XXI, 203) oraz najprawdopodobniej specjalny podatek uiszczany przez cudzoziemskich kupców (Dem. LVII, 31, 34). Przysługiwało im prawo wymierzania kar cielesnych nie-obywatelom (por. Arystofanes, *Acharnejczycy* 724; Cratin. frg. 115 Kock ap. Poll. X, 177; *Inscriptiones Graecae* II² 380, 40 mn.) oraz prawdopodobnie nakładania drobnych grzywien na obywateli, zaś w przypadku przestępstw zagrożonych wyższymi karami kierowania spraw do sądu (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 576).

Tak samo przez losowanie wyznacza się [dziesięciu] metronomów^{119*}, pięciu dla Pireusu, pięciu dla miasta. Ci znów kontrolują miary i wagi wszelkie, ażeby sprzedający nie posługiwali się fałszywymi.

Dawniej było też [dziesięciu] sitofylaksów¹²⁰, których także wyznaczano przez losowanie, pięciu dla Pireusu, pięciu dla miasta; teraz jest ich jednak dwudziestu dla miasta i piętnastu dla Pireusu; czuwają oni przede wszystkim nad tym, aby zboże nie zmielone sprzedawano po uczciwej cenie, a następnie, ażeby młynarze sprzedawali mąkę odpowiednio do cen jęczmienia, piekarze zaś sprzedawali chleb odpowiednio do ceny pszenicy i to trzymając się wagi, jaką sitofylaksowie wyznaczają. Prawo bowiem im zleca to zadanie.

Wyznaczają dalej przez losowanie dziesięciu epimeletów¹²¹. Zadaniem ich jest opieka nad spichlerzami portowymi, jako też pilnowanie, żeby dwie trzecie zboża z okrętów, które zawijają do portu zbożowego, kupcy bezwzględnie dostawiali do miasta.

52. Losowaniem wyznaczają także komisję Jedenastu¹²², którzy mają nadzór nad więzieniem¹²³. Oszustom, a także tym, którzy sprzedają ludzi do niewoli, złapanym na gorącym uczynku złodziejom wymierzać mają karę śmierci, jeśli się do winy przyznają¹²⁴; jeżeli zaś się zapierają, mają postawić ich przed dikasterion; jeśli zostaną uwolnieni, mają puścić ich wolno, jeśli zaś nie, wówczas mają wydać ich na stracenie. Przedstawiać też mają w dikasterion sprawy gruntów i domów, do których skarb państwa rości sobie prawo własności, i te, które się okażą własnością państwową, przekazywać poletom. Wnosić mają także do dikasterion skargi przeciwko tym, którzy korzystają z nieprzysługujących im praw^{125*}, bo i to

^{119*} μετρονόμοι, tj. kontrolerów miar.

¹²⁰ Od początku VI wieku wyżywienie Aten zależało w poważnej mierze od importu zboża. Z tym wiązał się wprowadzony przez Solona zakaz eksportu wszelkich płodów rolnych poza oliwą (Plut. *Sol.* 24, 1 - 2). W IV wieku zarówno obywateli, jak i metojków obowiązywał zakaz przewożenia zboża oraz udzielania pożyczek na jego przewóz do jakichkolwiek miejsc poza Attyką (por. Dem. XXXIV, 37; XXXV, 50-51; Lyc. *Leocr.* 27). Nadzór nad zaopatrzeniem Aten w zboże należał do σιτοφύλακες, którzy przechowywali również wykazy ilości importowanego zboża.

¹²¹ ἐπιμελεταὶ τῶν ἐμπορίων — nadzorcy portu handlowego. Wśród ich obowiązków, związanych z zarządzaniem portu, znajdowało się również czuwanie nad przestrzeganiem prawa zabraniającego wywozu zboża z Attyki (Dem. XXXV, 51; LVIII, 8 - 9).

¹²² Z faktu, że kolegium liczyło jedenastu członków, można wnosić, że powstało, zanim Klejstenes utworzył dziesięć fyl (rozd. 7, 3). Demetrios z Faleronu przemianował kolegium Jedenastu na νομοφύλακες.

¹²³ Ateńczycy stosowali karę więzienia jako środek zapobiegawczy dla osób oczekujących na proces, albo na wykonanie wyroku śmierci, a także dla tych, którzy nie mogli zapłacić długów wobec państwa lub wysokich grzywien. Więzienie (δεσμωτήριον) oraz prowadzący je personel podlegało kolegium Jedenastu.

¹²⁴ M.H. Hansen, *Apagoge, Endeixis and Ephegesis against Kakourgoi, Atimoi and Pheugontes*, Odense 1976.

^{125*} Był to specjalny rodzaj skargi, tzw. ἐνδειξις. Skierowana ona była przeciwko tym, którzy, pozbawieni praw (ατιμία) mocą wyroku sądowego, z praw tych mimo to korzystali (por. rozdz. 63

przeprowadzają członkowie kolegium Jedenastu. Niektóre jednak z takich skarg wnoszą też thesmotheci¹²⁶.

Przez losowanie wyznaczają potem pięciu *eisagogeis*¹²⁷, po jednym na dwie fyle; zadaniem ich jest wnoszenie do sądu spraw, które muszą być w przeciągu miesiąca załatwione¹²⁸. Do takich spraw należą: skargi o posag, jeśli go ktoś, mimo że winien, nie zwróci^{129*}; skargi o procent, którego ktoś nie uiszcza od pożyczki zaciągniętej na jedną drachmę od stu [miesięcznie]^{130*}; skargi o zwrot kapitału, który ktoś pożyczył od drugiego na prowadzenie interesów na agorze¹³¹; ponadto skargi o zniewagę czynną¹³²; skargi w sprawach towarzystw i spółek, skargi o niewolników i zwierzęta pociągowe¹³³, w końcu skargi dotyczące świadców trierarchów¹³⁴, jak też interesów bankowych¹³⁵.

Otóż wszystkie takie sprawy sądzą oni¹³⁶ w przeciągu miesiąca. Natomiast skargi wniesione przez dzierżawców cel^{137*} lub przeciw nim należą do apodektów^{138*}, którzy sprawy do wysokości dziesięciu drachm rozstrzygają sami, inne zaś wnoszą do dikasterion, również w przeciągu miesiąca.

— bezprawne zgłoszenie się na sędziego), lub obciążeni zmażą przelanej krwi zjawiali się na miejscu świętym itp. Wniesione skargi sędził trybunał pod przewodnictwem kolegium Jedenastu, w pewnych wypadkach, nie wiemy jednak w jakich, pod przewodnictwem thesmothetów. [*Endeiksis* stosowała się do tych samych przestępstw, co *apagoge* i *ephegesis*, lecz w tej procedurze oskarżyciel wszczynał postępowanie występując do władz ze skargą na przestępcę. O ile jednak w *apagoge* i *ephegesis* aresztowanie było obowiązkowe, w *endeiksis* mogło, ale nie musiało do niego dojść.]

¹²⁶ Zdaniem Hansena kolegium Jedenastu przewodniczyło w sądzie, gdy w wyniku zastosowania procedury *endeiksis* przestępcę aresztowano, a thesmotheci, gdy do aresztowania nie doszło (M. H. Hansen, *Apagoge*, wyd. cyt., s. 20-21).

¹²⁷ Pięciu εἰσαγγεῖς wnosilo sprawy do sądu i przewodniczyło rozprawie. Kolegium utworzono prawdopodobnie w latach czterdziestych IV wieku (Dem. XXXVII, 33 - 34).

¹²⁸ δίκαι ἐμμηνοὶ musiały zostać rozpatrzone w ciągu jednego miesiąca albo też można je było wszcząć w każdym miesiącu. Por. P. J. Rhodes, *Judicial Procedures in Fourth-Century Athens: Improvement or Simply Changel* [w:] *Die athenische Demokratie im 4. Jahrhundert v. Chr., Akten eines Symposiums 3 - 8. August 1992 Bellagio*, Walter Eder (Hrsg.), Stuttgart 1995, s. 315 - 316.

^{129*} δίκη προικός. Chodziło o zwrot posagu żonie po zerwaniu małżeństwa lub wdowie po śmierci męża.

^{130*} Czyli 12%. Był to normalny procent od pożyczek. Pożyczki zaciągnięte na wyższy procent nie miały przywileju przyspieszonego postępowania sądowego i egzekucji.

¹³¹ δίκη αφορμής.

¹³² Poważniejsze sprawy o zranienie sędził Areopag w ramach przepisów dotyczących zabójstwa (rozdz. 57, 3).

¹³³ Chodzi o szkody wyrządzone przez niewolników (albo niewolnikom) i zwierzęta.

¹³⁴ Prawdopodobnie prywatne skargi wnoszone przez albo na trierarchów (δίκη τριηραρχική) stały się ἐμμηνοὶ po 358 roku.

¹³⁵ δίκαι τραπεζιτικάί — sprawy wnoszone przez albo przeciw bankierom.

¹³⁶ Wprawdzie w tekście występuje słowo δικάζειν, ale *eisagogeis* nie sędzili, lecz jedynie przewodniczyli rozprawie i być może ogłaszali również treść wyroku.

^{137*} Zob. rozdz. 47, 2.

^{138*} Zob. rozdz. 48, 1.

53. Losowaniem też wyznaczają członków kolegium Czterdziestu, po czterech z każdej fyli; podlegają im inne skargi prywatne. Dawniej było ich trzydziestu i sprawowali sądy objeżdżając demy¹³⁹, ale po obaleniu oligarchii trzydziestu podniesiono ich liczbę do czterdziestu^{140*}. Sprawy do wysokości dziesięciu drachm rozstrzygają samodzielnie¹⁴¹, inne, powyżej tej kwoty, przekazują diaite-
tom^{142*}. Ci, otrzymawszy jakąś sprawę, jeśli nie zdołają doprowadzić do ugody, wydają orzeczenie i, jeżeli obie strony je uznają i nie sprzeciwiają się, sprawa na tym się kończy. Jeżeli zaś jedna ze stron odwoła się do dikasterion, składają zeznania świadków, pozwy i tekst praw dotyczących sprawy do dwóch puszek¹⁴³ — osobno dotyczące skarżącego, osobno pozwanego — po czym pieczętują je, dołączają do nich orzeczenie diaitety wypisane na tabliczce i wręczają czterem sędziom, którzy orzekają w sprawach fyli pozwanego. Ci z kolei wnoszą otrzymaną skargę do dikasterion, który przy sprawach poniżej tysiąca drachm składa się z 201 członków, powyżej tysiąca drachm z 401. Sądowi temu wolno opierać się jedynie na tych prawach, pozwach i zeznaniach świadków, które pochodzą od diaitety, a złożone zostały w owych puszkach.

Diaitetami zostają obywatele w sześćdziesiątym roku życia¹⁴⁴, co stwierdza się według nazwisk archontów i eponymów. Jest bowiem oprócz dziesięciu eponymów fyl także czterdziestu dwóch eponymów dla różnych roczników^{145*}. Przy wciąganiu efebów na listę obywateli wypisywano dawniej¹⁴⁶ ich imiona na pobielonych tabliczkach, u góry których umieszczano imię archonta, za którego zostali wciągnięci, jako też eponyma tego rocznika, który w poprzednim roku pełnił funkcje rozjemców. Obecnie¹⁴⁷ spisy te są wyryte na tablicy spiżowej, którą ustawia się przed budynkiem Rady obok posągów eponymów¹⁴⁸. Otóż członkowie

¹³⁹ δικαστῶν κατὰ δήμους ustanowił Pizystrat (rozd. 16, 5). Prawdopodobnie kolegium zniesiono po obaleniu tyranii i przywrócono w 453/2 r. (rozd. 26, 3). Źródła nie podają, kiedy przestali objeżdżać demy, ale z całą pewnością nie robili tego w okresie wojny peloponeskiej, nie tylko, jak stwierdza Rhodes, w ostatniej jej fazie, gdy Spartanie zajęli Dekeleję, ale również w pierwszych latach konfliktu. Możliwe, że od tego czasu *dikastai* pozostali już w mieście na stałe. (P. J. Rhodes, *Judicial Procedures in Fourth-Century Athens: Improvement or Simply Change?* wyd. cyt., s. 305 - 306.

^{140*} Zob. rozdz. 16, 5 i 26, 3.

¹⁴¹ Podobnie jak apodekci, którzy mogli wymierzać grzywny do 10 drachm (rozd. 52, 2).

^{142*} Diaiteci (διαιτηταί), sędziowie polubowni, stanowili kolegialny sąd rozjemczy.

¹⁴³ ἔχθις, czyli właściwie dzban o szerokim otworze.

¹⁴⁴ Pierwsze kolegium διαιτηταί służyło w 399/8 r. Zdaniem Rhodesa (*Commentary*, s. 588) jako diaiteci nie służyli theci.

^{145*} Każda grupa obywateli, urodzonych w tym samym roku i po ukończeniu 18 lat na listę obywateli przyjętych, miała swego patrona — eponyma. Ponieważ dla celów wojskowych prowadzono

ewidencję obywateli od 18 do 60 roku życia, były 42 roczniki. Należący do poszczególnych roczników byli wypisani na tablicy z imieniem archonta, za którego zostali na listę wciągnięci, i imieniem patrona-eponyma, którego imieniem listę danego roku określano.

¹⁴⁶ Obywatele zapisani w danym roku tworzyli jeden rocznik (ηλικία).

¹⁴⁷ Do zmiany tej mogło dojść w związku z reorganizacją efebii ok. 335/4 r.

¹⁴⁸ Zob. przyp. 92 na s. 771.

kolegium Czterdziestu biorą tablicę ostatniego eponyma^{149*}, obywatelom zapisanym na niej przydzielają sprawy podlegające diaitetom i rozstrzygają losowaniem, które sprawy każdemu z nich przypadają; musi zaś każdy podjąć się roli rozjemcy w sprawach, które mu los przeznaczy. Prawo bowiem stanowi, że obywatel, który nie obejmie funkcji diaitety doszedłszy do przepisanego roku życia, traci prawo obywatelskie¹⁵⁰, chyba że właśnie w tym roku piastuje jakiś urząd albo przebywa poza krajem. Jedynie tacy są wolni od tego obowiązku.

Jeżeli ktoś dozna krzywdy od diaitety, może wnieść na niego skargę do diaitetów, a jeśli ci go zasądzą, według praw obowiązujących podlega karze pozbawienia praw obywatelskich; jednak i takim przysługuje prawo apelacji [do sądu ludowego].

Określenie czasu według eponymów stosują także przy służbie wojskowej; otóż kiedy wysyłają na wyprawę pewne roczniki, ogłaszają, od którego do którego archonta i eponyma winni wyruszyć w pole.

54. Losowanie przeprowadza się także przy wyznaczaniu następujących urzędników: nadzorców dróg¹⁵¹, których zadaniem jest utrzymywać w dobrym stanie drogi przy pomocy niewolników państwowych¹⁵²; dziesięciu logistów¹⁵³ i dziesięciu ich synegorów¹⁵⁴; im wszyscy urzędnicy po złożeniu urzędowania muszą przedkładać sprawozdania rachunkowe; oni bowiem jedynie są uprawnieni do badania rachunków ustępujących urzędników i do przedstawiania ich sprawozdań dikasterion. Jeżeli udowodnią komuś sprzeniewierzenie¹⁵⁵, sędziowie skazują winnego nadużycia i stwierdzona suma musi być zwrócona w dziesięciokrotnej wysokości¹⁵⁶. Jeżeli dowiodą komuś przekupstwa i sędziowie go skazą, oceniają wartość przyjętych darów, a winny musi tę sumę zapłacić również w dziesięciokrotnej wysokości. Jeśli zaś sąd skaze kogoś za szkodliwe zarządzanie¹⁵⁷, oceniają

^{149*} Ostatniego eponyma, tzn. rocznik najstarszy, tablica z wykazem obywateli mających 60 rok życia.

¹⁵⁰ Na temat *ατιμία* zob. rozdz. 8, 5 i 16, 10.

¹⁵¹ W celu wyznaczenia *ὁδοποιοί* fyle zapewne grupowano w pary. Zdaniem Wilamowitza *astynomoi* zajmowali się drogami w mieście, a *hodopoioi* poza miastem.

¹⁵² *δημόσοι ἐργάται* należący do państwa niewolnicy — robotnicy. Na temat niewolników publicznych zob. O. Jacob, *Les esclaves publics a Athenes*, Paris 1928.

¹⁵³ Przed tym kolegium sprawozdania finansowe urzędnicy składali po upływie rocznej kadencji (Aisch. III, 17 - 24). Por. R. Kulesza, *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku*, wyd. cyt., s. 33 - 38.

¹⁵⁴ Termin *συνήγοροι* tłumaczy się często jako „pomocnicy”, ale asystenci innych urzędników są nazywani *πάρεδροι*. W Atenach *συνήγοροι* nazywano zwykle obrońców sądowych. Być może wspomniani w tekście *synegoroi* występowali jako „oskarżyciele publiczni”, gdy kierowano sprawozdania urzędników do dikasterion (D. M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, London 1978, s. 61).

¹⁵⁵ W tekście wspomniane są trzy rodzaje oskarżeń, do jakich mogło dochodzić w związku ze składaniem sprawozdań — *γραφαί κλοπής* (*δημοσίων και ιερών χρημάτων*), *δόρων* lub *ἀδικίου*.

¹⁵⁶ O dziesięciokrotnej grzywnie za przekupstwo — Deinarchos I 60; II 17; Hyp. V col. 24.

¹⁵⁷ *γραφὴ ἀδικίου* (zob. Plut. *Peric.* 32, 4; Hyp. V col. 24; Deinarchos I 60). Skoro logiści zajmowali się przestępstwami finansowymi, *adikion* obejmuje zapewne te z nich, które nie mieściły się w pojęciu przekupstwa i sprzeniewierzenia (M. Pierart, *Les euthynoi atheniens*, „L'Antiquite Classique” 40, 1971, s. 528-529).

wartość szkody i winny płaci karę w oznaczonej wysokości, o ile uczyni to przed okresem dziewiątej prytanii, w przeciwnym razie — w wysokości podwójnej. Ale kary dziesięciokrotnej nie podwaja się już.

Wyznaczają też drogą losowania tak zwanego sekretarza na okres prytanii¹⁵⁸, który spełnia wszelkie funkcje sekretarza, przechowuje powzięte uchwały¹⁵⁹, sporządza wszelkie odpisy¹⁶⁰ i jest obecny na posiedzeniach Rady¹⁶¹. Dawniej¹⁶² wybierano sekretarza przez głosowanie i to spośród najznakomitszych i najbardziej godnych zaufania obywateli. Nazwisko jego bowiem widnieje na tablicach, które zawierają tekst układów przymierza i uchwały w sprawie przyznania tytułu proksenosa^{163*} lub nadania obywatelstwa^{164*}. Obecnie jednak wybiera się go przez losowanie.

Losowaniem również wyznaczają drugiego sekretarza „do praw”^{165*}, który także jest obecny na posiedzeniach Rady¹⁶⁶ i sporządza odpisy wszelkich praw.

¹⁵⁸ γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν był głównym sekretarzem państwa ateńskiego. Wymieniano go w preambułach uchwał. Do niego należała publikacja praw i dekretów. Między 363/2 a 322/1 r. γραμματεὺς της βουλῆς oraz γραμματεὺς κατὰ πρυτανείαν oznaczają tego samego urzędnika.

¹⁵⁹ Zapewne odpowiadał za przechowywanie urzędowej kopii tekstów ψηφίσματα, nawet jeśli nie zdecydowano o ich utrwaleniu w kamieniu.

¹⁶⁰ Samą czynność techniczną wykonywał zapewne niewolnik publiczny (δημόσιος).

¹⁶¹ Uczestniczył też w posiedzeniach Zgromadzenia i *nomothetai*, a gdy kierowano sprawę do sądu, do niego należało przekazanie niezbędnych dokumentów.

¹⁶² Żaden inny tekst nie wspomina o zmianie, do której aluzję czyni Arystoteles, ale świadectwa epigraficzne pozwalają ustalić i datować dwie inne zmiany prawdopodobnie z nią związane: 1) Do 368/7 roku (lub nieco później) sekretarz sprawował funkcje jedynie przez okres jednej prytanii i wyznaczano go w ten sposób, że wszystkie fyle były reprezentowane w ciągu roku, a sekretarz nigdy nie był członkiem fyli sprawującej prytanię. Natomiast od 363/2 r. (lub nieco wcześniej) jeden sekretarz sprawował funkcję przez cały rok. 2) Przed zmianą sekretarz nie musiał być i prawdopodobnie nie był członkiem Rady.

^{163*} *Proksenos* (πρόξενος) przyjmował na siebie obowiązek dbania o przybyszów z obcego państwa i o ich interesy. *Proksenos* musiał być obywatelem państwa, w którym mieszkał, a nie mógł być obywatelem państwa, które reprezentował. Obowiązki jego zbliżone były do zadań dzisiejszego [honorowego] konsula. Stosunek, jaki istniał pomiędzy proksenosem a cudzoziemcem, nazywano proksenią (προξενιά); do obowiązków proksenosa należała także opieka nad przybywającymi w urzędowym charakterze posłami obcych państw. W zamian za to w mieście zaprzyjaźnionym przysługiwały mu pewne przywileje. [Zob. M. B. Walbank, *Early Greek Proxenoí*, „Phoenix” 24, 1970, s. 198 - 208; Ch. Marek, *Die Proxenie*, Frankfurt am Main 1984.]

^{164*} W zachowanych napisach imię sekretarza jest umieszczone na czele każdej niemal uchwały obok nazwy fyli pełniącej prytanię, imię przewodniczącego Zgromadzenia, archonta i wnioskodawcy; por. np. *Inscriptiones Graecae* nr 59: Dittenberger, *Syll. in. Gr.* I³ 108 z r. 410/9: „Fyla Hippothontis pełniła prytanię, Lobon był sekretarzem, Filistides przewodniczył, Glaukippos był archontem, Erasinides postawił wniosek”. Imię sekretarza i archonta wysunięte jest często na sam początek uchwały, jak w tym wypadku: „Za archontatu Glaukipposa, Lobon był sekretarzem”.

^{165*} Urząd ten wprowadzony został zapewne ok. 363 r. p.n.e. (por. G. Busolt, H. Swoboda, *Griechische Staatskunde* II, s. 1040). [Sekretarz „do praw” — ἐπι τοὺς νόμους. Spisywał projekty praw zgłaszanych w Radzie.]

¹⁶⁶ Sekretarz zajmował się νόμοι, a tych nie uchwalała Rada, co oznacza, że sekretarz ten nie musiał uczestniczyć w jej obradach. Możliwe jednak, że zarówno on, jak i nie wspomniany przez

Poza tym przez głosowanie Zgromadzenie wybiera jeszcze jednego sekretarza¹⁶⁷, który ma odczytywać dokumenty na Zgromadzeniu lub w Radzie; poza tym odczytywaniem nie ma on żadnych obowiązków.

Wyznaczają też przez losowanie dziesięciu ofiarników¹⁶⁸, występujących pod nazwą „do nadzwyczajnych ofiar oczyszczalnych”; składają oni ofiary nakazane przez wyrocznie¹⁶⁹, a jeśli jest potrzebna ofiara dla otrzymania pomyślnej wróżby¹⁷⁰, składają ją wraz z wróżbitami¹⁷¹. Oprócz nich wyznacza Zgromadzenie przez losowanie dziesięciu innych, tak zwanych „rocznych”¹⁷², którzy składają pewne ofiary i urządzają wszystkie uroczystości obchodzone co cztery lata z wyjątkiem Panatenajów. Należą zaś do nich: po pierwsze, uroczystości na wyspie Delos^{173*} (obchodzi się tam inne święto co sześć lat), następnie Brauronie^{174*}, po trzecie — święto Heraklesa¹⁷⁵, po czwarte — Eleuzynie^{176*}. Piąte są Panatenaje¹⁷⁷; żadnego z tych świąt nie obchodzi się w tym samym [roku]¹⁷⁸ co

Arystotelesa γραμματεὺς ἐπὶ τα ψηφίσματα wraz z γραμματεῖς κατὰ πρυτανείαν brał jednak udział w obradach (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 603 - 4).

¹⁶⁷ Prawdopodobnie jest to wybierany na rok γραμματεὺς της πόλεως (= του δήμου).

¹⁶⁸ ἱεροποιοί.

¹⁶⁹ Gdy jakieś nieszczęścia dotknęły Ateny i zwracano się o radę do wyroczni.

¹⁷⁰ Przed rozpoczęciem wojny, założeniem kolonii lub podjęciem innego ważnego dla polis przedsięwzięcia.

¹⁷¹ μάντιες — wróżbici.

¹⁷² ἱεροποιοί κατ' ἐνιαυτὸν są wspomniani w inskrypcjach. Zdaniem Rhodesa od lat trzydziestych IV w. (jeśli nie wcześniej) odrębne, nie wymienione przez Arystotelesa kolegium *hieropoioi* było odpowiedzialne za Panatenaje (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 606).

^{173*} Uroczystość zwana „Delia” święcona na wiosnę na wyspie Delos, według wierzeń greckich miejscu urodzenia Apollina, ku czci tegoż boga. Delia zostały wprowadzone przez Ateńczyków w 425 r. p.n.e. (Thuc. III, 104, 2.), lecz według podania wprowadził je Tezeusz, kiedy wracał z Krety do Aten i zatrzymał się na Delos. Ateńczycy wysłali na to święto poselstwo, ofiary i chóry (por. rozdz. 56), dlatego też Arystoteles nazywa je świętem ateńskim. [Odnowione przez Ateńczyków zimą 426/5 r. po przeprowadzonej przez nich puryfikacji wyspy uroczystości odbywały się w miesiącu Hieros (ateński Anthesterion), zapewne w trzecim roku każdej Olimpiady. W IV wieku przeniesiono święto na drugi rok Olimpiady. Zob. W. A. Laidlaw, *A History of Delos*, Oxford 1933, s. 45 - 50.]

^{174*} Brauronie — święta obchodzone ku czci Artemidy z Brauron, w miesiącu Munychion. Było to święto gminy Brauron połączonej z Atenami synojkizmem. W święcie tym brały udział młode dziewczęta, przybrane w szafranowe szaty i nazywane „niedźwiadkami” dla podkreślenia związku z boginią lasów i łowów. [Święto Artemidy Βραυρωνία (Herodot VI, 138) odbywało się w Brauronie we wschodniej części Attyki. Kult nabrał charakteru ogólnopaństwowego zapewne za panowania Pizystrata, który pochodził z Brauronu. Święto obejmowało procesję z Aten do Brauronu (Arystofanes, *Pokój* 874). Szaty kobiet, które urodziły lub zmarły w położu (Arystofanes, *Lyzistrata* 643 - 5), ofiarowywano Artemidzie Brauronu.]

¹⁷⁵ Harpokration (s.v. Herakleia) stwierdza, że było wiele lokalnych świąt ku czci Heraklesa, z których najważniejsze odbywały się w Maratonie (zapewne na początku miesiąca Hekatombaion) i w Kynosarges (w miesiącu Metageitnion).

^{176*} Zob. s. 755, przyp. 533*.

¹⁷⁷ Wielkie Panatenaje odbywały się w miesiącu Hekatombaion w trzecim roku każdej Olimpiady, a Mniejsze Panatenaje w pozostałych latach (zob. rozdz. 60).

^{178*} W tekście jest tylko „w tym samym” — nie wiadomo, czy chodzi o rok, czy o miejsce.

inne. Obecnie, za archontatu Kefisofonta¹⁷⁹, przybyło nadto święto ku czci Hefajstosa.

Wyznaczają też przez losowanie archonta dla Salamin^{180*} i demarchę dla Pireusu^{181*}, którzy w obu tych miejscowościach organizują Dionizje¹⁸² i wyznaczają choregów¹⁸³. Na Salaminie imię jej archonta umieszcza się także na dokumentach publicznych^{184*}.

55. Tacy tedy są losowani urzędnicy, którzy zajmują się wymienionymi wyżej sprawami. Co do tzw. dziewięciu archontów, to powiedziano już wyżej^{185*}, w jaki sposób początkowo ich wybierano. Obecnie¹⁸⁶ jednak losuje się zarówno sześciu thesmothetów i ich sekretarza¹⁸⁷, jak i archonta, króla i polemarchę, po jednym z każdej fyli¹⁸⁸. Przechodzą oni badanie¹⁸⁹ najpierw przed Radą Pięciuset, lecz

Interpretować można różnie, ponieważ autor wymienia i różne miejscowości, i święta, które odbywały się w różnych latach okresu czteroletniego. [Z wyliczenia świąt wynika, że żadne z nich nie przypadało na ten sam rok. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 609 -10)]

^{179*} W roku 329/8.

^{180*} Zdobyta ok. 600 r. p.n.e. w wyniku wojny z Megarą Salamina nie wchodziła w organizację polityczną Aten jako jeden z jej demów, lecz stanowiła tzw. kleruchię, zamieszkałą przez osadników — kleruchów — ateńskich. Mieszkańcy kleruchii tworzyli odrębną wspólnotę, posiadali autonomię lokalną, której organizacja wzorowała się na ustroju Aten (zgromadzenie ludowe, rada, urzędnicy); zachowywali także obywatelstwo ateńskie z jego uprawnieniami i obowiązkami. Naczelnego urzędnika obierano w Atenach drogą losowania.

^{181*} Wybór demarchy Pireusu w Atenach wskazuje na szczególne znaczenie tego demu i jego władz, [δημαρχοι pozostałych demów wyznaczały same demy (rozd. 21, 5). W IV wieku przez losowanie, ale w okresie wcześniejszym być może przez wybór. Por. A. Damsgaard-Madsen, *Le mode de designation des demarques attiques au quatrieme siecle av. J.C.*, „Classica et Mediaevalia” Francisco Platt Septuagenario Dedicata, 1973, s. 92-118.]

^{182*} Chodzi tutaj o tzw. Dionizje Małe lub Wiejskie, święcone w miesiącu Poseideon w poszczególnych demach dla uczczenia pory otwierania naczyń z młodym winem; uroczystości te były połączone z procesjami kultowymi, zabawami ludowymi i przedstawieniami. [Por. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, s. 134-38; A. W. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festivals of Athens*, red. J. P. A. Gould, D. M. Lewis, Oxford 1968, s. 42-56.]

¹⁸³ Na Dionizja, na których odbywały się przedstawienia teatralne, będące formą liturgii (na szczęblu demu).

^{184*} I w tym wypadku zwyczaj zachowany taki sam jak w Atenach. Zachowane przykłady wskazują, że nazwisko archonta Salamin^{180*} było umieszczane obok imienia archonta Aten, tak np. *Inscriptiones Graecae* II 594, z r. 127 p.n.e.: „Za archontatu Epikleasa w mieście, a Andronika na Salaminie”.

^{185*} Zob. rozdz. 3, 2-4; 8, 1; 22, 5; 26, 2.

¹⁸⁶ κλήρωσις εκ προκρίτων wprowadzono (a według Arystotelesa przywrócono) w 487/6 r. Zob. rozdz. 8, 1.

¹⁸⁷ Nie wiemy, kiedy utworzono to stanowisko, choć najbardziej oczywiste jest łączenie go z reformami Klejstenesa. Zdaniem Rhodesa można je datować na 487/6 r. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 614).

¹⁸⁸ κατά μέρος oznacza, że poszczególne stanowiska w obrębie kolegium przypadały różnym fylom na zmianę.

¹⁸⁹ Podwójna δοκιμασία thesmothetów — Dem. XX, 90. Według Lizjasza (XXVI, 11-12)

z wyjątkiem sekretarza, który poddaje się badaniu tylko w dikasterion¹⁹⁰, tak jak inni urzędnicy (wszyscy bowiem urzędnicy, zarówno wybrani drogą losowania, jak i w głosowaniu obejmują stanowiska dopiero po przebyciu dokimazji^{191*}; natomiast dziewięciu archontów podlega dokimazji przed Radą, a potem powtórnie przed dikasterion. Ten, kogo Rada odrzuciła, dawniej tracił urząd, obecnie jednak przysługuje mu prawo odwołania się do dikasterion¹⁹², którego wyrok w sprawie dokimazji jest ostateczny.

W czasie dokimazji pytają najpierw: „Kto jest twym ojcem i z jakiego demu?” „Kto ojcem twego ojca?” „Kto matką twoją?” „Kto ojcem matki i z jakiego demu?”^{193*}. Następnie pytają go, czy ma ołtarz Apollina Patroosa i Zeusa Herkejosa¹⁹⁴, i gdzie się one znajdują, potem, czy ma mogiłę rodzinną i gdzie ona leży¹⁹⁵, a wreszcie, czy szanuje rodziców¹⁹⁶, czy płaci podatki¹⁹⁷ i czy odbył wyprawy wojenne. Po tych pytaniach mówi znów prowadzący badania: „Podaj świadków na to!” Kiedy zaś świadków przedstawi, pyta: „Czy ktoś chce ze skargą przeciw niemu wystąpić?” Jeśli się zgłosi jakiś oskarżyciel, udziela mu głosu celem przedstawienia oskarżenia, z kolei oddaje głos broniącemu się i w końcu zarządza głosowanie bezpośrednio. Dawniej w takim wypadku składał swój głos jeden sędzia, obecnie jednak muszą wszyscy nad nim głosować, aby sędziowie mogli wykluczyć niegodnego nawet i w tym wypadku, gdyby ten postarał się o milczenie oskarżycieli.

Ateńczycy powinni być bardziej wymagający w przypadku dokimazji archontów niż innych urzędników, gdyż archontat prowadzi do dożywotniego członkostwa w Radzie Areopagu.

¹⁹⁰ Odmienność procedury wynikać może stąd, że stanowisko utworzono, zanim stało się normą, że urzędnicy przechodzą dokimazję w dikasterion.

¹⁹¹ * Tzw. *δοκιμασία* przeprowadzana przed sądem. Jak wyglądało takie badanie pokazuje, przytoczony przykład badania archontów.

¹⁹² Procedura dokimazji archontów była dwustopniowa. Wszyscy kandydaci musieli przejść badanie przed Radą i przed sądem, ale odrzucenie kandydata przez Radę zamykało procedurę, o ile nie odwołał się on od tej decyzji do sądu. Zapewne do 462/1 r. dokimazja archontów odbywała się przed Areopagiem, którego Efiates wśród innych uprawnień pozbawił i tego. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 615-17).

^{193*} Chodziło przy tym o stwierdzenie, że oboje rodzice posiadali obywatelstwo ateńskie (rozd. 26, 3). [Świadectwem tego, że mieszkaniec Aten jest obywatelem, było umieszczenie jego nazwiska w rejestrze członków demu. W tym przypadku pytano jednak także o pokolenie dziadków, co wskazuje na zawężenie kryteriów obieralności. Podobne ograniczenie zastosowali również Ateńczycy w stosunku do Platejczyków, którzy uzyskali prawa obywatelskie, ale nie mogli sprawować pewnych funkcji religijnych, a nadto nie mogli się w pierwszym pokoleniu ubiegać właśnie o archontat (dekret Hippokratesa — Dem. LIX, 104). Zważywszy, że kobiet w ogóle nie rejestrowano, jedyny dowód na to, że kobieta jest „obywatelką” (*politiss*) stanowiło zapisanie jej ojca na listę członków demu. Por. Dem. LVII, 66; LIX, 92, 104 - 6.]

¹⁹⁴ Dalsze potwierdzenie, że dana osoba jest obywatelem ateńskim.

¹⁹⁵ *ἥριον* oznacza „kopiec, kurhan”, a także „grób”. Kolejnym dowodem tego, że dana osoba jest Ateńczykiem, miał być fakt posiadania przez niego grobu rodzinnego.

¹⁹⁶ *ἐπειτα γονέας εἰ ἐν ποιεῖ*. Oskarżenie z powodu zaniedbania obowiązku opieki nad rodzicami lub dziadkami, zob. rozdz. 56, 6. Por. Xen. *Mem.* II, 2, 13; Dem. LVII 70; Deinarchos II, 17 -18.

¹⁹⁷ *τέλος* może oznaczać zarówno podatek, jak i przynależność do klasy majątkowej. W tym ostatnim przypadku pytanie dotyczyłoby przynależności do jednej z solońskich klas majątkowych.

Przeszedłszy w ten sposób badanie udają się archontowie do kamienia^{198*}, na którym znajduje się zwierzę ofiarne, a przy którym diaiteci również składają przysięgę przed ogłoszeniem wyroku, a także świadkowie, którzy uchylają się od zeznań¹⁹⁹. Otóż wszedłszy na ów kamień²⁰⁰ przysięgają, że urząd swój pełnić będą sprawiedliwie i zgodnie z prawami, że darów w związku ze swym urzędem przyjmować nie będą, jeśli by zaś coś przyjęli, posąg ze złota ufundują^{201*}. Stąd, po złożeniu przysięgi udają się na Akropol i tam powtórnie tę samą składają przysięgę, po czym obejmują urządowanie.

56. Archont, król i polemarch dobierają sobie nadto paredrów²⁰², każdy po dwóch według swej woli, ale i ci, zanim obejmą urządowanie, przechodzą dokimazję w dikasterion, a po złożeniu urzędu składają sprawozdanie.

Archont zaraz po objęciu stanowiska przede wszystkim ogłasza publicznie²⁰³, że każdy obywatel do końca jego urządowania zachowa prawo posiadania i zarządzania dobrami takie samo, jakie miał przed objęciem przez niego urzędu²⁰⁴. Następnie wyznacza trzech choregów dla autorów tragedii, wybierając najbogatszych spośród wszystkich Ateńczyków^{205*}. Dawniej archont wyznaczał także pięciu choregów dla autorów komedii, teraz jednak wybierają ich

^{198*} Kamień ten był właściwie ołtarzem ofiarnym (rozd. 7, 1); znajdował się niedaleko portyku królewskiego (Plut. *Sol.* 25; Poll. VIII, 86). [Wspomniany kamień został odnaleziony obok północnego skrzydła Stoa Basilejos]

¹⁹⁹ Od lat siedemdziesiątych IV wieku przed samym procesem spisywano zeznania, ale świadkowie musieli być obecni w czasie rozprawy, aby potwierdzić je przysięgą.

²⁰⁰ Wysokość kamienia ok. 0,4 m, jego wymiary — 1 x 3 m.

^{201*} Platon (*Fajdros*, 235 D) i Plutarch (*Sol.* 25) podają, że archonci w razie popełnienia nadużycia mieli złożyć w Delfach posąg ze złota „równej miary”, przez co już w starożytności rozumiano miarę ofiarującego (Platon, *l. c.*). Był to zapewne przeżytek z odległych czasów nie mający praktycznego znaczenia. Th. Bergk („Rhein. Mus.” XIII, s. 448 nn.) sądził, że chodziło o posąg takiej wagi w złocie, co suma przyjęta ważyła w srebrze, a więc przy relacji złota do srebra 1:10 chodziło o grzywnę w dziesięciokrotnej wartości nadużycia. Brzmi to przekonująco, ale wobec świadectwa starożytnych trudne do przyjęcia (por. Wilamowitz, *Arist. u. Athen* I, s. 47, przyp. 10; G. Busolt, *Griechische Geschichte* II², s. 293, uw. 3.).

²⁰² Fakt, że trzech archontowie sami wybierają sobie paredrów-pomocników, jest dziwnym rozwiązaniem w świetle przepisów obowiązujących innych urzędników w V - IV wieku i stanowi zapewne przeżytek z okresu archaicznego. Z drugiej strony paredrowie na równi ze wszystkimi innymi urzędnikami podlegali procedurom *δοκιμασία* i *εὔθυνα*.

²⁰³ Przez herolda (o heroldzie archonta zob. rozdz. 62, 2).

²⁰⁴ Deklaracja archonta stanowi pozostałość okresu archaicznego, albowiem w V - IV w. archont nie miał uprawnień, które pozwalałyby mu na ochronę stanu własności. Prawdopodobnie po strząśnięciu długów Solon, aby oddalić obawy o podział ziemi (*γῆς ἀναδασμός*) ustalił, że archont co roku uroczyście zagwarantuje nienaruszalność stanu własności.

^{205*} Por. rozdz. 27, s. 736, przyp. 357*. [*χορηγία* oznaczała podjęcie się finansowej i organizacyjnej odpowiedzialności za wystawienie chóru w czasie wielkich świąt religijnych. Choregia należała do liturgii (*λητουργία*), jakie państwo nakładało na najbogatszych obywateli. J. K. Davies, *Athenian Propertied Families*, wyd. cyt, s. XXIII - XXIV (święteczne liturgie); A. W. Pickard-Cambridge, *The Dramatic Festival of Athens*, red. J. P. A. Gould, D. M. Lewis, Oxford 1968, s. 75 - 8, 86 - 92.]

fyle²⁰⁶. Następnie przejmuje pod swój nadzór choregów²⁰⁷, których wybrały fyle dla przygotowania na uroczystości Dionizjów^{208*} chórów męskich, chłopięcych i chórów występujących w komediach, a także chórów męskich i chłopięcych na uroczystości Thargeliów^{209*}. (Na uroczystości Dionizjów wybiera się choregów według fyl, na uroczystości Thargeliów po jednym na dwie fyle, którego na przemian wyznaczają.) Na żądanie któregoś z nich przeprowadza *antidosis*^{210*} i zgłasza [do dikasterion] sprzeciwy²¹¹, jeśli ktoś utrzymuje, że albo pełnił już poprzednio tę liturgię^{212*}, albo że przysługuje mu zwolnienie, ponieważ wypełnił inne liturgie, a nie upłynął jeszcze czas, w obrębie którego winien być wolny od następnej, lub też powołuje się na to, że nie ma odpowiedniego wieku. Choreg bowiem, utrzymujący chór chłopięcy, musi mieć skończonych czterdzieści lat

²⁰⁶ Zarówno na Lenajach, jak na Wielkich Dionizjach w konkursie uczestniczyło pięciu komediopisarzy (w okresie wojny peloponeskiej ich liczbę zmniejszono do trzech). Nie wiemy, kiedy archont przestał wyznaczać choregów dla komedii (być może przed 348/7 r. — Dem. XXXIX, 7).

²⁰⁷ Archont sprawował nadzór nad wyznaczonymi przez fyle choregami dla świąt, za które sam odpowiadał, tj. nad Wielkimi Dionizjami i Thargeliami. Do archonta należało rozpatrywanie ewentualnych sprzeciwów wyznaczonych do liturgii osób (*antidosis* — zob. niżej, przyp. 210*). On także nadzorował procedurę losowania, która rozstrzygała o przydzieleniu choregowi poetów. (Dem. XXI, 13).

^{208*} Dionizje Wielkie, czyli Miejskie (w odróżnieniu od Małych, czyli Wiejskich, por. rozdz. 54), ustanowione przez Pizystrata, który w ten sposób przeniósł ludowe obrzędy do Aten i podniósł je do roli święta państwowego, największego w Atenach obok Panatenajów. Wielkie Dionizje święcono w miesiącu Elaphebolion (koniec marca — początek kwietnia), na program składały się poza uroczystościami religijnymi: składanie ofiar, uroczyste przeniesienie w procesji posągu boga Dionizosa ze świątyni na stokach Akropolis do gaju herosa Akademosa, odprowadzenie posągu do Aten w procesji, występy chórów, wystawianie tragedii, a od 486 r. także komedii.

^{209*} Thargelia — obchodzone ku czci Apollina, boga czystości moralnej, miały, jak wiele innych świąt greckich, charakter oczyszczający; bogu składano w ofierze plony (θαργέλια = plody ziemi). Świąta te były połączone z uroczystymi procesjami, konkursami chórów męskich i chłopięcych. Przez długi czas Thargelia zachowały jako pozostałość dawnej religii Apollina krwawą ofiarę z życia ludzkiego, na którą poświęcano niewolnika lub człowieka skazanego na śmierć wyrokiem sądowym; z czasem zerwano z tą tradycją, ograniczając się do spalenia kukły.

^{210*} *Antidosis* (ἀντιδοσις) zamiana majątku. Jeżeli jakiś obywatel czuł się pokrzywdzony przez nałożenie na niego którejś z liturgii (zob. s. 736, przypis 357*), i uważał, że ktoś inny, bogatszy od niego powinien ją spełnić, mógł zaproponować zamianę majątku, jeżeli wskazany się opierał. Zazwyczaj rozstrzygał w takich wypadkach sąd, a postanowienie sądowe nazywało się διαδικασία. [Jeśli wezwany nie chciał ani spełnić liturgii, ani zamienić się majątkiem, sprawa trafiała do sądu jako διαδικασία, a człowiek uznany za bogatszego musiał pełnić liturgię. Na ogół wątpi się, aby rzeczywiście mogła w praktyce wchodzić w grę zamiana majątku, choć zdaniem Rhodessa było to teoretycznie możliwe (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 625). W każdym razie, choć znamy wiele przypadków *antidoseis*, nie słyszymy w źródłach o tym, aby kiedykolwiek doszło do zamiany majątku. Na temat *antidosis* — A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, wyd. cyt., s. 236 - 8; D.M. MacDowell, *The Law in Classical Athens*, wyd. cyt., s. 162-4; V. Gabrielsen, *The Antidosis Procedure in Classical Athens*, „Classica et Mediaevalia” 38, 1987, s. 7 - 38; M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 122-3.]

²¹¹ σκήψις oznacza sprzeciw osoby wyznaczonej do pełnienia liturgii, która zgłaszała swoje prawo do zwolnienia z tego obowiązku.

^{212*} Według Demostenesa między jedną liturgią a następną musiał być rok przerwy (Dem. XX, 8).

życia. Archont wyznacza też choregów dla przygotowania chórów wysyłanych na Delos²¹³ oraz kierownika religijnego poselstwa²¹⁴, który na triakonterze²¹⁵ wiezie tam młodzieńców.

Ponadto urządza procesje, a mianowicie ku czci Asklepiosa, w dniu, w którym wtajemniczeni^{216*} nie opuszczają domu^{217*}; i w czasie Wielkich Dionizjów²¹⁸, tę drugą procesję organizuje wspólnie z epimeletami²¹⁹ kierującymi procesją, których dawniej w liczbie dziesięciu wyznaczało Zgromadzenie przez głosowanie. Oni też pokrywali z własnego majątku koszta procesji; obecnie jednak wyznacza Zgromadzenie przez losowanie jednego człowieka z każdej fyli i przyznaje im łącznie sto min na koszta organizacji. Archont też urządza procesję podczas uroczystości Thargeliów²²⁰, jak też procesję ku czci Zeusa Sotera²²¹, zajmuje się konkursami (agonami) w czasie Dionizjów i Thargeliów²²². Takimi tedy uroczystościami zajmuje się archont.

Prócz tego na ręce jego składają [obywatele] skargi w sprawach publicznych i prywatnych²²³, które po rozpatrzeniu kieruje do dikasterion²²⁴, a mianowicie:

²¹³ θεωρία wysyłano co roku, ale czteroletnie święto odbywało się początkowo w trzecim (a potem w drugim) roku Olimpiady. Zob. rozdz. 54, 7.

²¹⁴ ἀρχιθέωροι.

²¹⁵ Triakontera — okręt mający załogę złożoną z trzydziestu wiosłarzy.

^{216*} Wtajemniczeni — domyślnie w misteria eleuzyjskie. [Procesja ku czci Asklepiosa odbywała się w Epidauria, 18 dnia miesiąca Boedromion, dzień przed wielką procesją z Aten do Eleuzis na misteria. Wtajemniczeni spędzali dzień w świątyni Asklepiosa. Kult Asklepiosa wprowadzono w Atenach w 420 r.]

^{217*} Tzn. w dniu przed wyjściem uroczystej procesji z Aten do Eleuzis.

²¹⁸ Procesja prowadząca do złożenia ofiar w okręgu świątynnym Dionizosa odbywała się w pierwszym dniu właściwych Wielkich Dionizjów, dziesiątego dnia miesiąca Elaphebolion. Poprzedzała ją proagon i Asklepieja przypadające na dzień ósmy miesiąca Elapfebolion spektakl ukazujący przybycie Dionizosa z Eleutherai w nocy z 8/9 lub 9/10.

²¹⁹ W inskrypcji z 282/1 r. wymienia się 10, a z 186/5 r. 24 epimeletów. Zarówno ich liczba, jak i fakt, że nie wyznaczano ich według fyli, wskazuje, że są oni różni od ἐπιμελεταί της φυλής wybieranych po 3 z każdej fyli i związanych z wyznaczaniem choregów. Zważywszy, że w połowie IV wieku *epimeletai* nadal wybierało Zgromadzenie, zmiana, o której mowa w tekście, musiała się dokonać na krótko przed powstaniem *Ustroju politycznego Aten* (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 627 - 28). Pierwsze stanowisko było rodzajem liturgii. Od wyznaczonych epimeletów oczekiwano, że opłacą koszty procesji. W czasach Arystotelesa koszty pokrywało państwo. Zmiana sposobu finansowania procesji mogła się wiązać z reorganizacją świąt, do jakiej doszło za Likurga.

²²⁰ Thargelia, święta Apollina odbywały się 6 i 7 Thargeliona. Zob. s. 784, przyp. 209*.

²²¹ Δισωτήρια były świętem Zeusa Zbawcy (Σωτήρ) i Ateny Zbawczyni (Σώτειρα). Święto odbywało się w miesiącu Skirophorion w Pireusie. Tam też ostatniego dnia roku składano ofiarę Zeusowi Soterowi.

²²² Por. wyżej, s. 784, przyp. 209.

²²³ γραφαί i δίκαι. Ateńskie prawo rozróżniało sprawy publiczne (*dikai demosiai*, zwane zwykle *graphai*) oraz sprawy prywatne (*dikai idiai*, czy po prostu *dikai*). Zasadnicza różnica między nimi polegała na tym, że o ile w *graphe* oskarżenie mógł wnieść każdy obywatel, o tyle w *dike* mogła to uczynić jedynie osoba pokrzywdzona, jej opiekun (*kyrios*) lub krewni. W *dikai* oskarżyciel, który nie uzyskał na swe poparcie 1/5 głosów sędziowskich, nie ponosił żadnej kary, natomiast w *graphe* podlegał grzywnie w wysokości 1000 drachm oraz częściowej *atimia*. Por. niżej, przyp. 226.

²²⁴ Termin ἀνάκρισις oznacza wstępne badanie przeprowadzane przez właściwego urzędnika w celu stwierdzenia, czy wniesiona sprawa spełnia niezbędne wymogi formalne, a następnie

o złe obchodzenie się z rodzicami²²⁵ (może je wnosić kto zechce, nie narażając się na karę grzywny)²²⁶, o złe obchodzenie się z sierotami (są to skargi przeciw opiekunom)²²⁷, o złe obchodzenie się z osieroconą spadkobierczynią²²⁸ (skierowane są one przeciwko opiekunom i mężom), o uszczuplenie majątku sieroty (również przeciw opiekunom skierowane)²²⁹, o niepoczytalność²³⁰, jeśli ktoś obwinia kogoś, że z powodu upośledzenia na umyśle trwoni swój [majątek], o wyznaczenie rozjemców, jeśli ktoś sprzeciwia się podziałowi wspólnego [majątku], o ustanowienie opiekuna^{231*}, o sądowe przyznanie opiekuństwa^{232*}, o [przedłożenie dokumentów], jeżeli ktoś chce się zapisać jako opiekun^{233*}, o sądowe przyznanie spadku lub ręki spadkobierczyni²³⁴.

Roztacza też archont opiekę nad sierotami i osieroconymi spadkobierczyniami, jako też nad kobietami, które utrzymują, że są w ciąży po zmarłym mężu²³⁵; tym, którzy je krzywdzą, ma pełne prawo wymierzyć grzywnę [lub też skargę wytoczyć przed] dikasterion²³⁶. Wydzierzawia także domy sierot i osieroconych spadkobierczyń [dopóki nie] dojdą do czternastego roku życia²³⁷, odbiera od dzierżawców

przygotowanie jej do przedstawienia sądowi. Zob. R. J. Bonner, G. Smith, *The Administration of Justice from Homer to Aristotle*, I, Chicago 1930, s. 283 - 93; A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, wyd. cyt., s. 94-105.

²²⁵ γραφή γονέων κακώσεως. Złe traktowanie rodziców mogło być przedmiotem *graphe* lub *eisangelii*.

²²⁶ W zwykłych γραφαί oskarżyciel podlegał karze grzywny w wysokości 1000 drachm oraz częściowej *atimia*, gdy nie otrzymał 1/5 głosów sędziowskich na poparcie swego wniosku, a także wówczas, gdy wycofał swoją skargę.

²²⁷ W rzeczywistości procedura ta stosowała się nie tylko przeciw opiekunom, ale przeciw każdemu, kto działał na szkodę sieroty. W razie skazania opiekun przestawał być opiekunem. (Isajos XI, 31).

²²⁸ Na temat ἐπίκληροι, zob. rozdz. 9, 2; 35, 2; 42, 5; 43, 5. Przepisy obejmują sytuacje, gdy najbliższy krewny nie poślubił dziedziczki albo nie znalazł jej męża, dopuścił się ὕβρις (Dem. XLIII 54, 75) oraz gdy mąż nie odbywał stosunków ze swą żoną (Plut. *Soi.* 20, 2 - 4).

²²⁹ Oskarżenie mogło być też składane w drodze φάσις (Dem. XXXVIII, 23).

²³⁰ γραφή παράνοιας. Por. Arystofanes, *Chmury* 844-6; Xen. *Mem.* I, 2, 49; Aisch. III, 251.

^{231*} w wypadkach, kiedy ojciec nie wyznaczył w testamencie opiekuna lub zmarł nie pozostawivszy testamentu.

^{232*} gdy o przyznanie praw opiekuna ubiegało się kilku obywateli, stosowano postępowanie — *diadikasia*.

^{233*} Chodzi tu o ujawnienie zatrzymanego przez kogoś testamentu, na podstawie którego jednak ktoś drugi rościł sobie pretensje do objęcia opieki nad małoletnim.

²³⁴ Por. rozdz. 9, 2, przyp. 94.

²³⁵ Wedle prawa cytowanego w Dem. XLIII, 75 archont miał obowiązek chronić tych, którzy utracili swego opiekuna (*kyrios*). Prawdopodobnie wówczas, gdy zmarły nie wyznaczył *kyriosa*, ani nikt nie zgłaszał pretensji do tej funkcji, musiał go wyznaczyć archont (A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, I, wyd. cyt., s. 101 -104). Ksenofont wspomina o ὀρφανοφύλακες, zapewne opiekunach tych, którzy zostali sierotami w czasie wojny (Xen. *Vect.* II, 7).

²³⁶ Urzędnicy ateńscy mieli prawo nakładać niewielkie ἐπιβολαί na tych, którzy dopuścili się wykroczeń podlegających ich jurysdykcji, a w przypadku poważniejszych, wymagających większej grzywny przestępstw, kierować sprawę do sądu.

²³⁷ Dziewczynę traktowano jako sierotę do ukończenia 14 roku życia. Z kolei chłopcy-sieroty obejmowali swój spadek w 18 roku życia. Por. rozdz. 42, 5.

zabezpieczenie hipoteczne²³⁸, a jeśli [opiekunowie] nie dają dzieciom zaopatrzenia, to ściąga je od nich²³⁹.

57. Takie tedy są obowiązki [archonta]. Król natomiast przede wszystkim sprawuje pieczę nad misteriami²⁴⁰ [wspólnie z epimeletami], których wybiera Zgromadzenie przez głosowanie²⁴¹: dwóch spośród wszystkich Ateńczyków, jednego zaś [z rodu Eumolpidów i jednego] z rodu Keryksów²⁴². Następnie kieruje uroczystością ku czci Dionizosa w Lenajon^{243*}, na którą składa się [procesja i zawody]²⁴⁴. Procesję prowadzi wspólnie król i epimeleci, natomiast zawody urządza sam król. On także organizuje wszystkie wyścigi z pochodniami²⁴⁵, do niego należy też nadzór nad wszystkimi — można powiedzieć — odziedziczonymi po przodkach ofiarami²⁴⁶.

²³⁸ Oznaczano ziemię za pomocą kamieni — opoi.

²³⁹ W czasie swej niepełnoletności osoby pozostające pod opieką innych nie mogły występować ze skargami przeciwko swym opiekunom, stąd też obowiązek ten spadał na archonta, który z pewnością mógł z niego skorzystać tylko w przypadkach szczególnie rażących.

²⁴⁰ Por. rozdz. 39 s. 755 przyp. 533. Na temat misterii zob. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, s. 69 - 91; G. E. Mylonas, *Eleusis and the Eleusinian Mysteries*, s. 224 - 85; H.W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977, s. 55 - 72.

²⁴¹ *Epimeletai* misteriiów nie są poświadczeni dla V wieku. Zostali ustanowieni i wyposażeni w prawo nakładania ἐπιβολαί albo oskarżania ἀκοσμοῦντες w prawie („Hesperia" XLIX, 1980, 258 - 288, w. 29 - 37) datowanym na krótko przed połową IV w. (por. Dem. XXI, 171 i *Inscriptiones Graecae* II² 1672, 243-6 (329/28 r.).

²⁴² Główne stanowiska kultu eleuzyńskiego były dziedziczne w dwóch rodach — Εὐμολπίδαι i Κήρυκες (rozdz. 39, 2). Εὐμολπίδαι za swego protoplastę uważali Eumolposa, przywódcę trackiego, który walczył po stronie Eleuzyńczyków przeciwko Atenom w czasach Erechteusza. Κήρυκες za swego przodka uważali Keryksa, syna Hermesa i jednej z córek Kekropsa (ale według Pauzania Keryks był synem Eumolposa). ἱεροφάντης, ἐξηγηταὶ ἐξ Εὐμολπιδῶν, φαίδωντής i inni kapłani byli Eumolpidami, zaś δαδοῦχος, ἱεροκίρυξ i inni Kerykami.

^{243*} Lenajon — święty okrąg boga Dionizosa, położony między Akropolem i Areopagiem. W miesiącu Gamelion (zob. s. 817) obchodzono tu uroczystości ku czci Dionizosa, zwane Lenaje, w związku z okresem tłoczenia wina. Na program tych świąt składały się uczty, wesołe pochody ulicami miasta, potem od 420/19 r. także wystawianie tragedii i komedii.

²⁴⁴ [Procesja (πομπή) i konkurs (ἀγων)]. Na Lenajach odbywał się konkurs komediowy (pięciu komediopisarzy wystawiało po jednej sztuce) i tragediowy (w V wieku 2 tragediopisarze wystawiali po 2 sztuki). Na Lenajach poświęcone są także konkursy dytyrambiczne.

²⁴⁵ Wyścigi z pochodniami są poświęcone na kilku ateńskich świątach: Aiantea, Anthestheria, Apaturie, Epitafie, Hefajstie, Panatenaje, Prometeje, ku czci Pana, zaś na koniach w Bendidea. Zespoły rywalizujące w wyścigach z pochodniami powierzono γυμνασίαρχοι, obywatelom wykonującym liturgię podobną do χορηγία, wyznaczonym przez ich fyle podobnie jak choregowie dytyrambiczni.

²⁴⁶ Archont basileus przewodniczył także w konkursie w picu wina podczas święta Xoés, odbywającego się w połowie miesiąca Anthesterion (Arystofanes, *Acharnejczycy* 1224 - 5 cum schol. 1224). Wyznaczał dwie ἀρρηφόροι, które kierowały tkaniem peplosu. Ofiara składana przez παράσιτοι z demu Acharny była przepisana εν τοις του βασιλέως... νόμοις (Ath. VI, 234 F). Ο ἱερός γάμος żony basileusa z Dionizosem, zob. rozdz. 3, 5.

Do niego też kieruje się skargi o bezbożność²⁴⁷ i zatargi o dziedziczne kapłaństwo. On też rozsądza wszelkie spory między rodami i między kapłanami o przysługujące im przywileje. Także wszystkie skargi o morderstwo kieruje się do niego²⁴⁸ i on ogłasza wykluczenie winnych z grona tych, którym przysługują prawa obywatelskie^{249*}. Skargi jednak o morderstwo i uszkodzenie ciała, jeśli ktoś kogoś z rozmysłem zabije albo zrani, rozpatruje się w Radzie Areopagu, podobnie jak skargi o trucicielstwo, jeśli za pomocą trucizny spowodowano śmierć, jako też skargi o podpalenie; bo te tylko sprawy sędzi Rada Areopagu²⁵⁰. Natomiast w wypadkach nieumyślnego lub tylko usiłowania zabójstwa, jak też w wypadku zabicia niewolnika, metojka lub cudzoziemca wyrokuję trybunał koło Palladion²⁵¹. Jeżeli ktoś przyznaje się do zabójstwa, ale oświadcza, że działał zgodnie z prawem, jeśli na przykład ujął cudzołożcę na gorącym uczynku, lub przypadkowo zabił innego obywatela na wojnie, albo też stało się to mimo woli podczas zapasów, staje przed sądem koło Delfmion²⁵². Jeżeli zaś ktoś będąc na wygnaniu za przewinienie, za które można uzyskać przebaczenie^{253*}, ściągnie na siebie oskarżenie, że zabił albo zranił kogoś, sędzi go trybunał we Freatto²⁵⁴, obwiniony zaś broni się z łodzi stojącej u brzegu²⁵⁵.

²⁴⁷ W 415 r wobec oskarżonych o ασέβεια zastosowano procedurę eisangelu. Umożliwiło to prawo przyjęte w latach trzydziestych V w na wniosek Diopethesa (Plut *Per* 31) W 399 r p n e Sokrates został oskarżony w drodze γραφή ασεβείας

²⁴⁸ We wszystkich sprawach o zabójstwo, chociaż były różne typy procedur, oskarżenie składano do archonta basileusa. Wszystkie te procesy należały do kategorii *dikai*, spraw prywatnych, w których oskarżenie mogli złożyć jedynie bliscy ofiary

^{249*} na winnym rozlewu krwi ciążyła klątwa boża, dlatego archont-król orzekał wykluczenie takiego człowieka z zebrań publicznych i miejsc poświęconych, ażeby ich swoją obecnością nie kalął

²⁵⁰ W przypadku zabójstwa z premedytacją, zamierzonego zranienia lub otrucia Areopag był właściwym sądem tylko dla zabójcy. Gdy natomiast sprawca działał na zlecenie kogoś innego sędzono w Palladion. W praktyce od oskarżyciela zależało, czy zabójca był sędzony przez Areopag o zamierzone zabójstwo, czy w Palladion. Znany przypadek kobiety oskarżonej przed Areopagiem i uniewinnionej na tej podstawie, że choć zabiła, ale nie uczyniła tego celowo (Anst *Et wielka* 1188 b 29-38)

²⁵¹ Sąd w Palladion znajdował się na południowy wschód od Akropolu i na zachód od świątyni Zeusa Olimpijskiego. Na miejscu budynku z V wieku wzniesiono ok 300 r portyk. W Palladion sędzono trzy kategorie spraw: niezamierzone zabójstwo, umyślne zabójstwo, gdy ktoś inny dokonał samego czynu, zabicie nie-obywatela, żony lub dziecka obywatela

²⁵² Sąd w Delfmion zlokalizowano na południe od świątyni Zeusa Olimpijskiego opodal Palladion.

^{253*} Wmny mimowolnego zabójstwa musiał iść na wygnanie, miał możliwość powrotu, jeżeli od rodziny zabitego uzyskał przebaczenie

²⁵⁴ Sąd we Freatto znajdował się w Pireusie, według Pauzamasza, a według *Lexica Seguenana* 310, 28 w Zea (między Akte i Mumchią, czyli właściwie również w Pireusie). Sędził obywateli skazanych wcześniej na wygnanie za nieumyślne zabójstwo, którzy następnie zostali oskarżeni o nowe zabójstwo

²⁵⁵ Aby nie sprowadzić oskarżonego przedwcześnie z wygnania, sędziowie zasiadali na brzegu morza, a oskarżony odpowiadał na pytania z łodzi stojącej blisko brzegu. Na podstawie znalezionych w Zea znaczków do głosowania, a także nikłego prawdopodobieństwa, że tego typu procesów odbywało się wiele, możemy przypuszczać, że w IV w p . n . e . zwykle dikastenon zbierało się w Zea, zaś *Lexica Seguenana* myli ów sąd z sądem we Freatto

[Wszystkie te sprawy]^{256*} z wyjątkiem tych, które toczą się przed Areopagiem, sądzą sędziowie wyznaczeni przez losowanie, a król wnosi skargę. Sąd odbywa się w okręgu świątynnym pod gołym niebem²⁵⁷, przy czym podczas rozprawy król zdejmuje z głowy wieniec²⁵⁸. Winowajca do tego momentu ma wzbroniony wstęp do miejsc świętych, prawo nie pozwala mu nawet pokazać się na agorze. Dopiero wszedłszy w okrąg świątynny broni się. Gdy zabójca jest nieznan, wytacza się sprawę nieznanemu sprawcy zbrodni. Poza tym król wraz z królami fyl²⁵⁹ sędzi też skargi o spowodowanie śmierci skierowane przeciw przedmiotom martwym i zwierzętom^{260*}.

58. Polemarcha składa ofiary Artemidzie Łowczyni i Enyaliosowi²⁶¹, urzęda

^{256*} Tekst nasuwa tutaj wątpliwości, gdyż jest tu luka, którą próbowano uzupełnić na podstawie Harpokrationa (retor i gramatyk między II a IV w. n.e.). Otóż podaje on, powołując się na Arystotelesa, że w trybunałach koło Palladion, koło Delfmion i obok prytanejonu oraz we Freatos sędził efeci, tzn. dawny trybunał złożony z 51 obywateli powyżej 50 lat, pochodzących ze znakomitych rodów. Ponieważ u Arystotelesa w *Ustroju polit. Aten* nigdzie o tym nie ma mowy, uważano, że tylko w tym miejscu mogła być mowa o efetach. Uzupełniono więc zdanie: „Sprawy te... sądzą wylosowani efeci”. Jednak J. H. Lipsius (*Das attische Recht*, Leipzig 1905, s. 130, przyp. 30) zwrócił uwagę, że o efetach nie mogło tu być mowy, ponieważ nie zgadza się z tym określenie „wylosowani”, które wskazuje raczej na zwykłych sędziów przysięgłych. Rozstrzyga kwestię Isokrates, który stwierdza (*In Callimachum* 54), że w trybunale, który sędził pewną sprawę koło Palladion, zasiadało 700 sędziów, a więc nie mogli to być efeci (por. Demostenes, *Przeciw Neajrze*, 10, gdzie ten sam trybunał składał się z 500 członków). Okazuje się więc, że w IV wieku, może już od 403 r. p.n.e., efeci zostali zastąpieni w trybunałach przez sędziów przysięgłych; nie mógł więc Arystoteles mówić w tym wypadku o efetach. Wilamowitz jednak (*Arist. u. Athen* I, s. 251, przyp. 137) sądzi, że Arystoteles wymienił tu efetów, przystosowując dawną nazwę sędziów, którą zachowali losem wybierani sędziowie ludowi. Ale w takim wypadku byłby chyba zaznaczył różnicę.

²⁵⁷ Procesy o zabójstwo odbywały się na terenie sanktuarium religijnego, ale z powodu zmaży, jaka ciążyła na zabójcy, pod gołym niebem.

²⁵⁸ Wszyscy archonci nosili mirtowe wieńce jako oznakę urzędu. Zdjęcie wieńca podczas prowadzenia rozprawy o zabójstwo wiąże się ze zmażą, jaką splamiony był zabójca.

²⁵⁹ Na temat φυλοβασνλεις czterech fyl zob. rozdz. 8, 3; 41, 2.

^{260*} sprawy przeciwko nieznanemu sprawcy, przeciwko przedmiotom i zwierzętom sędził trybunał w starym prytanejonie; nieznanemu sprawcy wyznaczano karę, a przedmioty i zwierzęta, które spowodowały czyjąś śmierć, musiały być usunięte z kraju. Przykład wykonania wyroku na martwym przedmiocie daje Pauzaniusz (VI 11, 6): Po śmierci zwycięzcy olimpijskiego Teagenesa z Tazos, ktoś z jego wrogów chłostał nocą jego posąg, aż posąg runął na niego i zabił go. Wówczas synowie zabitego wytoczyli posągowi proces o zabójstwo, i na mocy wyroku mieszkańcy Tazos posąg zatopili. Pisze dalej Pauzaniusz, iż to Drakon wydając ustawę dotyczącą kar za zabójstwa, objął nią także przedmioty martwe, o ile jakiś z nich stałby się przyczyną czyjejs śmierci. [Por. Arist. *Ret.* 1366 a 30. Na temat tego typu oskarżeń zob. Dem. XXIII, 76; *Lexicon Patmense ad loc.*; Paus. I, 28, 10; Poil. VIII, 90, 120 oraz Platon, *Prawa* 873 E-874 A. W razie uznania winy przedmiot usuwano z Attyki — Aisch. III, 244; Paus. VI, 11, 6; *Lexicon Patmense*; Poil. VIII, 120.J

²⁶¹ Przed bitwą pod Maratonem Ateńczycy ślubowali, że co roku będą składać Artemidzie Łowczyni (ἀρπυγία) jedną kozę za każdego zabitego barbarzyńcę, ale po bitwie, w której, jak mówi Herodot (VI, 117, 1) poległo 6400 Persów, postanowili składać co roku w ofierze 500 kóz (Xen. *Anab.* III, 2, 12; Plut. *Her. mal.* 862 B -C; Ael. *Varia Historia* II, 25 (300); schol. Arystofanes, *Rycerze* 660 — pierwotnie ślubowano woły). Uroczystości odbywały się 6 dnia miesiąca Boedromion (Plut. *Glor.*

igrzyska pogrzebowe²⁶² i składa ofiary żałobne^{263*} ku czci poległych na wojnie oraz ku czci Harmodiosa i Aristogejtona²⁶⁴. Do zakresu działalności polemarchy należą nadto sprawy prywatne dotyczące metojków²⁶⁵, cudzoziemców ponoszących równe ciężary z obywatelami²⁶⁶ i cudzoziemców odznaczonych tytułem proksenosów²⁶⁷. Obowiązkiem polemarchy jest rozdzielnie przedstawionych skarg na dziesięć części, przydzieleni ich poszczególnym fylom, po czym sędziowie fyl powinni je przekazać diaitetom²⁶⁸. On sam wytacza procesy wyzwoleńcom, którzy opuścili patrona²⁶⁹ i metojkom, którzy nie mają opiekuna²⁷⁰, jak też w sprawach spadkowych czy córek dziedziczących, o ile chodzi o metojków. W ogóle polemarchos jest tym dla metojków, czym archont dla obywateli.

Ath. 349 E), a wiec w innym terminie niż sama bitwa, a to zapewne dlatego, że szósty dzień każdego miesiąca był poświęcony Artemidzie, a piątego Boedromiona odbywało się święto poświęcone pamięci zmarłych (Genesis). ἐνυάλιος — „wojowniczy” występuje jako przydomek Aresa, ale Enyalios znany jest też jako osobny bóg wojny.

²⁶² Zimą 431/30 roku Ateńczycy urządzili publiczny pogrzeb poległych na wojnie (Thuc. II, 34, 1). Według Pauzanasza zwyczaj corocznego urządzania publicznego pogrzebu tym, którzy zginęli w czasie wojny, sięga ok. 464 r., gdy jako pierwszych uczczono w ten sposób poległych pod Drabeskos (Paus. I, 29, 4). Z kolei według Diodora *epitaphios agon* i mowy ustanowiono w 479 r. (Diod. XI, 33, 3). Czas uroczystości nie jest znany. Proponowano ósmy dzień miesiąca Pyanepsion w czasie Tezejów (tak m.in. Ludwik Piotrowicz), 5 dzień miesiąca Boedromion w czasie Genesis, albo, co wydaje się bardziej prawdopodobne, jeden z miesięcy następujących bezpośrednio po zakończeniu sezonu wojennego.

^{263*} ofiary żałobne — przeważnie z wina, oliwy, mleka i miodu, rzadziej ze zwierząt.

²⁶⁴ Kult Harmodiosa i Aristogejtona został wprowadzony najwcześniej po wypędzeniu Hippiasza w 511/10 r. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 230, 289, 308).

²⁶⁵ w V w. archont polemarch rozpatrywał wszystkie sprawy dotyczące metojków i uprzywilejowanych cudzoziemców (z wyjątkiem spraw o zabójstwo), ale w IV w. sprawy publiczne były rozpatrywane przez tych samych urzędników, jacy byliby je rozpatrywali, gdyby obie strony były obywatelami, a polemarch rozpatrywał jedynie sprawy prywatne.

²⁶⁶ ἰσοτελεῖς stanowili uprzywilejowaną grupę cudzoziemców. W V i na początku IV w. uprzywilejowani cudzoziemcy (metojkowie i *ksenoi*) otrzymywali ἀτέλεια — zwolnienie od obowiązku płacenia *metoikion*, zaś isoteleia oznaczała całkowite zrównanie z obywatelami pod względem obowiązków finansowych i wojskowych.

²⁶⁷ Zwykle proksenosom (zob. s. 779, przyp. 163*) przyznawano prawo nabycia ziemi i domu — γῆς καὶ οὐκίας ἐγκτησις, ale niektórzy proksenosi otrzymywali tylko przywilej οὐκίας ἐγκτησις. Na temat sądowego statusu proksenoi zob. Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cites grecques*, wyd. cyt., s. 137 - 8 (Ateny), 230 - 2 (poza Atenami).

²⁶⁸ Większość δίκαι między obywatelami trafiała najpierw do członków Czterdziestu działających w imieniu fyli pozwanego. Jeśli sporna suma przekraczała 10 drachm, sprawę odsyłano do jednego z członków kolegium διαιτηταί działających w imieniu fyli pozwanego. W razie apelacji od jego wyroku do sądu rozprawie przewodniczył jeden z Czterdziestu (rozdz. 53, 1 - 3). Cudzoziemcy nie byli członkami fyl, tak więc procedura musiała wyglądać nieco inaczej, jeśli nie-obywatel pojawiał się jako pozwany.

²⁶⁹ Sprawa przeciwko wyzwoleniowi, który opuścił swego poprzedniego pana dla innego prostatesa, albo nie spełnił innych warunków związanych z wyzwoleniem (δίκη ἀποστασίου).

²⁷⁰ Sprawa przeciwko metojkowi, który nie miał oficjalnego „opiekuna” (προστάτης). Nie wiemy, jaki poza samą rejestracją był zakres obowiązków (i uprawnień) prostatesa wobec metojka.

59. Thesmotheci ustalają przede wszystkim, w jakie dni powinny się odbywać rozprawy sądowe, a następnie przydzielają urzędnikom dikasteria^{271*}, oni bowiem stosują się do zarządzeń thesmothetów. Poza tym wnoszą na Zgromadzeniu eisangelie^{272*} i przedstawiają sądowi wszelkie uchwały ludu opowiadające się za przekazaniem sądowi oskarżenia o zdradę^{273*} i za podjęciem zapowiedzianych przez kogoś kroków sądowych²⁷⁴, dalej skargi o zgłoszenie wniosku przeciwnego prawom²⁷⁵, lub przeprowadzenie prawa nieodpowiedniego²⁷⁶, wreszcie skargi przeciw proedrom²⁷⁷ i epistatesowi, jak też sprawozdania straż-

^{271*} Wszyscy ci urzędnicy, o których czynnościach sądowych była wyżej mowa, spełniali funkcję przewodniczących trybunałów sądowych przydzielonych im losowaniem (por. rozdz. 66, 1), w skład których wchodziłoby obywateli wyznaczonych losowo spośród zgłaszających się; w V wieku w liczbie 6000, por. rozdz. 24, 3. Rola thesmothetów, o której tu mowa, polegała na tym, że wyznaczali dni na rozprawy sądowe, i postanawiali, którzy urzędnicy w którym dniu otrzymają przydział trybunału. O tym jednak, w jakim trybunale który z nich ma przewodniczyć, rozstrzygało losowanie, rozdz. 66 1. Por. H. Hommel, *Untersuchungen zur Verfassung und Processordnung des athenischen Volksgerichts*, „Philologus Supplb.” XIX, 1927, 2, s. 32 nn.

^{272*} Oskarżenie o zdradę, tzw. eisangelia (εισαγγελία), por. s. 741, przyp. 391. Tekst budzi wątpliwości, bo konkretnie wypadek taki nie jest nam znany. W normalnym postępowaniu doniesienie przedstawiało się Radzie, która decydowała, czy sprawa nadaje się do ścigania sądowego. Jeśli skargę przyjęto, przeprowadzała Rada rozprawę i jeśli przewinienie zasługiwało na wyższą karę niż 500 drachm, przekazywała sprawę thesmothetom, którzy wnosili ją do sądu. Można też było wnieść „doniesienie” na Zgromadzeniu Ludowym i jeśli Zgromadzenie oświadczyło się za przyjęciem skargi (katacheirotonia — καταχειροτονία), to sprawa szła do Rady, a stąd ewentualnie do sądu; w wyjątkowych wypadkach skierowywano ją do Zgromadzenia Ludowego. W tym ostatnim przypadku wnosili sprawę prytań, a nie thesmotheci, jakby z tekstu wynikało. Dlatego też Wilamowitz (*Arist. u. Athen* I, s. 244, przyp. 117) i Kaibel (*Still...*, s. 246) uważają słowa εισαγγέλλουσι εις τον δήμον (wnoszą na Zgromadzenie Ludowe) za głosę, którą należałoby skreślić; inni, jak Blass i Lipsius (*Das attische Recht*, s. 207) uzupełniają <ας> lub <άς αν τίνες >, tłumacząc „doniesienia, które ktoś wniesie na Zgromadzenie Ludowe, przedkładają” sądowi. Przekazany tekst ma jednak oparcie u Polluksa VIII 87, a w samej informacji nie ma nic, co by do jej odrzucenia zmuszało.

^{273*} Tak zdaniem J. H. Lipsiusa w: G. F. Schoemann, *Griechische Alterthümer*, I⁴, s. 423, przyp. 2., należy tu tłumaczyć katacheirotonia (καταχειροτονία), co na ogół oznacza głosowanie ludu za poparciem jakiejś skargi; por. Meier-Schoemann-Lipsius, *Att. Proces*, s. 342.

²⁷⁴ Na temat προβολαί zob. rozdz. 43, 5.

²⁷⁵ γραφή παρανόμων było oskarżeniem o niezgodność z prawem uchwały (ψηφισμα) Rady lub Zgromadzenia. Zob. rozdz. 45, 4.

²⁷⁶ γραφή νόμων μη επιτήδειον θεΐναι — oskarżenie o niezgodność z prawem wniesionego projektu prawa (νόμος). Zob. rozdz. 45, 4.

²⁷⁷ ρητορική γραφή. Harpokration (*s.v.*) i *Lexica Segueriana* (299, 21) nazywają tak sprawę przeciwko ρήτορες i porównują ją z γραφαί πρυτανική i επιστατική. Żaden inny tekst nie wspomina o γραφή προεδρική. Przypuszczalnie przedmiotem skargi mogły być przestępstwa związane z przewodnictwem Radzie i Zgromadzeniu (oraz thesmothetai). Nikiasz u Tukidydesa mówi, że „prytań” nie powinien się obawiać złamać prawa pozwalając Ateńczykom głosować znowu nad wyprawą sycylijską (Thuc. VI, 14). Na Zgromadzeniu, które skazało strategów po Arginuzach (rozd. 34, 1), niektórzy prytań odmówili poddania propozycji Kallimacha pod głosowanie, ale wszyscy poza Sokratesem ustąpili, gdy zagrożono im tym samym losem, co strategom (Xen. *Hell.* I, 7, 14 -15). Sokrates nie został jednak ukarany za swój opór. Jedna z mów Hyperejdesa (II *Phil.*) została napisana jako mowa oskarżycielska (w γραφή παρανόμων) przeciwko człowiekowi, który zaproponował uczenie kolegium

gów²⁷⁸. Do thesmothetów także kieruje się skargi publiczne, przy których składa się opłatę²⁷⁹, a więc o przywłaszczenie sobie obywatelstwa²⁸⁰ lub o wyłudzenie praw obywatelskich drogą przekupstwa²⁸¹, jeśli ktoś oskarżony o przywłaszczenie praw dzięki rozdany podarunkom uzyska uniewinnienie, dalej skargi o sykofantię²⁸², o przekupstwo²⁸³, o niesłuszne wpisanie na listę dłużników państwowych²⁸⁴, o fałszywe wystąpienie w roli świadka pozwu²⁸⁵, o świadome zaniedbanie skreślenia z listy²⁸⁶ lub nie wciągnięcie na listę dłużników państwowych²⁸⁷ i wreszcie

proedrów, pod którego przewodnictwem uchwalono honory dla pewnych Macedończyków. Nie mamy żadnych współczesnych świadectw dla γραφαί jako oddzielnych spraw, a przestępstwa, do których się stosowały, mogły być także przedmiotem εισαγγελία μη χρήσθαι τοις νόμοις (rozd. 45, 2). Skoro γραφή πρυτανική dotyczyła prytanów jako przewodniczących komisji Rady i Zgromadzenia, musiała ją zastąpić γραφή προεδρική wraz z ustanowieniem proedrów (rozd. 44, 2). M. H. Hansen (*The Sovereignty of the People's Court and the Public Action against Unconstitutional Proposals in the Fourth Century B.C.*, wyd. cyt., s. 25) sugeruje, że ρητορική γραφή było inną nazwą dla γραφή παρανόμων. Ale według P. J. Rhodesa (*Commentary*, s. 660), jeśli ρητορική γραφή ma być identyfikowana z innym procesem nam znanym, lepiej myśleć o δοκιμασία των ρητόρων.

²⁷⁸ Na temat εὔθυνα, badania pozafinansowej odpowiedzialności ustępujących urzędników zob. rozdz. 48, 4-5. Nie jest jasne dlaczego Arystoteles odwołuje się tu właśnie do strategów. W rozdz. 48, 5 stwierdza, że jeśli εὔθυνος uznał zasadność skarg, kierował „sprawy prywatne” do Czterdziestu, a „publiczne” do thesmothetów.

²⁷⁹ παράστασις. W wielu δίκαι wymagano zarówno od powoda, jak i pozwanego wniesienia opłaty zwanej πρυτανεία, którą później strona przegrana musiała zwrócić wygranej. W przypadku roszczeń finansowych wobec państwa obowiązywało złożenie depozytu, tzw. παρακαταβολή. W wielu γραφαί oskarżyciel musiał zapłacić παράστασις i chociaż nie jest to potwierdzone przez żaden tekst, jest prawdopodobne, że podlegała ona zwrotowi, jeśli jego oskarżenie zakończyło się powodzeniem. Termin παράστασις jest wykorzystywany także na oznaczenie opłat wpłacanych διατηται przez strony procesu w δίκαι, które oni rozpatrywali.

²⁸⁰ γραφή ξενίας.

²⁸¹ Tj. gdy ktoś oskarżony na podstawie γραφή ξενίας uzyskał uniewinnienie za pomocą przekupstwa (por. Harpokration s. v. doroksenia). Jedyne znany nam proces o uzyskanie obywatelstwa dzięki przekupstwu odbył się w procedurze eisangelii (Agasikles 336 - 324 r.; Hyperejdes III, 3; Deinarchas fig. 16).

²⁸² Na temat sykofantów zob. rozdz. 35, 2. Na temat προβολαί przeciwko sykofantom zob. rozdz. 43, 5. Izajos (XV, 314) zauważa, że czynności mogą być podjęte przeciwko sykofantom w drodze γραφή do thesmothetów, εισαγγελία zgłoszonej przed Radą i προβολή na Zgromadzeniu.

²⁸³ Najczęściej oskarżenia o przekupstwo składano w procedurze eisangelii (rozd. 43, 4) oraz w trakcie euthyny (rozd. 54, 2). Na temat procedur wykorzystywanych w przypadku przekupstwa por. R. Kulesza, *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku p.n.e.*, wyd. cyt., s. 25 - 51.

²⁸⁴ ψευδεγγραφής. Oskarżenie o niezgodne z prawem umieszczenie nazwiska człowieka na liście dłużników państwa.

²⁸⁵ Aby wszcząć większość rodzajów spraw oskarżyciel musiał w obecności świadków wezwać pozwanego do zgłoszenia się w oznaczonym czasie przed odpowiednim urzędnikiem, γραφή ψευδοκλητείας była oskarżeniem o fałszywe wystąpienie w roli świadka dla takich wezwań.

²⁸⁶ γραφή βουλεύσεως. Ta i następna skarga, podobnie jak ψευδεγγραφής, dotyczy rejestracji dłużników państwa. Dotyczyła nie wymazania z listy dłużników państwa osoby, która zapłaciła swój dług.

²⁸⁷ άγραφίου. Jest to właściwa procedura w przypadkach, gdy dłużnika zarejestrowano, ale skreślono go z listy, mimo niezapłacenia długu (Dem. LVIII, 51 - 2). W przypadku, gdy nie doszło do zarejestrowania dłużnika, właściwą procedurą była ένδειξις.

o cudzołóstwo²⁸⁸. Przedkładają też sądowi wyniki wstępnego badania wszystkich urzędników²⁸⁹, odwołania tych, którzy wykluczeni zostali przez członków demu^{290*}, jako też skazujące wyroki Rady²⁹¹. Przewodniczą także w procesach prywatnych w sprawach handlowych²⁹² i górniczych²⁹³, jako też w procesach niewolników, gdy któryś znieważy człowieka wolnego²⁹⁴. Thesmotheci też przydzielają przez losowanie wszystkim urzędnikom dikasteria zarówno dla spraw prywatnych, jak i publicznych^{295*}. Oni zatwierdzają umowy zawarte z innymi państwami^{296*} i wnoszą do sądu skargi²⁹⁷ opierające się na postanowieniach tych układów, podobnie jak i skargi o składanie fałszywych zeznań²⁹⁸ przed Areopagiem^{299*}.

Losowanie sędziów przeprowadzają wszyscy archonci w liczbie dziewięciu, przy czym sekretarz thesmothetów jest dziesiątym, w ten sposób każdy z nich przeprowadza losowanie sędziów ze swej fyli.

²⁸⁸ μοιχεία była prawdopodobnie ograniczona pierwotnie do naruszenia związku małżeńskiego przez odbywanie stosunków z żoną innego obywatela, ale pojęcie rozszerzono na stosunki z innymi wolnymi kobietami w gospodarstwie męża, utrzymywanymi w celu rodzenia wolnych dzieci (por. P.J. Rhodes, *Commentary*, s. 331). Cudzołózca mógł zostać zabity przez pokrzywdzonego męża *ἐπαύτοφώρῳ* (rozd. 57, 3). Pokrzywdzony mógł również wszczęć postępowanie sądowe w procedurach *γραφῆ μοιχείας*, *γραφῆ ὕβρεως* albo *δίκη βίαιων*.

²⁸⁹ δοκιμασία buleutów odbywała się przed Radą, od której decyzji przysługiwało prawo odwołania do dikasterion (rozd. 45, 3). Dokimazja archontów odbywała się w dwóch etapach, pierwszy przed Radą i drugi przed dikasterion (rozd. 45, 3; 55, 2-4). Dokimazje pozostałych *ἀρχαί* odbywały się przed *dikasterion* (rozd. 55, 2). Jeszcze inne przeprowadzała sama Rada (rozd. 49, 1 - 4).

^{290*} Zob. rozdz. 42, 1.

²⁹¹ Zob. rozdz. 45, 1-2. Zdaniem Hansena odnosi się to wyłącznie do *eisangeliai* zgłaszanych przed Radą (*Eisangelia*: wyd. cyt., s. 14 - 22). Według Rhodesa (*Commentary*, s. 664) odnosi się to do wszystkich spraw kierowanych przez Radę do dikasterion w związku z karą przewyższającą jej uprawnienia.

²⁹² Ustanowione między ok. 355 a 343/2 r. *δίκαι ἐμπορικαί* dotyczyły handlu wywozowego i przywozowego do Aten, a warunkiem wszczęcia postępowania procesowego było istnienie spisanej umowy. Prawdopodobnie przynajmniej jedną stroną musiał być *ναύκληρος* albo *ἐμπορος*.

²⁹³ Jedyne świadectwo na temat *δίκαι μεταλλικαί* — Dem. XXXVII.

²⁹⁴ Tj. *δίκη κακηγορίας*, w której niewolnik był oskarżony o zniesławienie wolnego człowieka. W przypadku pozostałych *δίκαι κακηγορίας* obowiązywała zwykła dla innych *dikai* procedura (rozd. 53), tzn. trafiały one do Czterdziestu i do diaitetów. Nie jest jasne dlaczego w tym przypadku procedura była odmienna. Być może, jak sądził Wilamowitz, jest to przeżytek z czasów archaicznych.

^{295*} Zob. rozdz. 56, 1 i 59.

^{296*} Były to traktaty regulujące stosunki np. handlowe między państwami (*symbola*) i wynikające z nich kwestie prawne. Zawarty układ przedstawiali thesmotheci w sądzie, który pod ich przewodnictwem decydował o ratyfikacji (Dem. VII, 9). [Por. Ph. Gauthier, *Symbola. Les étrangers et la justice dans les cites grecques*, Nancy 1972.]

²⁹⁷ Termin oznacza przypuszczalnie zarówno *γραφαί*, jak i *δίκαι ἴδια*. Prawdopodobnie sprawy te były rozpatrywane przez thesmothetów, ponieważ oni jako urzędnicy odpowiedzialni za ratyfikowanie *σύμβολα* najlepiej znali treść umów, do których mogły się odnosić sprawy.

²⁹⁸ Na temat *δίκη ψευδομαρτυριῶν* — A. R. W. Harrison, *The Law of Athens*, red. D. M. MacDowell, II, wyd. cyt., s. 127-31, 192-7. Według Arystotelesa po raz pierwszy możliwość wszczęcia procesu z powodu składania fałszywych zeznań stworzył Charondas na Sycylii (*Polit.* 1274 b 5 - 7).

^{299*} w innych przypadkach składania fałszywych zeznań skargę rozpatrywał trybunał przed którym zostały złożone.

60. Tak zatem przedstawia się zakres działalności dziewięciu archontów. Przez losowanie wyznacza się także dziesięciu athlothetów^{300*}, po jednym z każdej fyli; po przejściu dokimazji sprawują swój urząd przez cztery lata³⁰¹; urządzają procesje w czasie Panatenajów³⁰², organizują agony muzyczne³⁰³ i gymniczne³⁰⁴, jako też wyścigi konne³⁰⁵, wraz z Radą czuwają nad wykonaniem szaty bogini³⁰⁶ oraz amfor³⁰⁷, a [zwycięskim] athlothetom wręczają oliwę. Oliwę

^{300*} Athlotheci (ἀθλοβέται) — kierownicy agonów, igrzysk, dosłownie: dający nagrody w agonach, zawodach; Wilamowitz przypuszczał, że nazwa pochodzi z czasów, kiedy godność ta łączyła się z obowiązkiem fundowania nagrody, w zamian za co fundatorowi przypadał zaszczyt kierowania uroczystościami Panatenajów.

³⁰¹ Wszyscy wyznaczeni na urzędników musieli przed objęciem stanowiska przejść dokimazję (rozd. 55, 2). Panatenaje obchodzono co roku w miesiącu Hekatombaion (rozd. 62, 2), ale najbardziej uroczyście obchodzono Wielkie Panatenaje w trzecim roku każdej Olimpiady (rozd. 54, 7).

³⁰² Na temat Panatenajów por. L. Deubner, *Attische Feste*, Berlin 1932, s. 22 - 35; H. W. Parke, *Festivals of the Athenians*, London 1977, s. 33 - 50. Procesje odbywały się w czasie Wielkich i Małych Panatenajon. Procesję na Wielkich Panatenajach pokazano na fryzie partenońskim.

Tytuł athlothetów sugeruje, że ich pierwotnym obowiązkiem było organizowanie zawodów (większość ich odbywała się jedynie na Panatenajach).

Gdy Mniejsze Panatenaje zostały zreorganizowane w latach trzydziestych IV w., odpowiedzialność za procesję przekazano ἱεροποιοί. Zapewne pierwotnie *hieropoioi* sprawowali całkowitą kontrolę nad Wielkimi Panatenajami, a athlotheci odpowiadali za urządzane w czasie świąt zawody.

³⁰³ Plutarch przypisuje Peryklesowi budowę Odeonu i ustanowienie na Panatenajach zawodów muzycznych (Plut. *Peric.* 13, 9 -11). Z drugiej strony Witruwiusz powiada, że Temistokles zaopatrzył Odeon w dach (V, 9, 1). Amfory panatenajskie, a także teksty literackie wskazują, że zawody muzyczne odbywały się od ok. 560 r. p.n.e. Nie ma jednak żadnych świadectw dla okresu od ok. 470 do 450 r. Wedle jednej z hipotez Odeon, w którym odbywały się konkursy muzyczne, został zbudowany jeszcze w VI w. p.n.e., następnie zaopatrzony w dach przez Temistoklesa, a po zniszczeniu w czasie wojen perskich odbudowany przez Peryklesa ok. 442 r. O Odeonie, który Perykles wznosił w pobliżu teatru Dionizosa u stóp Akropolu wiadomo niewiele ponad to, że miał on kształt namiotu Kserksesa. Spalony w 86 r. p.n.e. i odbudowany w dwadzieścia lat później uległ ostatecznemu zniszczeniu w 267 roku n.e.

³⁰⁴ Zawody gymniczne (atletyczne) odbywały się pierwotnie na Agorze, ale w końcu IV w. przeniesiono je na stadion zbudowany przez Likurga nad Ilisosem.

³⁰⁵ Amfory panatenajskie poświadczają wyścigi konne na Panatenajach od ok. 560 r. p.n.e. Wspomina o nich Ksenofont (*Symp.* I, 2; por. *Inscriptiones Graecae* II² 2311, 51-70). Wyścigi odbywały się w Echeldai, w demie Ksypte u ujścia Kefizosu. W czasie Panatenajów odbywały się też zawody w εὐανδρία, tańcu wojennym zwanym πυρρίχη, wyścigi z pochodniami, wyścigi okrętów.

³⁰⁶ Samo tkanie wykonywały ἐργαστίαι pod nadzorem dwóch z czterech arretor. W przeszłości παραδείγματα dla πέπλος oceniała Rada, ale w czasach Arystotelesa należało to do dikasterion (rozd. 49, 3). Przypuszczalnie athlotheci nadzorowali pracę.

³⁰⁷ Zob. rozdz. 49, 3. Napelnione oliwą ze świętych oliwek wręczano zwycięzcom w zawodach gymnicznych i jeździeckich. Te tzw. amfory panatenajskie uzyskały swój charakterystyczny kształt i czarnofigurowy styl dekoracji ok. 530 r. Mimo zarzucenia techniki czarnofigurowej w malarstwie wazowym, na amforach panatenajskich ten styl dekoracji przetrwał do II wieku p.n.e. Na amforze przedstawiano trzymającą koguta Atenę stojącą między dwiema kolumnami. Na lewej kolumnie znajdował się napis — τον Ἀθένεθεν ἄθλον. Z drugiej strony amfory znajdowała się scena z igrzysk panatenajskich.

tę zbiera się ze świętych drzew³⁰⁸, a ściąga ją archont od właścicieli gruntów, na których te drzewa rosną, po półtora kotyli^{309*} z każdego drzewa. Dawniej państwo wydzierzawiało zbiór owoców, a jeśli ktoś wykopał lub ściął święte drzewo³¹⁰, sądziła go Rada Areopagu i w razie skazania ponosił karę śmierci³¹¹. Odkąd jednak właściciel gruntu dostarcza oliwy, ustały także procesy, chociaż prawo nadal istnieje. Obowiązek dostarczania państwu oliwy ciąży bowiem na posiadłości, a nie zależy od ilości drzew^{312*}. Archont zebrawszy oliwę³¹³ za rok swego urzędowania odstawią ją na Akropol skarbnikom³¹⁴, i nie może wpierv zasiąść w Radzie Areopagu^{315*}, dopóki nie odda jej w pełnym wymiarze³¹⁶. Skarbnicy przechowują ją tymczasem na Akropolu, a w czasie Panatenajów rozdzielają athlohetom³¹⁷, ci zaś zwycięzcom w agonach. Albowiem jako nagrodę otrzymują zwycięzcy w konkursach muzycznych pewną sumę pieniędzy i złote ozdoby³¹⁸, zwycięzcy

³⁰⁸ Święte oliwki, z których wytwarzano oliwę na Panatenaje, nazywano *μωρία* (por. Arystofanes *Chmury* 1005 cum schol.; Lys. VII 7; Suda. (1248) s.v.).

^{309*} Kotyle — miara objętości = 0, 27361.

³¹⁰ Uważane za święte oliwki, które miały wyrosnąć z sadzonek drzewa zasadzonego przez Atenę na Akropolu, rosły w różnych miejscach w Attyce. Nabywając ziemię, na której rosły święte oliwki, Ateńczyk przejmował automatycznie pewne szczególne obowiązki.

³¹¹ Z mowy Lizjasza (VII, 3, 32, 41) wynika, że na początku IV w. karą nie była już śmierć, lecz wygnanie i konfiskata majątku, a także stosowano lżejsze kary za uprawianie ziemi zbyt blisko świętych oliwek.

^{312*} ponieważ wyżej jest mowa o ściągnięciu oliwy przez archontów według ilości drzew, wydaje się to pozornie sprzeczne z tym zdaniem. Wobec tego niektórzy zamiast „posiadłości” (*κτήματα*) proponują poprawkę *klematos* (*κλήματος*) przyjmując, że państwu należała się oliwa z „młodych szczepów” a nie ze starych drzew. Przekazana lekcja daje się jednak utrzymać, jeżeli przyjmiemy, że dostarczanie oliwy, ustalone niegdyś według ilości drzew, stanowiło obciążenie pewnych posiadłości, po czym państwo nie kontrolowało już, czy właściciel miał tę ilość drzew, tylko wymagało, żeby dostarczył wyznaczoną ilość oliwy. Tym się też tłumaczy zaniechanie procesów o wycinanie drzew oliwki.

³¹³ Na niektórych amforach panatenajskich z IV w. widnieje imię archonta na kolumnie po prawej stronie Ateny. Najwcześniejszy znany przykład pochodzi z 375/4 r.

³¹⁴ Tj. skarbnikom Ateny.

^{315*} Po złożeniu urzędowania wchodził archontowie do Rady Areopagu.

³¹⁶ Od spełnienia tego warunku zależało uzyskanie członkostwa Rady Areopagu. Por. informację w rozdz. 46, 1, że Rada nie może otrzymać *δωρεά*, o ile nie przekazała Radzie przyszedłemu roku wymaganych od niej nowych statków. Od spełnienia tego warunku zależało uzyskanie członkostwa Rady Areopagu.

³¹⁷ Wynikałoby z tego, że oliwę magazynowano w jakichś większych pojemnikach, z których przelewano ją później do amfor panatenajskich — ale zwyczaj umieszczania imion archontów na amforach z IV w. (por. przyp. 313) wskazuje, że oliwa była umieszczana w tych amforach w roku, w którym została zebrana.

³¹⁸ Znane amfory dowodzą, że oliwa z oliwek była również wykorzystywana jako nagroda dla uczestników konkursów muzycznych. W konkursie dla *κθαρωδοί* zwycięzca otrzymywał wieniec wartości 1000 drachm i 500 drachm w gotówce. Poza tym przyznawano też nagrody pieniężne dla osób, które zajęły miejsca od drugiego do piątego.

w zawodach, w których wykaza ą dzielno ść³¹⁹, tarcz ę, a w zawodach gymnicznych i wyścigach konnych — oliw ę^{320 321*}

61. W g ło sowaniu przez podniesienie r ą k wybieraj ą te ż wszystkich urz ę dników wojskowych, w tym dziesi ę ciu strategów, których dawniej wybierano po jednym z ka ą dzej fyli, obecnie za ą spo ą ród ogó lu Ateńczyków³²². W g ło sowaniu te ą dze przydzielaj ą im zakres obowia ą zków³²³, a wi ę c jeden staje na czele hoplitów, którymi dowodzi, gdy wyruszaj ą z kraju, drugi obejmuje armię w kraju, którego strze ą ze, a je ą li wojna toczy si ę na terenie kraju³²⁴, to on jest dowó dca; dwóch udaje si ę do Pireusu, jako dowó dcy w strażnicach w Pireusie, jeden w Munichii, a drugi na pó łwyspie Akte; jeden strateg zajmuje si ę symmoriami^{325*}, wybiera

³¹⁹ εὐανδρία nie została uwzględniona na liście zawodów w rozdz. 60, 1. Zachowana inskrypcja (*Inscriptiones Graecae* II² 2311, 75) dowodzi, że rywalizowali ze sobą reprezentanci fyl, a nagrodą był wó l wartości 100 drachm.

³²⁰ Amfory z oliw ą jako pierwsza i druga nagroda dla ró żnych konkurencji atletycznych i je ą dzieckich s ą wspomniane w *Inscriptiones Graecae* II² 2311, 23 - 70.

³²¹ * Po rozdz. 60 wypadł wedle wszelkiego prawdopodobieństwa dłu ższy fragment, w którym Arystoteles, s ą dząc z dyspozycji podanej w rozdziale 48, 1, omawia ą czynno ą ci urz ę dników wybieranych przez g ło sowanie na cztery lata, a mianowicie: skarbnika kasy wojskowej, zarz ą dców funduszu na widowiska i nadzorczy studzien; dziwne wydaje si ę, żeby tylko tych urz ę dników rozmy ą lnie pomin ą ł. Wskazuje na to te ą dze pocz ą tek rozdzia ą u 61 (por. G. Kaibel, *Stil und Text*, s. 250; Wilamowitz, *Arist. u. Athen* I, s. 20).

³²² Z rozdz. 22, 2 dowiadujemy si ę, że w 501/500 r. Ateńcy zaczęli wybierać 10 strategów, po 1 z ka ą dzej fyli. Według Plutarcha (*Cim.* 8, 8) ka ą dza fyla mia ą swojego stratega w 469/8 r. W 441/40 r. w kolegium strategów Perykles miał kolegę ze swojej w ą snej fyli (Androtion 324 F 38), a w 357/6 r. 7 albo 8 z 10 strategów, reprezentowa ą o 6 albo 7 z 10 fyl (Tod 153, 20-4). Ale w 323/2 r. czterech z 6 znanych strategów nale ą zo do fyli Akamantis, a ą wiadectwa z po ą owy IV w. wskazuj ą wed ą ugi wi ę kszo ą ci uczonych, że w pewnych okresach wyznaczanie strategów nadal opiera ą o si ę na fylach. U schyłku lat sze ą dcziesi ą tych IV w. (a najpó źniej mi ę dzy 357/6 a 323/2 r.) Ateńcy zrezygnowali z wyboru strategów wed ą ugi fyl.

³²³ Pierwsze po ą wiadczenia przydzielania strategom konkretnego zakresu obowia ą zków odnosz ą si ę do 352/1 r. Nie zachowa ą y si ę ą dne epigraficzne wzmianki o στρατηγός επί τα όπλα sprzed pocz ą tku 111 wieku (z 292/1 r.). Nie jest jasne, czy strategowie byli wybierani od razu na konkretne stanowiska, czy najpierw wybierano ich strategami, a nast ę pnie za pomoc ą osobnego g ło sowania okre ą lano zakres obowia ą zków. Strategowie mieli swoj ą siedzibę — στρατήγιον — na Agorze (testimonia — R.E. Wycherley, *The Athenian Agora III*, s. 174 - 7). Archeologowie w ą st ę pnie identyfikuj ą go z budynkiem zbudowanym oko ą o po ą owy V wieku na po ą ludo niowy zachó d od tholosu.

³²⁴ Strateg επί την χωράν jest po ą wiadczony po raz pierwszy dla 352/1 r. (*Inscriptiones Graecae* II² 204, 19 - 20) oraz 350/9 r. (Filochoros 328 F155).

³²⁵* Kiedy państwo ateńskie w ci ę żkich czasach wojennych zmuszone by ą o na ą ożyć na obywateli nadzwyczajny podatek majątkowy, tzw. eisforę (εισφορά), tworzone symmorie — zwi ą zki podlegaj ą cych p ą ceniu tych podatków; pomi ę dzy te symmorie rozdzielano wyznaczon ą sumę. Zwi ą zki przeprowadzaj ą oszacowanie majątku i rozdzia ą l obci ą zzenia na obywateli, najbogatsi za ą członkowie symmorii zobowia ą zani byli wp ą cić państwu sumę wyznaczon ą, którą im stopniowo zwracali pozostali członkowie symmorii. System symmorii zosta ą zastosowany w 357 r. w celu uzbrojenia i wyposa ą zienia floty, w ten sposó b, że z 1200 najbogatszych obywateli utworzono 20 symmorii po 60 członków, którzy wspó lnie ponosili koszt ą uzbrojenia okr ę tów. Przedtem obowia ą zek uzbrojenia i wyposa ą zienia dostarczonego przez

Hierarchów³²⁶, przeprowadza, o ile któryś tego zażąda, *antidosis*³²⁷ i przedstawia spory ich do rozstrzygnięcia sądowi; pozostałych strategów wysyłają do załatwiania spraw bieżących³²⁸. W każdej prytnii odbywa się co do nich głosowanie³²⁹ dla stwierdzenia, czy zdaniem ludu dobrze swe czynności spełniają; jeżeli głosowanie wypadnie niekorzystnie dla któregoś z nich, staje on przed dikasterion³³⁰ i, jeżeli zostanie skazany, określają, jaką ma ponieść karę lub w jakiej wysokości zapłacić grzywnę³³¹; jeśli zaś zostanie uniewinniony, obejmuje z powrotem swoje funkcje³³². Kiedy strategowie dowodzą wojskiem, mają prawo uwięzić niekarnego³³³, usunąć go

państwo kadłuba okrętu spadał na poszczególnych obywateli w ramach liturgii (zob. s. 736, przyp. 357*). [συμμορία] zostały pierwotnie stworzone jako grupy ludzi podległych εἰκσφορά w 378/7 r. (Filochoros 328 F 41). Trierarchia, która w czasach Pseudo-Ksenofonta (*Ath. Poi.* I, 13) oraz Arystofanesa (*Rycerze.* 912-18), jeśli nie wcześniej, obejmowała nie tylko dowodzenie okrętem, ale i obowiązek pokrycia bieżących kosztów utrzymania w ciągu roku, stała się trudnym do udźwignięcia ciężarem w I połowie IV w. zarówno dlatego, że koszty utrzymania okrętu były często zbyt wielkie nawet dla dwóch trierarchów, jak i dlatego, że koszty danego okrętu w danym roku mogły być o wiele cięższe niż koszty innego w innych latach, czy nawet w tym samym roku. Aby temu zaradzić prawo Periandra (z ok. 357 r.) rozdzielało ciężar trierarchii każdego roku między 1200 najbogatszych obywateli, traktowanych jako równi i podzielonych w tym celu na dwadzieścia symmorii. *Symmoritai* odpowiedzialni za dany okręt tworzyli tzw. synteleję (συντέλεια).

W 354/3 r. Demostenes (XIV *Symm.*) zaproponował rozszerzenie listy obywateli zobowiązanych do trierarchii do 2000 i uzależnienie wielkości ponoszonych ciężarów od wielkości majątku. Prawdopodobnie w 340 r. Demostenes przeprowadził reformę trierarchii. Odtąd podlegało jej 300 najbogatszych obywateli podzielonych na dwadzieścia symmorii. (D. M. MacDowell, *The Law of Perikles about Symmories*, „Classical Quarterly” 36, 1986, s. 438 - 449).

³²⁶ στρατηγός επί τās συμμορίας w czasach Arystotelesa wykonywał te same funkcje w stosunku do trierarchii, co odpowiedni archont w stosunku do świątecznych liturgii (rozd. 56, 3). Dokonywał rejestracji osób zobowiązanych do trierarchii i przypuszczalnie przydzielał okręty trierarchom.

³²⁷ Zob. wyżej, s. 784, przyp. 210.

³²⁸ W czasach Arystotelesa pięciu strategów miało stały przydział obowiązków. W 321 r. był στρατηγός επί το ναυτικόν. Za Demetriosa z Faleronu zniknęła funkcja stratega επί τās συμμορίας. Z 296/5 r. znamy stratega επί την παρασκευήν v odpowiedzialnego za budynki i wyposażenie wojskowe. Prawdopodobnie przed końcem III wieku wszystkim strategom określono stały zakres obowiązków.

³²⁹ Zob. rozdz. 43, 4, gdzie pierwszy punkt porządku obrad dla *kyria ekklesia* w czasie każdej prytnii obejmuje epicheirotonię urzędników (τās αρχάς ἐπιχειροτονεῖν, εἰ δοκοῦσι καλῶς ἀρχεῖν).

³³⁰ Przypuszczalnie ἀποχειροτονία była traktowana jak inne przypadki, w których głosowanie na Zgromadzeniu poprzedzało proces w dikasterion (rozd. 59, 2). Problem procedury stosowanej w następstwie apocheirotonii omawia R. Kulesza — *Zjawisko korupcji w Atenach V-IV wieku p.n.e.*, wyd. cyt., s. 38 - 39.

³³¹ Następstwem apocheirotonia był ἄγων τιμητός tj. typ procesu, w którym kara nie była z góry określona, lecz wyznaczał ją sąd.

³³² Zawieszenie urzędnika miało charakter tymczasowy, obowiązywało jedynie przez okres procesu, a automatyczną konsekwencją uniewinnienia było przywrócenie na urząd (zob. wątpliwości D. M. MacDowella, *The Law of Athens*, wyd. cyt., s. 169). Thesmotheci 344/3 r. zostali zdjęci z urzędu w wyniku apocheirotonia, uniewinnieni i przywróceniu na urząd — Dem. LVIII, 27 - 8.

³³³ W czasie wyprawy sycylijskiej 415-413 r. Lamachos skazał na śmierć żołnierza złapanego na tym, że przekazywał sygnały nieprzyjacielowi (Lys. XIII 67). W czasie wojny korynckiej Ifikrates zabił wartownika, który spał na służbie (Frontinus *Strat.* III, 12, 2), ale jego żołnierze byli najemnikami, a on sam mógł nie być strategiem ateńskim.

z szeregów³³⁴ lub nałożyć nań grzywnę; przeważnie jednak na grzywnę nie skazują³³⁵.

W głosowaniu przez podniesienie rąk wybierają dalej także dziesięciu taksjarchów, po jednym z każdej fyli; dowodzą oni oddziałami ze swej fyli³³⁶ i mianują lochagów³³⁷.

Tak samo przez głosowanie wybierają dwóch hipparchów spośród ogółu obywateli³³⁸. Hipparchowie dowodzą jazdą, przy czym każdy z nich ma przydzielonych pięć fyl. Przysługuje im taka sama władza, jaką w stosunku do hoplitów mają strategowie; tak samo też odbywa się głosowanie nad nimi.

Przez głosowanie również wybierają [dziesięciu] fylarchów po jednym z fyli; dowodzą oni [jazdą] podobnie jak taksjarchowie hoplitami.

Ponadto wybierają hipparcha dla wyspy Lemnos³³⁹, który sprawuje dowództwo nad stacjonującą tam jazdą.

Wybierają w końcu przez głosowanie skarbnika dla okrętu Parałoś, a obecnie i dla okrętu Ammona^{340*}.

³³⁴ Zob. Lys. III, 45; XIII, 77 - 81; Plut. *Cim.* 17, 5.

³³⁵ O *epibolai* zob. rozdz. 56, 7. Zob. Lys. IX, 6 -12; XV, 2, 5.

³³⁶ Taksjarchowie są poświadczeni od czasów wojny peloponeskiej (Arystofanes, *Achamejczycy* 569; Thuc. IV, 4, 1; VII, 60, 2; VIII, 92, 4). Nie jest jednak pewne, czy taksjarchów ustanowiono wraz ze strategami w 501/500 r., czy też dopiero później.

³³⁷ λοχαγοί są wspomniani przez Ksenofonta (*Mem.* III, 1, 5; IV, 1), Isajosa (IX, 14) oraz Isokratesa (XV, 116). O ateńskich λόχοι mówi jedynie Ksenofont (*Hell.* I, 2, 3 — o armii Thrasyllosa w 409 r.), choć niewykluczone, że nie używa słowa w jego znaczeniu technicznym. Nie mamy żadnych pewnych informacji o podziale oddziałów fyl na λόχοι. P. J. Bicknell (*Studies in Athenian Politics and Genealogy*, „Historia Einzelschriften" XIX, Wiesbaden 1972, s. 21 przyp. 67), cytując Herodota (IX, 21, 3), Tukidydesa (VI, 100, 1) i Platona (*Państwo* 475 A), twierdzi, że w armii Klejstenesa każda tryttia wystawiała λόχος złożony z 300 ludzi i że każda fyla miała stratega i trierarchę, a każda tryttia tritytarchę oraz lochaga.

³³⁸ Podobieństwo między strategami a hipparchami nie jest tak ściśle, jak sugeruje Arystoteles. Obaj dowodzili wprawdzie oddziałami fyl, ale strategowie byli głównodowodzącymi całych sił ateńskich — jazdy, piechoty i floty — podczas gdy hipparchowie byli jedynie dowódcami jazdy.

Hipparchowie mieli własną siedzibę — *ἵππαρχείον* (*Supplementum Epigraphicum Graecum* XXI 436, 6). Znajdowała się ona prawdopodobnie w północno-zachodniej Agorze koło stoi herm (H. A. Thompson & R.E. Wycherley, *The Athenian Agora*, XIV, s. 73, przyp. 199).

³³⁹ Lemnos zdobył dla Aten Miltiades, prawdopodobnie podczas powstania jońskiego (Herodot VI 137 -140), a Imbros (wspomniane, razem z Lemnos w rozdz. 62, 2) zostało najpewniej również zajęte w tym samym czasie (por. Herodot VI, 41; 104, 1). Ateny straciły je wraz ze wszystkimi swoimi posiadłościami zamorskimi, poza Salaminą w końcu wojny peloponeskiej (And. III, 12, zob. Diod. XIII, 107, 4; Plut. *Lys.* 14, 8). Około 392 r. Lemnos, Imbros i Skyros znowu znajdowały się w rękach ateńskich. W pokoju Antalkidasa (Xen. *Hell.* V, 1, 31) uznano pretensje Aten do wspomnianych wysp.

^{340*} Celem wysłania kurierów i poselstw religijnych utrzymywali Ateńczycy stale w pogotowiu dwa okręty, z których jeden, z załogą z obszaru nadmorskiego (Paralia) nazwano Parałoś, drugi z Salaminy — Salaminia. Kiedy stosunki, jakie Ateńczycy utrzymywali już dawniej z wyrocznią boga Ammona w Libii, ożywiły się (szczególnie może od wyprawy Aleksandra Wielkiego, w 332 r. p.n.e.), statek Salaminia, który przewoził poselstwa religijne z Aten na wybrzeże Kyreny, otrzymał nazwę Ammonis lub Ammonias. Skarbnicy obu tych okrętów wypłacali żołąd zajętej na nich przez cały rok

62. Co się tyczy urzędników obieranych losem, to jedni razem z dziewięciu archontami byli wyznaczani przez losowanie z całej fyli, inni zaś, których losowanie przeprowadzano w Tezejonie, rozdzieleni byli między demy. Ponieważ jednak demy zaczęły handlować tymi stanowiskami, więc i te także losuje się z całej fyli, z wyjątkiem członków Rady i strażników^{341*}, których losowanie pozostawiono demom.

Płace są następujące: przede wszystkim ogół obywateli za udział w zwyczajnych posiedzeniach ekklezji otrzymuje po drachmie, za udział w głównym posiedzeniu ekklezji po dziewięć [oboli]³⁴²; sędziowie otrzymują po trzy obole³⁴³; członkowie Rady po pięć oboli (tym jednak, którzy pełnią funkcje prytańców^{344*}, dodaje się obola na utrzymanie). Następnie każdy z dziewięciu archontów otrzymuje na wyżywienie po cztery obole, ale utrzymują z tego herolda^{345*} i aulistę. Dalej archont Salaminij^{346*} dostaje drachmę dziennie. Athlotheci otrzymują wyżywienie w prytanejonie przez miesiąc Hekatombaion, na który przypada uroczystość

załodze, w wysokości czterech oboli dziennie na osobę. (Por. A. Bockh, *Staatshaushalt d. Ath.* I³, s. 212 i 306). [Zwykle uważa się, że w V i IV w. Ateny miały dwie „święte” triery — Paralos i Salaminia — wykorzystywane dla przewożenia poselstw w oficjalnych misjach państwowych (Thuc. III, 77, 3; Arystofanes, *Ptaki* 1204). Na jakiś czas przed powstaniem *Ustroju politycznego Aten* imię Αμμωνίας zastąpiło Σαλαμινία. W okresie hellenistycznym dodatkowe święte okręty otrzymały imiona Demetrias i Antigonis (według schol. Dem. XXI, 171 pierwotnie nazywały się one Salaminia, albo Delia oraz Paralos), a dalsze trzy Antigonis, Ptolemais i Ammonias.

Sprawą dyskusyjną jest, kiedy Ateńczycy nazwali jeden ze swoich okrętów Ammonias. Niektórzy datowali to wydarzenie na 324 r. p.n.e. Na ogół uważa się, że Ateńczycy mogli to uczynić w jakimkolwiek momencie po wizycie Aleksandra w wyroczni Ammona w 332/1 r., a Rhodes dopuszcza nawet znacznie wcześniejszą datację (powołuje się na *phiale Ammonos* ze skarbu Ateny z 375/4 r. oraz wzmianki o wyroczni Ammona u Arystofanesa — *Ptaki*, 618 - 20, 716). Ostatnią wzmiankę o Salaminii znajdujemy u Ksenofonta (*Hell.* VI, 2, 14 (373 r.)). Być może nowy okręt zbudowano po zdobyciu przez Filipa II świętej triery w latach pięćdziesiątych IV w. (P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 687).]

^{341*} Byli to może strażnicy arsenałów okrętowych, o których mowa w rozdz. 24, 3.

³⁴² Na temat wprowadzenia wynagrodzenia za udział w Zgromadzeniu (*misthos ekklesiastikos*) — początkowo w wysokości 1 obola, potem 2 i w końcu 3 oboli — między restauracją demokracji w 403 r. a *Sejmem kobiet* Arystofanesa, zob. rozdz. 41, 3 oraz M. M. Markle, *Jury Pay and Assembly Pay at Athens*, Exeter 1985, s. 265 - 297. R. J. Rhodes, *Judicial Procedures in Fourth-Century Athens: Improvement or Simply Change?* [w:] *Die athenische Demokratie*, wyd. cyt., s. 307.

³⁴³ *Misthos dikastikos* wprowadził Perykles zapewne na początku lat pięćdziesiątych V w. Nie wiemy, jaka była pierwotna wysokość diety sędziowskiej. Wynosiła 2 obole do momentu, gdy Kleon podniósł ją do trzech (schol. Arystofanes, *Osy* 88, 300). Od tego czasu pozostawała stale na tym samym poziomie. Na temat wpływu diety na strukturę społeczną sądów por. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 691; M. H. Hansen, *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 195 -196.

^{344*} Por. rozdz. 43, 2.

^{345*} Heroldowie — keryksowie (κήρυκες) — pełnili funkcje posłów między państwami, spełniali unkcje wywoływaczy na Zgromadzeniach Ludowych, posiedzeniach sądowych; heroldami byli zawsze bywatele wolni, heroldowie byli nietykalni a patronem ich był bóg Hermes; aulista przygrywał przy kładaniu ofiary przez archontów. Por. P. Stengel, *Griech. Kulturaltümer*, s. 100, przyp. 6. [Z okresu zymskiego znani są — κήρυξ ἀρχοντος (ἀρχοντι) i αὐλητής.]

^{346*} Zob. rozdz. 54, 8.

Panatenajów, od czwartego dnia tego miesiąca^{347*}. Amfiktionowie wysyłani na Delos³⁴⁸ otrzymują po drachmie na każdy dzień ze skarbca delijskiego. Także wszyscy urzędnicy wysyłani na Samos³⁴⁹, Skyros, Lemnos czy Imbros³⁵⁰ otrzymują pieniądze na koszty utrzymania.

Urzędy wojskowe wolno sprawować wiele razy³⁵¹, natomiast wszystkie inne jedynie raz, z wyjątkiem godności członka Rady, którym można być dwa razy.

63. Losowanie członków dikasteriów przeprowadza dziewięciu archontów według fyl, oraz sekretarz thesmothetów z fyli dziesiątej. Jest dziesięć wejść do gmachu sądu³⁵², po jednym dla każdej fyli, dwadzieścia kleroteriów³⁵³ — po dwa

^{347*} Panatenaje obchodzono z końcem miesiąca Hekatombaion, główne uroczystości przypadają na 28 dzień, athlotheci otrzymywali jednak wyżywienie już 4 dnia miesiąca, ze względu na zajęcia przy przygotowaniu uroczystości. [Zapewne athlotheci odpowiadali również za (Mniejsze) Panatenaje (rozd. 60), co nadaje sensu przypuszczeniu, że korzystali z darmowego wyżywienia co roku.]

³⁴⁸ Na temat uroczystości na Delos zob. rozdz. 54, 7; 56, 3. Amfiktionowie byli urzędnikami odpowiedzialnymi za sanktuarium, formalnie reprezentującymi Jonów (Thuc. III, 104, 3). Delos zostało uwolnione od Aten po wojnie peloponeskiej, ale było znowu w rękach ateńskich i administrowane przez amfiktionów przed końcem lat dziewięćdziesiątych IV w. Prawdopodobnie uzyskało niezależność na mocy pokoju Antalkidasa, ale nie na długo. Znamy 4 ateńskich amfiktionów do 375/4 r., a 5 oraz sekretarza oraz 5 Andryjczyków od 374/3 r. W owym czasie urząd był 5-letni, ale w 367 r., albo krótko po — uczyniono go rocznym, a Andryjczycy zniknęli.

Amfiktionowie z 374/3 r. pochodzili z fyl VI-X. Zapewne pierwszych 5 fyl było reprezentowanych w jednym roku, a następnych 5 w następnym roku. Wyплаты z funduszy świątynnych dla ateńskich amfiktionów, ich sekretarza i podsekretarza, a także dla amfiktionów andryjskich są poświadczone w *Inscriptiones Graecae* II² 1635, 74 - 6. Około 345 - 343 r. Delijczycy zaprotestowali do amfiktionii delfickiej przeciwko kontroli ateńskiej nad ich sanktuarium. Interesy ateńskie reprezentował (po unieważnieniu wyboru Aischinesa) Hyperejdes, a sprawa zakończyła się korzystnie dla Aten (Dem. XVIII, 134-6).

³⁴⁹ Ateny zajęły Samos, gdy zostało obleżone przez Timotheosa w 366/5 r. Samijczycy zostali wygnani, a na ich miejsce wysłano kleruchów ateńskich. Dodatkowych kleruchów wysłano w 361/60 oraz w 352/1 r. Uwolnienie Samos nastąpiło za sprawą Perdikkasa pod koniec wojny lamijskiej w 322 r., ale Ateńczycy odzyskali kontrolę i Samos miało wrócić do Aten zgodnie z edyktem wydanym przez Poliperchonta w imieniu Filipa Arridajosa w 319 r. (G. Shipley, *A History of Samos 800-188 B.C.*, Oxford 1987, s. 138-143, 166-168).

³⁵⁰ Skyros zdobył dla Aten Kimon ok. 476/5 r. Lemnos i Imbros zajął Miltiades w latach dziewięćdziesiątych V w. Wszystkie trzy wyspy zostały zasiedlone przez Ateńczyków i pozostały w rękach ateńskich (z wyjątkiem kilku lat po wojnie peloponeskiej).

W 315 r. Antygon ogłosił, że wszystkie greckie miasta mają być wolne i niezależne (Diod. XIX, 68, 3). Lemnos zbuntowało się przeciwko Atenom w 314/3 r. W tym samym czasie Ateny utraciły Imbros i Delos. Zob. też s. 798, przyp. 339.

³⁵¹ Stanowiska wojskowe wymagały zdolności i dlatego obsadzano je przez wybór, a nie przez losowanie (rozd. 43, 1; 61, 1), dopuszczając możliwość reelekcji — co potwierdzają kariery wielu strategów, zwłaszcza Fokiona (Plut. *Phoc.* 8, 1 - 2) i Peryklesa (Plut. *Peric.* 16, 4).

³⁵² Na temat możliwej lokalizacji budynków hellai na Agorze zob. R. E. Wycherley, *The Athenian Agora III*, s. 144 - 9; H. A. Thompson, R. E. Wycherley, *The Athenian Agora*, XIV, s. 52 - 78.

³⁵³ κληρωτήρια Ludwik Piotrowicz tłumaczył w tym miejscu jako „sale do losowania”, a dalej jako „umy (do losowania)”. W starszej literaturze rzeczywiście uznawano *kleroteria* za sale, w których dokonywano losowania sędziów (por. m. in. Kaibel i Kiessling, Lovagin, Mathieu i Haussoullier), albo

na każdą fylę; jest tam także sto skrzynek³⁵⁴, po dziesięć dla każdej fyli^{355*}, prócz tego inne skrzynki^{356*} [do których] wrzuca się plakietki z nazwiskami wylosowanych sędziów³⁵⁷, ponadto dwie urny^{358*}. Przy każdym w[yjściu] złożonych jest tyle lasek, ilu jest sędziów^{359*}, a do urny wrzuca się tyle żołądzi³⁶⁰, ile jest lasek; na żołądziach wypisane są litery alfabetu, poczynając od jedenastej, tzn. Λ^{361*}, według tego, ile dikasteriów ma zostać obsadzonych. Sędziami mogą być wszyscy obywatele, którzy ukończyli trzydzieści lat, o ile nie są dłużnikami państwa i nie są pozbawieni praw. Jeśliby ktoś wbrew temu został sędzią, wnoszą na niego

za specjalne naczynia do losowania (m. in. Reinach). Od czasu gdy S. Dow zidentyfikował hellenistyczne kleroteria jako „maszyny do losowania”, wykorzystywane do wyznaczania sędziów i urzędników, nie ma już wątpliwości, że Arystoteles opisuje tu właśnie te urządzenia. (C. S. Dow, *Aristotle, the Kleroteria and the Courts*, „Harvard Studies on Classical Philology” 1, 1939, s. 1-34; J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, Cambridge Mass. 1972).

³⁵⁴ przy każdym z dziesięciu wejść znajdowało się dziesięć skrzyń (κιβώτια) oznaczonych literami od A do K. Sędziowie zjawiali się przy wejściach swoich fyl i wrzucali swe plakietki do skrzyni oznaczonej literą znajdującą się na ich plakietce.

^{355*} ponieważ sędziowie byli podzieleni na dziesięć grup, a w każdej grupie byli reprezentowani członkowie każdej fyli, więc sędziowie poszczególnych fyl rozdzieleni byli na dziesięć grup i odpowiednio do tego tabliczki z ich nazwiskami umieszczone były w dziesięciu skrzynkach, oznaczonych literami alfabetu od A (alfa) do K (kappa) (por. rozdz. 64). S. Bruck, *Hellastengerichte im 4. Jahrh.*, „Philologus” III, s. 395 nn.

^{356*} skrzynek tych było w każdej fyli tyle, ile trybunałów miało się wylosować, oznaczone były literami alfabetu od λ (lambda) — (por. rozdz. 64, 4).

³⁵⁷ πινάκια — wykonane z brązu plakietki o wymiarach 11x2x0,2 cm., na których widniało pełne nazwisko obywatela oraz stempel przedstawiający sowę. Taki znaczek otrzymywał każdy z 6000 obywateli, którzy złożyli w danym roku przysięgę sędziowską. Znaczki te wykorzystywano przy losowaniu sędziów na dany dzień. Innych plakietek ze stemplem w kształcie głowy Gorgony używano przy dorocznym losowaniu urzędników. Na części zachowanych plakietek widać i sowę, i Gorgone, co dowodzi, że ich właściciel był zarówno sędzią, jak i ubiegał się o urząd (J. H. Kroll, *Athenian Bronze Allotment Plates*, wyd. cyt). Zob. rys. I, s. 803.

^{358*} Były dwie urny na każdą fylę. Z jednej wyciągał archont kostki przy losowaniu nazwiska sędziów (rozd. 64, 3), z drugiej wylosowany sędzia wyciągał żołądz z literą trybunału, do którego miał wejść (rozd. 64, 4).

^{359*} Laski pomalowane na różne kolory, odpowiadające barwom poszczególnych trybunałów (rozd. 65, 2), służyły do stwierdzenia, że sędzia rzeczywiście wszedł do wyznaczonego mu losem trybunału. [Owych lasek (βακτηρία), w tylu kolorach, ile było kolorów dikasteriów, musiało być tyle, ile potrzebowano sędziów dla każdego dikasterion.]

³⁶⁰ Tzw. żołądzie (βάλανοι) wrzucano do naczynia zwanego hydrią. W czasach Arystotelesa *balanoi* były zapewne specjalnie przygotowanymi znaczkami przypominającymi kształtem żołądzie. Wykorzystywano je w drugim etapie losowania sędziów, gdy wyłoniono już tylu sędziów, ilu potrzebowano na dany dzień (rozd. 64, 4). Wylosowani sędziowie udawali się do hydrii, z której każdy z nich wyjmował żołądz, na którym znajdowała się litera odpowiadająca literze umieszczonej przy wejściu do jednego z dikasteriów. Archont wrzucał następnie plakietkę sędziowską do skrzyni oznaczonej literą, jaka znajdowała się na żołądziu.

^{361*} pierwszych dziesięć liter greckiego alfabetu od A (alfa) do K (kappa) oznaczało dziesięć grup sędziów, dalsze litery od jedenastej Λ (lambda) poszczególne trybunały, jakie z tych grup tworzone. [Sądy oznaczano odmiennymi literami oraz kolorami, a o przydziale sędziów do dikasteriów rozstrzygało to, z jaką literą βάλανοι wyciągnęli oni z hydrii.]

doniesienie³⁶² i pozywają go przed dikasterion; jeżeli zostanie skazany, sędziowie wydają nadto wyrok, na jaką karę lub grzywnę zdaniem ich zasługuje. W razie skazania go na grzywnę, musi być zatrzymany w więzieniu, dopóki nie zapłaci dawnego długu, z powodu którego złożono doniesienie, a nadto dodatkowej grzywny, jaką mu sąd wyznaczył.

Każdy sędzia ma bukszpanową plakietkę³⁶³, na której wypisane jest jego imię, imię ojca i nazwa demu, oraz jedna z liter alfabetu [od pierwszej A] do dziesiątej K; podzieleni są bowiem sędziowie według fyl na dziesięć grup, tak że każdą literą oznaczona grupa obejmuje mniej więcej równą ilość członków^{364*}.

Kiedy thesmotheta wylosuje litery, które mają oznaczać poszczególne dikasteria, zabiera je woźny³⁶⁵ i nad każdym dikasterion przybija literę, która mu losem przypadł.

64.^{366*} Dziesięć skrzynek, o których była wyżej mowa, stoi przed wejściem każdej fyli i są na nich wypisane litery alfabetu aż do litery K. Kiedy sędziowie wrzucą swe plakietki do skrzynki, na której jest wypisana ta sama litera, co na plakietce każdego z nich, woźny potrząsa skrzynką, a następnie thesmotheta wyciąga z każdej skrzynki jedną plakietkę. Wylosowany w ten sposób tzw. „wkładacz”³⁶⁷ wkłada wyciągane ze

³⁶² ενδειξις to oskarżenie publiczne składane do Jedenastu lub thesmothetów przeciwko κακούργοι, przeciwko wygnańcom, a także przeciwko ἄτιμοι i przeciwko wygnańcom, którzy korzystali z praw przysługujących obywatelom, mimo że skazano ich na *atimia*. Osoba, na którą złożono takie doniesienie, zwykle trafiała do więzienia, w którym przebywała aż do rozpoczęcia procesu. Arystoteles opisuje proces jako ἄγων τιμητός, w którym kara nie była ustalana, lecz musiała być określona przez sąd.

³⁶³ Żadne bukszpanowe *pinakia* nie zachowały się, ale odnaleziono prawie 200 brązowych plakietek odpowiadających opisowi Arystotelesa. Według J. H. Kroiła, który skatalogował i starannie przeanalizował zachowane plakietki:

- 1) Wkrótce po 388 r. brązowe plakietki ze znakiem „triobola” zaczęto stosować do losowania sędziów.
- 2) Następnie podobne rozwiązanie zastosowano przy wyznaczaniu urzędników, używając do tego celu plakietek z głową Gorgony.
- 3) Ok. 350 r. bukszpanowe plakietki zastąpiły brązowe przy wyznaczaniu sędziów, a brązowych (już bez stempli) używano przy wyznaczaniu urzędników. Zob. s. 801, przyp. 357 oraz rys. 1 na s. 803.

^{364*} TO że ilość członków w poszczególnych grupach była „mniej więcej równa”, tłumaczy się nieobecnością z powodu choroby lub brakiem członka z powodu śmierci w ciągu roku; por. H. Hommel, *op. cit.*, s. 38.

³⁶⁵ υπηρέτης. Wejście do każdego dikasterion miało inny kolor, a przed rozdzieleniem wylosowanych wcześniej sędziów pomiędzy dikasteria, woźny na polecenie thesmothety zaopatrywał każdą salę sądową w dodatkowe oznaczenie w postaci jednej z liter od lambda począwszy. Zob. rozdz. 65, 1-2.

^{366*} Z rozdziałem 64 zaczyna się czwarty zwój papirusu, który doszedł do nas w bardzo złym stanie. Dzięki przenikliwości badaczy (m.in. M. G. Colin, *Les sept dernieres chapitres de Ἀθηναίων Πολιτεία*, „Revue des Etudes Grecques” XXXLI 1917 i H. Hommel, „Philol. Supplbd.” XIX 2, 1927) luki w tekście zostały niemal całkowicie uzupełnione. W tłumaczeniu klamrami [] zaznaczono uzupełnienia tylko w tych wypadkach, kiedy w tekście rękopiśmiennym odpowiedni wyraz wypadł z całości.

³⁶⁷ ἐμπήκτης. Gdy wszyscy potencjalni sędziowie z danej fyli złożyli już swoje plakietki, archont wyjmował po jednej plakietce z dziesięciu skrzyń. Właściciele tych plakietek stawali się automatycznie sędziami. Każdy z nich trzymał skrzynię z literą identyczną, jak umieszczona na jego plakietce. Ustawiali się oni w porządku alfabetycznym przy każdym z dwóch kleroteriów znajdujących się przy wejściu.

skrzynki plakietki w otwory kolumny, na której jest ta sama litera co na skrzynce; wybiera się przez losowanie „wkładacza”, żeby nie dopuścić do nadużyć, jakie mogłyby zajść, gdyby ten sam zawsze wkładał plakietki. W każdym kleroterionie³⁶⁸ jest takich kolumn [pięć]. Następnie archont wkłada kostki³⁶⁹, po czym przystępuje do losowania sędziów ze swej fyli w obu kleroteriach kolejno. Kostki są wykonane ze spiżu; jedne czarne, drugie białe. Białych kostek wrzuca się tyle, ilu ma się [wylosować] sędziów, w tym stosunku jednak, że jedna przypada na pięć plakietek; tak samo jest z kostkami czarnymi. Kiedy archont wyciągnie kostkę, herold wywołuje nazwiska wylosowanych^{370*}. Do liczby ich należy również i „wkładacz”^{371*}. Wywołany, usłyszawszy swoje nazwisko, wyciąga z drugiej urny żołędź i podając ją na dłoni literą ku górze, pokazuje najpierw przewodniczącemu archontowi. Archont, kiedy zobaczy literę, wrzuca jego plakietkę do skrzynki, na której wypisana jest ta sama litera co i na żołędzi; chodzi tu o to, ażeby sędzia wchodził do dikasterion, który mu losem przypadnie, a nie do tego, do którego sam chciałby wejść, jak też i o to, aby uniemożliwić wprowadzenie do dikasterion sędziów, których ktoś by pragnął. Obok archonta zaś stoi tyle skrzynek, ile dikasteriów ma zappełnić, a każda z tą literą, którą los dikasterion przeznaczył.

65. Sędzia, pokazawszy ponownie swoją żołędź woźnemu, wchodzi następnie za ogrodzenie³⁷². Woźny [wręcza] mu laskę w tym kolorze, co dikasterion, [które]

³⁶⁸ Kleroterion to marmurowy blok kamienny z umieszczonymi z przodu pięcioma kolumnami otworów odpowiadających wielkości plakietki sędziowskiej (rozd. 63,2, przyp. 353). Każdy „wkładacz” odpowiadał za jedną kolumnę otworów, w które rozpoczynając od góry wkładał plakietki ze skrzyni, którą powierzono jego opiece.

³⁶⁹ Z tyłu kleroterionu biegła wysoka pionowa rura, do której wkładano czarne i białe kostki (zwane przez Arystotelesa κύβοι) liczące 1/5 ogólnej liczby sędziów z fyli potrzebnych w danym dniu. Kostki wyjmowano kolejno od dołu. Jeśli kostka była, biała właściciele pierwszych pięciu plakietek od góry zostawali sędziami. Jeśli była czarna, otrzymywali z powrotem swoje plakietki i wracali do domu. Wraz z wyciągnięciem ostatniej białej kostki, co oznaczało osiągnięcie potrzebnej liczby sędziów z danej fyli, procedura dobiegała końca. Gdy wszystkie fyle zakończyły losowanie, lista sędziów na dany dzień była zamknięta.

^{370*} Kiedy archont wyciągnął białą kostkę, oznaczało to, że wylosowanych zostało pięciu sędziów, których tabliczki umieszczone były w pierwszym rzędzie owych pięciu ramek. Herold wywoływał ich nazwiska, wezwani wyciągali z urny żołędź z literą trybunału, do którego każdy miał należeć, po czym archont wyjętą z ramki tabliczkę wrzucał do skrzynki z literą wylosowanego trybunału. Postępowanie to powtarzał aż do osiągnięcia pełnej liczby członków, których dana fyla miała dostarczyć do potrzebnych w tym dniu trybunałów. Jeżeli wyciągnął czarną kostkę, sędziowie, których tabliczki stały w ramkach w losowanym z kolei rzędzie, byli wyłączeni dnia tego od czynności i „wkładacze” zwracali tabliczki (por. rozdz. 65, 3). Jasne jest przy tym, że połowę potrzebnej ilości sędziów z danej fyli losowano w jednej, a drugą połowę w drugiej sali należącej do tej fyli. Po skończeniu losowania skrzynki z nazwiskami sędziów wylosowanych w tej fyli odnosili woźni do odpowiednich trybunałów (rozd. 65, 4).

^{371*} Określenie to pozwala przypuszczać, że pierwszych pięciu sędziów, którym przypadło zadanie wkładania losowanych tabliczek w ramki, uchodziło za wylosowanych już bez dalszego ciągnięcia kostek, jak to stosowano przy dalszych seriach.

³⁷² κτηκλίς oznacza „drzwi” w ogrodzeniu, które zapewne znajdowały się przy wejściu (rozd. 63,2).

ma tę samą literę co jego żołędź, ażeby musiał wejść do tego dikasterion, jakie wylosował; jeśliby bowiem wszedł do innego, stwierdzi się to po kolorze laski. Każde bowiem dikasterion jest oznaczone innym kolorem, widocznym u góry odrzwi³⁷³. Otóż sędzia, wzięwszy laskę, przechodzi do dikasterion oznaczonego tym samym kolorem, co jego laska, i tą samą literą, co jego żołędź. Kiedy wejdzie, otrzymuje z rąk tego, któremu losem przypadła ta funkcja, *symbolon*^{374*} wybite przez państwo. Wchodząc w ten sposób [zajmują] następnie [miejsce] w dikasterion, [zachowując] żołędź i laskę^{375*}. Tym natomiast, którzy odpadli w losowaniu, wkładacze oddają ich plakietki. Natomiast woźni państwowi poszczególnych fyl odnoszą skrzynki zawierające nazwiska członków ryli zasiadających w poszczególnych dikasteriach, po jednej do każdego dikasterion. Wręczają je tym [pięciu]^{376*}

Wylosowani sędziowie wchodzili więc na teren sądów i udawali się następnie do wyznaczonych im dikasteriów.

³⁷³ σφηκίσκος.

^{374*} prócz tego znaczka [σύμβολον δημωσία] otrzymywał sędzia według rozdz. 68, 2 przy akcie głosowania drugi znaczek spiżowy, zwany także *symbolon*; za zwrotem tego znaczka, jak wyraźnie podkreślano, otrzymywał po posiedzeniu 3 obole wynagrodzenia. Wyraźne jest, że ten drugi znaczek zatrzymywał do końca rozprawy. Jeżeli zatem w rozdz. 69, 2 jest mowa o tym, że sędziowie przy głosowaniu nad wymiarem kary oddają znaczek-symbolon, to niewątpliwie chodzi o pierwszy znaczek, otrzymany przy wejściu na salę rozpraw. Wynikałoby z tego, że pierwszy znaczek służył do kontroli, czy wszyscy sędziowie biorą udział w głosowaniu nad wymiarem kary (por. rys. 3, s. 803).

^{375*} Tekst w tym miejscu uszkodzony, zdanie nie ma orzeczenia i jest niezrozumiałe. Kenyon w swoim IV wydaniu proponuje poprawkę przez wstawienie słów ἐχοντες κα&ίζουσιν, czyli „zajmują miejsce zachowując” (domyśl, żołędź i laskę). Thalheim, w „Berl. Philol. Wochenschr.” 1909, s. 701 nn., sądzi, że należy uzupełnić ἀποτι&έασιν, zn. „odkładają”, co również niektórzy przyjęli, np. Oppermann. Dla rozstrzygnięcia kwestii, czy sędziowie wszedłszy do sali rozpraw odkładali laski czy też je zatrzymywali, decydujące znaczenie miałyby miejsce w rozdz. 68, 2, gdyby też nie było uszkodzone. Mowa tam, że przy głosowaniu nad winą oskarżonego sędziowie otrzymują znaczek, uprawniający do podjęcia pieniędzy, a za to oddają, niestety nie wiadomo co, bo w tekście to słowo wypadło. Kenyon sądzi, że oddawali laski, które zatrzymali, kiedy zajmowali miejsca, inni, np. Hommel (*op. cit.*, s. 70) za nim Oppermann, uważają, że oddawali znaczki otrzymane przy wejściu, ponieważ, ich zdaniem, laski odkładali wchodząc do sali, a dostawali je z powrotem przy głosowaniu nad wymiarem kary (rozdz. 69, 2). W związku z tym, co zostało już wyżej powiedziane, jest rzeczą niewątpliwą, że słuszność jest po stronie Kenyona. Gdyby bowiem oddawali jeden znaczek przy głosowaniu nad winą, to według rozdz. 69, 2 musieliby przy głosowaniu nad wymiarem kary oddać drugi znaczek, który przecież według rozdz. 68, 2 winni byli przedstawić przy podejmowaniu wynagrodzenia. Tok postępowania byłby więc następujący: Sędziowie przy wejściu otrzymywali znaczek-(*symbolon*) i zajmowali miejsce, zatrzymując laskę i żołędź (por. rozdz. 65, 3). Przy głosowaniu nad winą oddawali laskę i zapewne żołędź, o której więcej nie ma mowy, a otrzymywali znaczek—(*symbolon*) drugi na wynagrodzenie (rozdz. 68, 2). Z kolei przy głosowaniu nad wymiarem kary oddawali pierwszy znaczek a otrzymywali z powrotem laskę (rozdz. 69, 2). Po posiedzeniu oddawali drugi znaczek przy odbiorze wynagrodzenia, niewątpliwie także i laskę, a otrzymywali z powrotem tabliczkę legitymacyjną ze swoim nazwiskiem (rozdz. 65). [Według Hansena oddawali i żołędź, i laskę — *Demokracja ateńska w czasach Demostenesa*, wyd. cyt., s. 205.]

^{376*} Liczba (pięciu), której nie ma w przekazanym tekście, wstawiona została na podstawie rozdz. 66, 3).

członkom każdego dikasterion, którym losem przypadło zadanie oddawania sędziom plakietek i którzy też, wywołując według plakietek imiona, mają wypłacać diety.

66. A kiedy już wszystkie dikasteria są skompletowane, stawia się w pierwszym dikasterion dwa kleroteria do losowania i spiżowe kostki, jedne w kolorze < poszczególnych > dikasteriów, drugie z wypisanymi imionami przewodniczących urzędników. Dwaj wyznaczeni losem thesmotheci wrzucają kostki, osobno jedne i drugie; jeden kolorowe do jednego kleroterion, drugi kostki z imionami do drugiego. Kiedy wylosowany zostanie pierwszy z urzędników, herold ogłasza, że ten będzie kierować pierwszym wylosowanym dikasterion, drugi — drugim, i tak < dalej >; chodzi bowiem o to, żeby nikt wcześniej nie wiedział <jakie dikasterion będzie miał do zarządzania >, lecz < w tym objął przewodnictwo >, które mu losem przypadnie.

Kiedy sędziowie się zbiorą i zostaną przydzieleni [poszczególnym urzędnikom]^{377*}, urzędnik [przewodniczący] w każdym dikasterion [wyciąga z każdej] skrzynki^{378*} [jedną] plakietkę, [aby mieć dziesięć] nazwisk, po jednym z każdej fyli i plakietki [te wkłada] do innej pustej skrzynki. Wylosowuje z nich najpierw [pięć] nazwisk, a następnie przydziela znów losem: [jednego] do nadzoru klepsydry³⁷⁹, czterech [innych do] kierowania głosowaniem. Chodzi bowiem o to, aby nie podstawiono nikogo ani do nadzoru klepsydry, ani do obliczania głosów i aby przy tym nie było żadnych nadużyć. Pozostałych pięciu, którzy nie zostali wylosowani, odbiera od nich wykaz³⁸⁰, według którego nastąpi wypłata diet, podając również miejsce w samym sądzie, gdzie po zakończeniu rozprawy sądowej sędziowie poszczególnych fyl otrzymają zapłatę. Chodziło bowiem o to, [żeby] zgłaszali się po wypłatę w grupach po kilka osób, a nie tłoczyli się skupieni w wielkiej liczbie w jednym miejscu.

67. Po załatwieniu tych [wstępnych formalności] zaczynają rozprawy: otóż jeśli do osądzenia przypadają sprawy prywatne, prowadzą procesy prywatne w liczbie czterech^{381*}, [po jednym] z każdego rodzaju spraw prawem okreś-

^{377*} Por. rozdz. 59, 1 i 62, 2.

^{378*} Por. rozdz. 65, 4.

³⁷⁹ Aby zapobiec manipulowaniu zegarem wodnym, którym mierzono czas mów (rozd. 67, 2 - 4), liczeniem głosów (rozd. 68, 2; 69, 1), sędziów przydzielano do tych zadań bezpośrednio po przybyciu o sądu. Prawdopodobnie sędzia, którego plakietkę wyciągnięto jako pierwszą, był przydzielany do zegara, a następnych czterech czuwało nad przebiegiem głosowania.

³⁸⁰ *πρόγραμμα* oznacza w 44, 2 porządek obrad Zgromadzenia, a w kontekście sądowym odnosi się do „wykazu” określającego, jakie sprawy mają być rozpatrywane którego dnia, w którym dikasterion, w jakiej kolejności.

^{381*} Mówiąc o trybunałach dla spraw prywatnych ma autor na myśli trybunał (dikasterion) złożony z 401 członków, ponieważ przed taki trybunał skierowywano sprawy o sumy przekraczające 1000 drachm, o których tu mowa. W procesach o sumy poniżej 1000 drachm rozstrzygał trybunał z 201 członków (por. rozdz. 63, 3); ponieważ zaś na ich załatwienie przeznaczano niewątpliwie odpowiednio krótszy okres czasu aniżeli przy procesach ważniejszych, więc i liczba spraw, które w takim trybunale rozpatrywano, była niewątpliwie większa (może 6 lub 8, por. H. Hommel, *op. cit.*, s. 79 - 82 nn.).

lonych^{382*}, przy czym spierające się strony składają przysięgę, że mówić będą tylko o samej sprawie; [jeśli] zaś przypadają sprawy publiczne, zajmują się procesami publicznymi i to rozsądza jeden [tylko proces]³⁸³. W sądzie znajdują się klepsydry³⁸⁴, mające rurki do odpływu wody, woda zaś, którą do nich nalewają, określa czas trwania mowy w danej sprawie. W procesach o sumę powyżej 5000 drachm przyznaje się dziesięć miar^{385*}, i nadto trzy miary na drugą mowę^{386*}, natomiast w procesach do 5000 drachm przydziela się siedem miar i dwie, a w procesach poniżej [2000]^{387*} pięć miar i dwie; w zatargach współzawodników, [w których] nie dopuszcza się do drugiej mowy, sześć miar^{388*}. Sędzia wyznaczony losem do nadzorowania klepsydry zamyka rurkę [ilekroć] sekretarz [zamierza] odczytać [jakieś] prawo, zeznania świadków [lub coś innego. Jeżeli zaś] toczy się [proces przez] cały dzień według podziału na części^{389*}, wówczas nie zamyka [rurki, ale] równą ilość wody przydziela oskarżycielowi i broniącemu się. Podział czasu przeprowadzony jest [według] dni miesiąca Poseideon...^{390*}.

^{382*} na te "cztery rodzaje prawem określonych spraw" cywilnych składały się, jak to wykazał Hommel (*op. cit.*, s. 80 nn.): 1) procesy o sumy powyżej 5000 drachm, 2) procesy o sumy od 2000 do 5000 drachm, 3) procesy o sumy od 1000 do 2000 drachm, 4) procesy współzawodników, tzw. diadikasiai (διαικασίαι), czyli sprawy, w których jakieś prawo lub obowiązek był przedmiotem sporu między dwoma lub większą liczbą współzawodników, np. sprawa opiekuństwa (rozd. 51,6-7); sprawa świadczeń na rzecz państwa (np. rozdz. 56, 3; 69, 1, por. J. H. Lipsius, *Das attische Recht und Rechtsverfahren*, Leipzig 1905, s. 463 nn.).

³⁸³ Prawdopodobnie, chociaż nigdzie nie ma bezpośredniego tego potwierdzenia, każda sprawa musiała być zakończona w ciągu jednego dnia.

³⁸⁴ Najstarszy opis klepsydry (κλεψύδρα) znajdujemy u Empedoklesa (31 B 100 Diels & Kranz ap. Arist. *O oddychaniu* 473 b 8 - 474 a 7).

^{385*} po grecku "hus" = 3,274 l, jest to miara płynu równa 12 kotylom, a stanowiąca 1/12 część amfory (*amphoreus* = 39,39 l). Czas potrzebny na przepłynięcie wody zawartości jednego chus oblicza Br. Keil (*Anonymus Argentinensis*, s. 254), na cztery minuty, jednej amfory na 48 minut.

^{386*} po przemówieniu oskarżyciela i oskarżonego następowały krótsze repliki obu stron.

^{387*} Liczba w tekście wypadła; na podstawie rozdz. 53, 3 uzupełniono tekst wstawiając (1000). Jednak Hommel słusznie zwrócił uwagę na fakt, że procesy o sumę poniżej 1000 drachm kierowano do trybunału z 201 członków, a więc, jeżeli autor zestawia tutaj czas przeznaczony na cztery rodzaje spraw załatwianych przed trybunałem z 401 członków, to musiała być w tekście liczba wyższa, przypuszczalnie 2000.

^{388*} podane ilości Wody, czyli wymiar czasu, przyznawano niewątpliwie każdej ze stron oddzielnie. Licząc na miarę-chus cztery minuty, otrzymujemy 40 minut na oskarżenie i 12 minut na replikę, i tyleż na mowę i replikę oskarżonego; w drugiej grupie 28 minut na mowę i na replikę 8 minut; w trzeciej — 20 i 8 minut, w czwartej po 24 minuty. Razem więc czas przeznaczony na mowy obu stron wynosił 280 minut, czyli 4 godziny i 40 minut. Pozostały czas dziewięciogodzinnego dnia pracy sądowej zajmowały formalności, jak losowanie trybunałów, odczytywanie zeznań świadków, głosowanie, wypłata diet i in.

^{389*} cały dzień przeznaczony był na rozprawę w procesach publicznych, przy czym 1/3 przeznaczona była na mowę oskarżyciela, 1/3 na mowę oskarżonego, a 1/3 na ewentualne mowy w sprawie wymiaru kary, o ile ta nie była z góry oznaczona, oraz na głosowanie (por. J. H. Lipsius, *Attische Recht*, s. 912 n.).

^{390*} Dzień sądowy był jednakowo długi niezależnie od pory roku, miarą jego był dzień miesiąca Poseideon, a więc najkrótszy w roku, licząc w Atenach 9 1/2 godziny (por. H. Hommel, *op. cit.*, s. 89).

Mają do rozporządzenia^{391*} sędziowie
. równo każda strona
. przedtem bowiem spieszyli się
. zepchnąć
.aby wodę otrzymali w równej ilości, dwie amfory], są jedna dla [skarżących,
druga] dla pozwanych. Natomiast ujął na głosowanie
Podzielony jest dzień na [trzy części w publicznych]^{392*} procesach, które pociągają
za sobą karę więzienia [albo śmierci, albo wygnania, albo] pozbawienia praw
obywatelskich, albo konfiskaty majątku [lub też w których musi się określić]^{393*},
jaką karę trzeba ponieść lub jaką grzywnę zapłacić.

68. Większość dikasteriów dla spraw publicznych składa się z 500 [członków,
którym sprawy mniejszej wagi przekazują; kiedy zaś trzeba ważniejsze sprawy
przedstawić dikasterion, z tysiąca członków łączą się [dwa dikasteria] w jedno
zgromadzenie^{394*} [przy sprawach najważniejszych roztrząsanych] przez tysiąc
pięćset sędziów, trzy [dikasteria]^{395*}.

[Znaczkę do głosowania] są spiżowe, [w środku zaopatrzone] w rurkę, połowa
z nich jest przedziurawiona, [a połowa] pełna^{396*}. Po wygłoszeniu [mów] ci

^{391*} tekst niniejszy znajduje się w 34 kolumnie rękopisu, zawiera 14 wierszy po 30 liter przeciętnie; jest to partia najbardziej uszkodzona. Z dużym prawdopodobieństwem odtworzono tekst zdań końcowych, całość starał się zrekonstruować Hommel (*op cit*, s. 23 nn), ale pewności oczywiście nie osiągnął. Wnioskując z toku myśli i pozostałych resztek słów można jednak niemal za pewne przyjąć, że po słowach „według dni miesiąca Poseideon” była mowa o tym, że dni tego miesiąca służyły za miarę dnia sądowego w ciągu całego roku. Następnie omawiał autor kwestię rozdziału wody, która stanowiła miarę czasu w procesach publicznych, które trwały przez cały dzień. Z pewnej ilości wody, która była do rozporządzenia (według Aischmese, II, 126, w ilości 11 amfor, czyli 132 chus, tj 8 godzin 48 minut), część, być może 3 amfory, przypadała na głosowanie sędziów, pozostała woda, czyli czas, na obie procesujące się strony po równi. W okresie wcześniejszym sprawa przedstawiała się jakoś inaczej, prawdopodobnie nie było ścisłego podziału, ponieważ jednak dochodziło do nadużyć (zapewne oskarżyciel mówił zbyt długo tak, że dla oskarżonego niewiele zostawało czasu), więc postanowiono, że będą dwa naczynia po 4 amfory wody, stanowiącej miarę czasu przyznanego na równi oskarżycielowi i oskarżonemu. Dalej była zapewne mowa o tym, iż dawniej ujmowano nieco wody obu stronom na drugie głosowanie w sprawie wymiaru kary, czego później zaniechano po ustaleniu podziału czasu według zasady 4 amfory dla oskarżyciela, 4 dla oskarżonego i 3 na głosowanie.

^{392*}Uzupełnienie niepewne, według Hommela (*op. cit*, s8)

^{393*} Jeśli proces dotyczył przewinienia, za które kara nie była z góry oznaczona, oskarżyciel już w skardze, a następnie na rozprawie, jeśli padł wyrok skazujący, stawiał wniosek co do wymiaru kary. Obwinionemu przysługiwało prawo przedstawić odpowiedni wniosek ze swej strony (por rozdz 69, 2).

^{394*} W tekście *hellaja* (ἡλιαία), nazwa, którą określano też w ogóle sądy ludowe w Atenach

^{395*} Luki w tekście zostały uzupełnione przez wydawców na podstawie wzmianek u późniejszych leksykografów (Harpokrationa, Polluksa i m), którzy się niewątpliwie na Arystotelesie opierali

^{396*} Znaczkę dochowały się do naszych czasów. Na rysunkach 4 i 5 na s 803 odtworzony jest jeden „pełny” drugi „przedziurawiony”, pochodzące jednak z dwóch różnych serii, tym się tłumaczy różnica kształtu, która przy głosowaniu nie powinna być widoczna. Na krążku z jednej strony napis „głos ludowy” (ψήφος δημοσία), z drugiej strony litera Γ (gamma) lub Κ (kappa) oznaczająca grupę sędziego (por Meier-Schoemann-Lipsius, *Att, Process*, s 936, Sandys, wyd 2, s 261)

sędziowie, którzy zostali wyznaczeni losem [do kierowania głosowaniem, wręczają] każdemu z sędziów [dwa znaczki do głosowania], przedziurawiony i pełny, [w ten sposób, ze widzą] je spierające się strony, a to w tym celu, żeby nikt nie dostał obu głosów pełnych [lub przedziurawionych. Ten zaś, któremu] losem przypadło [to zadanie], odbiera od głosujących ich [laski³⁹⁷, w miejsce których] każdy [otrzymuje znaczek] spiżowy z literą Γ^{398*}; przy zwrocie jej bowiem otrzymuje trzy obole^{399*}. Chodzi przy tym o to, żeby wszyscy głosowali, nikt bowiem nie dostanie tego znaczka, jeśli głosu nie odda. Stoją zaś w dikasterion [dwa] naczynia, jedno spiżowe, drugie drewniane, oddzielone od siebie, żeby [nikt] nie mógł podrzucać głosów niepostrzeżenie; do tych naczyń składają sędziowie swe głosy, przy czym ważne są głosy złożone do naczynia spiżowego, wrzucone zaś do drewnianego nie liczą się^{400*}. Spiżowe naczynie ma pokrywę z takim otworem, że tylko jeden głos może przejść przezeń, aby ten sam sędzia nie wrzucił dwóch głosów.

W chwili, gdy sędziowie mają przystąpić do głosowania, herold ogłasza najpierw zapytanie, czy spierające się strony zamierzają wystąpić ze skargą o fałszywe świadectwo⁴⁰¹, nie [wolno] bowiem zeznań kwestionować, kiedy już zacznie się głosowanie. Następnie ogłasza znów: „Głos przedziurawiony odnosi się do pierwszego mówcy, pełny do drugiego”^{402*}. Sędzia zaś bierze głosy z „podstawki”^{403*}, ujmując [rurkę] znaczka do głosowania w ten sposób, żeby nie pokazać spierającym się stronom, czy jest przedziurawiony [czy] pełny i wrzuca głos do spiżowego naczynia, drugi zaś, nieważny, do drewnianego.

69. Gdy wszyscy oddadzą głosy, woźni biorą naczynie z głosami ważnymi i wysypują je na stół, mający tyle wydrzeń, ile jest głosów, [aby] rozłożone łatwo dały się przeliczyć, a strony procesujące się mogły zobaczyć, które są prze-

³⁹⁷ Nie jest pewne, co oddawali w tym momencie sędziowie — laski (*baktenai*) (m.in Kenyon, Piotrowicz), czy *symbola* (m m Thalheim, Hommel, Mathieu i Haussoulher)

^{398*} litera Γ (gamma) oznaczała także cyfrę 3

^{399*} Znaczki takie znaleziono przy wykopaliskach w Atenach. Mają one z jednej strony literę grupy, do której sędzia należał, np na rys 5, s 803 Α (alfa) ι Δ (delta), z drugiej strony taki sam stempel, jaki miały monety trzyobolowe

^{400*} Sędziowie otrzymywali dwa głosy do głosowania za lub przeciw. Znaczek, który był zbędny, składano do drewnianego naczynia

⁴⁰¹ ἐπίσκηψις (*episkepsis*) — zgłoszenie zamiaru oskarżenia świadka o składanie fałszywych zeznań w δίκη ψευδομαρτυριών. Osoba, która je zgłosiła, nie musiała kontynuować skargi. Zgłoszenie w ostatniej chwili *episkepsis* mogło wpłynąć na stosunek sędziów do całej sprawy. Zanim doszło do procesu, musiano rozpatrzyć *episkepsis*

^{402*} pierwszy przemawiał oskarżyciel, a więc głos przedziurawiony był po jego stronie, pełny — opowiadał się za oskarżonym

^{403*} W tekście *lychneion* (λυχνεῖον), tzn świecznik. Jeżeli słowo me jest zepsute w tekście (por G Kaibel, *Stil und Text*, s 20 n), to chyba jest tu użyte w przenośnym znaczeniu, oznacza podstawkę w formie świecznika, na której głosy leżały. Inni sądzą, że chodzi tu o rurkę, co jednak mało prawdopodobne, bo tuż potem jest mowa, w jaki sposób sędzia brał do ręki głos oba końce rurki między dwa palce

dziurawione, a które pełne. Wylosowani do kierowania głosowaniem sędziowie^{404*} przeliczają głosy na stole, osobno pełne, a osobno przedziurawione. Następnie herold ogłasza liczbę głosów, przy czym przedziurawione odnoszą się do oskarżyciela, pełne do pozwanego. Wygrywa ten, który więcej głosów otrzyma, w wypadku równej ilości głosów — oskarżony.

Z kolei przystępują jeszcze do ustalenia wymiaru kary, jeśli zachodzi tego potrzeba⁴⁰⁵, przy czym głosują w ten sam sposób, oddając znaczek, a zabierając znów łaskę^{406*}. Na przedstawienie wniosku co do wymiaru kary przyznaje się obu stronom czas w wymiarze po pół miarki wody^{407*}.

Po zakończeniu przewidzianych prawem rozpraw sądowych odbierają sędziowie wynagrodzenie w tej grupie, która każdemu z nich losem przypada⁴⁰⁸.

^{404*} Por. rozdz. 62, 2.

⁴⁰⁵ Jeśli sprawa sądowa należała do kategorii *agon timetos* i dotyczyła znacznej sumy, a sędziowie wyrokowali na korzyść oskarżyciela, obie strony procesu zgłaszały swoje propozycje wyroku, sędziowie zaś w drugim głosowaniu decydowali o karze.

^{406*} Por. rozdz. 65.

^{407*} Tzn. bardzo niewiele czasu, zaledwie jakieś dwie minuty.

⁴⁰⁸ W tym miejscu kończy się col. XXXVI papirusu i jakkolwiek moglibyśmy się spodziewać jakiegoś zdania wyraźnie zamykającego traktat, być może tak właśnie wyglądało zakończenie oryginalnego tekstu *Ustroju politycznego Aten*. Por. P. J. Rhodes, *Commentary*, s. 735.

FRAGMENTY ZAGINIONEJ CZĘŚCI DZIEŁA

1. (R. 381)

Harpokration pod hasłem Apollin Patroos: Apollina czci ogół Ateńczyków jako praojca od czasów Iona; kiedy ten bowiem zjednoczył Attykę — jak opowiada Arystoteles — Ateńczycy nazwani zostali Jonami, a Apollinowi dali przydomek praojciec (Patroos).

Scholia do Arystofanesa, *Ptaki* 1527: Ateńczycy czczą Apollina jako praojca, ponieważ Ion, polemarchos ateński, był synem Apollina i Kreuzy, żony Ksutosa.

Por. Heraklejdes, Wyciąg I. s. 813; Scholia do Platona, *Euthyd.* 302 C. *Lex. Patm.* 143.
J. Bekker, *Anecdota Graeca* 291, 33.

Por. nadto: Herodot VIII, 44; Paus. VII I, 2; Strabo VIII, 7,1; Arist. *Ustrój polit. Aten.* 3, 2, 41, 2.

2. (R. 384)

Plutarch, *Thes.* 25: Chcąc zaś jeszcze bardziej miasto powiększyć, ściągał wszystkich obietnicą równych praw. Słowa: „Przybywajcie tutaj, wszystkie ludy” miały być wezwaniem Tezeusza, tworzącego jakby jakieś państwo ogólne. Nie dopuścił jednak do tego, żeby w jego państwie demokratycznym, skutkiem napływu tłumów bez różnicy, zapanował nieporządek i zamieszanie, lecz pierwszy podzielił obywateli na oddzielne klasy: eupatrydów, geomorów i demiurgów. Eupatrydom zlecił zajmowanie się sprawami religijnymi, wybór urzędników, wyjaśnianie praw i objaśnianie wszelkich praw świeckich i religijnych, poza tym jednak zrównał ich niejako z innymi obywatelami, ponieważ eupatrydzi wyróżniali się pozornie tylko autorytetem, geomorowie — pożytecznymi usługami, a demiurgowie — liczbą. Że pierwszy przechylił się w stronę ludu, jak to mówi Arystoteles, i wyrzekł się władzy absolutnej, zdaje się poświadczyć również Homer w katalogu okrętów (*Iliada* II 547), który jedynie Ateńczyków określa nazwą „ludu”.

3. (R. 385)

Lex. Patm., 152 s.v. gennetai:

Lud ateński dzielił się niegdyś, zanim Klejstenes przeprowadził reformę fyl, na wieśniaków (geomorowie) i rzemieślników (demiurgowie). Tworzyli oni cztery

fyle, każda zaś fyla miała trzy części, które nazywali fratriami i tryttiami. Każda z nich składała się znów z 30 rodów, a każdy ród obejmował trzydziestu mężów, zgrupowanych w rody, którzy nazywali się gennetami (członkami rodu). Między nich przez losowanie rozdzielano godności kapłańskie, związane z poszczególnymi rodami, tak np. Eumolpidów, Keryksów lub Eteobutadów, jak to opowiada Arystoteles w *Ustroju politycznym Aten*, tak się wyrażając: Podzieleni byli na cztery fyle na wzór pór roku, każda zaś fyla dzieliła się na trzy części, tak że ogółem było dwanaście części podobnie jak miesiące w roku; nazywały się one tryttiami i fratriami. Na fratrię składało się trzydzieści rodów, podobnie jak dni w miesiącu, ród zaś obejmował trzydziestu mężów.

Scholia do Platona, *Axioch.* 371 D: Arystoteles mówi, że lud w Atenach podzielony był na rolników i rzemieślników, a tworzył cztery fyle; każda zaś fyla miała trzy części, które nazywają tryttiami i fratriami. Każda z nich znów obejmowała trzydzieści rodów, ród zaś każdy składał się z trzydziestu mężów; otóż tych ludzi zgrupowanych w rody nazywają gennetami.

Harpokration pod hasłem tryttis: Tryttis jest to trzecia część fyli; fyla bowiem dzieli się na trzy części czyli tryttie, szczepy i fratrię, jak to mówi Arystoteles w *Ustroju politycznym Aten*.

Por. Suda; Focjusz; *Etymologicum Magnum* 226, 13. J. Bekker, *Anecdota Graeca* 227, 9; Scholia do Platona, *Państwo* 175 A. Por. scholia do Plat. *Fileb* 30 E; Poll. VIII 109, 111; Suda; Harpokration s. v. *gennetai*; Arist. *Ustrój polit. Aten* 13, 2.

4.

Scholia watykańskie do Eurypidesa *Hippol.* 11:

Arystoteles opowiada, że Tezeusz, przybywszy na wyspę Skiros, ażeby ją zwiedzić, prawdopodobnie ze względu na pokrewieństwo Egeusza (z Likomedesem) zginął strącony ze skały, ponieważ król Likomedes obawiał się (ażeby sobie nie przywłaszczył wyspy). Ateńczycy zaś po wojnach perskich, idąc za poleceniem wyroczni, zebrali jego kości i pogrzebali je.

Por. Herakleides, *Wyciąg* I, s. 813; Plut. *Thes.* 35, 5 - 36,4; *Cim.* 8, 5 - 7; Apollod. *Bibl.* III 15, 5.

WYCIĄG Z DZIEŁA HERAKLEJDESA *O USTROJACH POLITYCZNYCH*

1. Początkowo mieli Ateńczycy ustrój królewski; nazwę Jonów otrzymali wówczas, kiedy ich Ión zjednoczył^{1*}.

Pandion, który panował po Erechteuszu, podzielił władzę pomiędzy synów. Nieustannie trwały właśnie między nimi^{2*}.

Tezeusz jednak wydał odezwę i zjednoczył ich na zasadzie równości praw^{3*}.

Przybywszy na Skyros zginął strącony ze skały przez Lykomedesa, który się obawiał, aby sobie nie przywłaszczył wyspy^{4*}. Ateńczycy zaś później po wojnach perskich przenieśli jego kości do ojczyzny^{5*}.

Spośród potomków Kodrosa już nie wybierali królów, ponieważ uchodzili oni za rozwiązłych i zniewieściałych. Jeden z Kodrydów, Hippomenes, chcąc obalić tę ujemną opinię, zaskoczywszy córkę, Lejmonę, z kochankiem, kazał go stracić, przywiązawszy go do wozu, a córkę zamknął z koniem, aż zginęła.

2. Zwolenników Kylona, którzy szukali schronienia u ołtarzy bogini po próbie wprowadzenia tyranii, zabił Megakles wraz z towarzyszami. Sprawców tego czynu wypędzili Ateńczycy jako winnych zbrodni wobec bogów^{6*}.

3. Solon ustanowił prawa w Atenach oraz przeprowadził zniesienie długów, czyli tzw. sejsachtheję^{7*}, kiedy zaś niektórzy zaczęli go prześladować z powodu jego praw, wyjechał do Egiptu^{8*}.

^{1*} Por. rozdz. 41, 2, i frg. 1.

^{2*} Erechteusz, według mitologii greckiej, miał być jednym z pierwszych królów ateńskich; dzielił władzę ze swym bratem, Butesem, któremu powierzył sprawy religijne, sobie zatrzymał władzę polityczną. Erechteusz uchodził za inicjatora Panatenajów.

Pandion — wnuk poprzedniego, syn Kekropsa; wypędzony z Aten uciekł do Megary, po jego śmierci synowie: Ajgeus, Pallas, Nizos i Lykos, wrócili do Attyki i objęli władzę nad poszczególnymi jej częściami.

^{3*} Por. rozdz. 41, 2 i frg. 2.

^{4*} Por. frg. 2 (Plut., *Thes.* 25).

^{5*} Ok. r. 475 p.n.e., kiedy Kimon zdobył wyspę Skyros; por. frg. 2 (Plut., *Thes.* 36; *Cim.* 8).

^{6*} Por. rozdz. 1.

^{7*} Por. rozdz. 6, 1.

^{8*} Por. rozdz. 11, 1.

4. Pizystrat po trzydziestu trzech latach tyranii umarł w podeszłym wieku. Hipparch, syn Pizystrata, prowadził swawolny tryb życia, gonił za miłośkami i kochał się w poezji, młodszy, Tesalczyk, był człowiekiem gwałtownym^{9*}. Nie mogąc zgładzić tego tyra, zabili Hipparcha, brata jego^{10*}. Hippiasz jednak sprawował swą władzę tyrańską w sposób bezwzględny^{11*}.

<Klejstenes> wprowadził prawo o ostracyzmie, które ustanowione zostało ze względu na tych, którzy dążyli do tyranii. Wśród ostracyzmowanych znaleźli się między innymi Ksantyppos i Arystydes^{12*}.

5. Temistokles i Arystydes. Rada Areopagu podówczas wiele znaczyła^{13*}.

6. Efiates...^{14*} Kimon pozwolił korzystać z owoców w swej posiadłości każdemu, kto chciał, wielu też utrzymywał^{15*}.

7. Kleon, objąwszy władzę, wprowadził demoralizację w życie polityczne, a w wyższym jeszcze stopniu jego następcy, którzy dopuszczali się wszelkiego rodzaju bezprawia i zgładzili co najmniej 1500 obywateli. Po obaleniu ich stanęli na czele państwa Trazybulos i Rinon, który był zacnym i dobrym człowiekiem^{16*}.

8.<astynomowie>... roztaczają opiekę nad ulicami, aby ich nikt nie zabudowywał lub nie przeprowadzał ogrodzeń przez ulice^{17*}.

Podobnie wybierają komisję Jedenastu, którzy mają pieczę nad więźniami. Jest też dziewięciu archontów, < wśród nich > sześciu thesmothetów, którzy przeszedłszy dokimazję składają przysięgę, że urząd swój sprawować będą sprawiedliwie i darów przyjmować nie będą, w przeciwnym razie posąg ze złota ufundują^{18*}.

Król zajmuje się ofiarami, a polemarcha sprawami wojskowymi^{19*}.

^{9*} Por. rozdz. 17, 1; 18 1-2.

^{10*} Por. rozdz. 18, 3.

^{11*} Por. rozdz. 19, 1.

^{12*} Por. rozdz. 22, 1, 3, 5, 6.

^{13*} Por. rozdz. 23, 2.

^{14*} Por. rozdz. 25.

^{15*} Por. rozdz. 27, 3.

^{16*} Por. rozdz. 28, 3; 35, 4; 37 1; 38, 4.

^{17*} Por. rozdz. 50, 2.

^{18*} Por. rozdz. 52, 1; 55, 1; 55, 5.

^{19*} Por. rozdz. 57, 1.

KONIEC